

ISSN: 2458-827X

Sayı / Volume / سان: 2022/19

ULUSLARARASI UYGUR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi

Sayı | Volume | سان 2022/19

Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
International Journal of Uyghur Studies
خەلقارا ئۇيغۇر تەتقىقاتى ژۇرنىلى

Uygur Araştırmaları Dergisi, Uygurlarla ilgili çalışmaların yayınlandığı uluslararası standartlarda, hakemli bir dergidir. Yılda iki kez yayımlanır. Uygur Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar, önce yayın kurulunca dergi yazım ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, değerdendirilmek üzere o alandaki çalışmaları ile tanınmış en az iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süre ile saklanır. Yayınlanan yazıların dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları www.uyguraraştırmalari.com ve www.uyghurstudies.com'a aittir. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi yılda 2 kez yayımlanan, uluslararası nitelikte, bilimsel ve hakemli bir dergidir.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, *Arastirmax*, *ERIHPLUS*, *ASOS*, *DOAJ*, *Index Copernicus*, *InfoBase Index*, *MIAR*, *Sparch Indexing*, *MLA*, *I2OR*, *Türk Eğitim İndeksi*, *IdealOnline*, *SOBIAD*, *WorldCat*, *UR* gibi uluslararası veritabanları ve indeksler tarafından taranmaktadır.

ISSN: 2458-827X

İletişim:

Prof. Dr. Adem ÖGER

Adres:

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi,

Fen-Edebiyat Fakültesi

Türk Halk Bilimi Bölümü, Merkez/Nevşehir, Türkiye

E-Posta:

uyguraraştırmalari@gmail.com

Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
International Journal of Uyghur Studies
خەلقارا ئۇيغۇر تەتقىقاتى ژۇرنىلى

DERGİ HAKKINDA

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi yılda 2 kez yayımlanan, uluslararası nitelikte, bilimsel, hakemli bir dergidir.

Uyguristik, Türkolojinin önemli kollarından biridir. Bugün Uyguristikle ilgili çalışmalar Türkiye, Çin, Rusya, Kazakistan, İsveç, Almanya, ABD ve Japonya başta olmak üzere farklı coğrafyalarda sürdürülmektedir.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Uyguristikle ilgili çeşitli ülkelerde ve farklı disiplinlerde yapılan bilimsel araştırmaları yayınlamayı, bu çalışmalarını uluslararası düzeyde erişilebilir hale getirerek bu konudaki bilgi akışını sağlamayı ve bu suretle Türkolojinin gelişimine katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Uygur Özerk Bölgesi, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan gibi farklı coğrafyalarda yaşayan Uygurlar ile ilgili her türlü çalışmanın da yer aldığı bu dergi, Türkoloji alanında bir literatür oluşturmayı amaçlamaktadır.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Uygurların yanı sıra diğer Türk boyları (Kazak, Kırgız, Özbek vb.) ile ilgili dil, edebiyat, folklor, tarih, sanat, kültür, ekonomi gibi konularda bilimsel makaleler, derlemeler, kitap tanıtım yazıları ve aktarmalar da yayımlayan hakemli elektronik bir dergidir. Yılda iki sayı olmak üzere 6 ayda bir yayımlanan bu dergide Türkoloji'nin genel konularıyla ilgili yazılara da yer verilebilir.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi yazım ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere o alanda çalışmaları bulunan en az iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süre ile saklanır. Yayımlanan yazıların dil, bilim ve hukuk açısından bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları www.uygurarastirmalari.com'a aittir. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, kaliteli ve disiplinli yayıncılık anlayışı ile akademik camiada, Uygurlarla ilgili çalışmalar esas olmak üzere Türkoloji ile ilgili her türlü bilimsel çalışmanın yer aldığı önde gelen yayınlardan biri olma amacı taşımaktadır.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi Arastirmax, ERIHPLUS, ASOS, DOAJ, Index Copernicus, InfoBase Index, MIAR, Sparch Indexing, MLA, I2OR, Türk Eğitim İndeksi, IdealOnline, SOBIAD, WorldCat, UR gibi uluslararası veritabanları ve indeksler tarafından taranmaktadır.

İmtiyaz Sahibi

Prof. Dr. Alimcan İNAYET (Ege Üniversitesi)
alim1962@hotmail.com

Editör

Prof. Dr. Adem ÖGER (Nevşehir HBV Üniversitesi)
ademoger@gmail.com
+90 384 228 10 00 / 13157

Editör Yardımcıları

Doç. Dr. Erkan HİRİK (Samsun Üniversitesi)
erkan.hirik@samsun.edu.tr
Doç. Dr. Recep TEK (Nevşehir HBV Üniversitesi)
tekrecep@hotmail.com
Doç. Dr. Kübra YILDIZ ALTIN (Nevşehir HBV Üniversitesi)
kubrayildiz89@gmail.com

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Alimcan İNAYET (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet KORAŞ (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Farah CALİL (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Prof. Dr. Adem ÖGER (Nevşehir HBV Üniversitesi)
Prof. Dr. Jarkın SULEYMANOVA (Kazak Kızlar Devlet Pedagoji Üniversitesi)
Prof. Dr. Serdar YAVUZ (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi)
Doç. Dr. Burak GÖKBULUT (Yakındoğu Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet KARAMAN (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Dilorom HAMROEVA (Özbekistan Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Erkan HİRİK (Samsun Üniversitesi)
Doç. Dr. Gülbehrem MOLOTOVA (Almata Şarkşunaslık Enstitüsü)
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Özgür AY (Uşak Üniversitesi)
Doç. Dr. Reyila KAŞGARLI (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Seçil HİRİK (Samsun Üniversitesi)
Doç. Dr. İsa SARI (Hitit Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa YENİASIR (Yakındoğu Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet Turan TÜRK (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Kübra YILDIZ ALTIN (Nevşehir HBV Üniversitesi)
Doç. Dr. Ruslan ARZİYEV (Almata Pedagoji Enstitüsü)
Dr. Mağfiret Kemal YUNUSOĞLU (Beykent Üniversitesi)
Dr. Nur Ahmet KURBAN (Gümüşhane Üniversitesi)
Dr. Ablet SEMET (Georg-August University)
Dr. Gülzade TANRIDAĞLI (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Dr. Kaiser Abdurusul ÖZHUN (Debrecen Üniversitesi)

Yayın Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe Melek ÖZYETKİN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ceval KAYA (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Hacı Kutluk KADİRİ (Kagoşima Uluslararası Üniversitesi)
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Hava SELÇUK (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim DİLEK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Kamil Veli NERİMANOĞLU (Bakü Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ARSLAN (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÖNER (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Öcal OĞUZ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Peter ZİEME (Berlin Brandenburg Academy of Sciences and Humanities)
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Süer EKER (Başkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Necati DEMİR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)

İndeks Sorumlusu

Doç. Dr. Erkan HİRİK

Redaktör

Arş. Gör. Kamile SERBEST

Mizanpaj

Doç. Dr. Recep TEK

Dil Editörleri

- Dr. Barış ERİÇOK-Uzm. Ersan UZ (İngilizce)
Yuriya NOVIKAVA (Rusça)
Tuerde WUSIMAN (Çince)
Abuduwayıtı AISHANJIANG (Uygur Türkçesi)
Doç. Dr. Dilorom HAMROEVA (Özbek Türkçesi)
Dr. Öğr. Üyesi Meder SALIEV (Kırgız Türkçesi)
Dr. Öğr. Üyesi Lyazzat NAKHANOVA (Kazak Türkçesi)
Prof. Dr. Farah CALİL (Azerbaycan Türkçesi)

Sanat/Tasarım/Baskı Danışmanı

Öğr. Gör. Pınar GÜNGÜR

Dış Temsilciler

Jarkın SULEYMANOVA (Kazakistan)

Abdullah SEYFULLAYEV (Kırgızistan)

İrfan MORİNA (Kosova)

Kaiser Abdurusul ÖZHUN (Macaristan)

Alfiya YUSUPOVA (Tataristan)

Almas ŞEHYULOV (Rusya)

Anidah B. ALİAS (Malezya)

Burak GÖKBULUT (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti)

Dilorom HAMROEVA (Özbekistan)

Erkin SIDİK (ABD)

Eset SULAİMAN (ABD)

Zulhayat ÖTKÜR (İsveç)

Farah CALİL (Azerbaycan)

Gülbehrem MOLOTOVA (Kazakistan)

Memettursun Zunun OQYA (İngiltere)

Varis ABDUKERİM (Fransa)

Mukaddes MUHTAR (Çekya)

Nuriye RAHMAN (İsviçre)

EDİTÖRDEN

Yayın hayatında dokuzuncu yılını dolduran Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi'nin 2022/19. sayısını sizlerle buluşturmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Her yeni sayıda Türk dünyasına ait daha kapsamlı ve nitelikli yazılarla okurlarını buluşturan Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Uygurlar üzerine kapsamlı bir bilimsel arşivin oluşması noktasında da önemli yol katetmiştir.

Dergimizin bu sayısında Türkiye'deki Uygur diasporasının yayınları, Uygurcada sözlük çalışmaları, Irk Bitig'de doğurmakla ilgili eylemler, Uygur halk masallarında Hızır motifi, Adana'da yaşayan Şambayadı Türkmenlerinde ölüm adetleri gibi konularda nitelikli ve özgün makaleler yer almaktadır. Ayrıca Uygur şair Mutallip Saydulla ve eserleri ile Doğu Türkistan'a giden seyyahları ve çalışmalarını konu alan iki tanıtım ve değerlendirme yazısına yer verilmiştir.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi'nin bu sayısının kapak tasarımında, Özbek ressam Dilmurod Yuldashev'in eseri kullanılmıştır. Kapak tasarımı Dergimizin sanat danışmanı Öğr. Gör. Pınar GÜNGÜR tarafından hazırlanmıştır. Dergimizin bu sayısında dört özgün makaleye, bir analitik bibliyografya çalışmasına ve iki tanıtım/değerlendirme yazısına yer verilmiştir. Dergimizin bu sayısına makaleleriyle katkı sağlayan değerli yazarlara, hakemlere, dergimizin kurullarında görev yapan bilim insanlarına teşekkür eder, makalelerin ilgililere faydalı olmasını dilerim.

Prof. Dr. Adem ÖGER

Bu Sayının Hakemleri

Prof. Dr. Ali Selçuk (Erciyes Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Çeribaş (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Mustafa Karataş (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Ahmet Turan Türk (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)

Doç. Dr. Erhan Solmaz (Uşak Üniversitesi)

Doç. Dr. Gökçe Yükselen Peler (Erciyes Üniversitesi)

Doç. Dr. Mustafa Gültekin (Gaziantep Üniversitesi)

Doç. Dr. Özgür Ay (Uşak Üniversitesi)

Doç. Dr. Serhat Küçük (Kocaeli Üniversitesi)

Doç. Dr. Serkan Köse (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Şermin Kalafat (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Doç. Dr. Tuğrul Balaban (Sinop Üniversitesi)

Doç. Dr. Ümit Eker (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Adem Yeloğlu (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Duman (Uşak Üniversitesi)

Dr. Nilgün Aydın (Selçuk Üniversitesi)

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi

Sayı | Volume | سان 2022/19

İçindekiler / Index

Dergi Hakkında ve Editörden.....	i-viii
İçindekiler.....	ix

[ARAşTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES]

Türkiye'deki Uygur Diasporasının Çıkardığı Çocuk Dergilerinin İncelenmesi: "Dört Kulak" Çocuk Dergisi Örneği A Review of Children's Magazines Published by the Uyghur Diaspora in Turkey: The Example of "Dört Kulak" Children's Magazine Muhammed Abdulmecid	1-17
İrk Bitig'de Doğurmak ile İlgili Eylemler Verbs Related To Give Birth in İrk Bitig Duygu Yavuz Öz	18-36
Adana'da Yaşayan Şambayadı Türkmenlerinde Ölüm Etrafında Gelişen İnanç ve Uygulamalar The Belief And Practices Developed Around Death in Şambayadı Turkmens Living in Adana Fazıl Özdamar	37-59
Uygur Masallarında Hızır Motifi Hızır Motif In Uyghur Folk Tales Zohre Abduvahit Erk	60-67

[BİBLİYOGRAFİ / BIBLIOGRAPHY]

Uygurcada Sözlük Çalışmaları Dictionary Studies In Uyghur Murat Orhun	68-92
--	-------

[KİTAP TANITIMI VE DEĞERLENDİRMELER / BOOK REVIEWS]

Uygur Şair Mutallip Saydulla ve Türkçe Yayımlanan Kitapları Üzerine Tuğba Gönel Sönmez	93-96
Zulhayat Ötkür, Seyyahlar İzinden, İstanbul: Uygur Araştırma Enstitüsü, 2021. 733 s. Kamile Serbest	97-99

Abdulmecid, Muhammed (2022). Türkiye'deki Uygur Diasporasının Çıkarıldığı Çocuk Dergilerinin İncelenmesi: "Dört Kulak" Çocuk Dergisi Örneği, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2022/19, s. 1-17.

DOI: 10.46400/uygur.1063067

TÜRKİYE'DEKİ UYGUR DİASPORASININ ÇIKARDIĞI ÇOCUK DERGİLERİNİN İNCELENMESİ: "DÖRT KULAK" ÇOCUK DERGİSİ ÖRNEĞİ

[Araştırma Makalesi/Research Article]

Muhammed ABDULMECİD*

Geliş Tarihi: 25.01.2022

Kabul Tarihi: 23.05.2022

Öz

Bölgedeki istikrarsızlık ve savaş nedeniyle 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde başlanan Uygur göçü, 1980 ve 2009 sonrası olmak üzere farklı tarihlerde kitlesel göçler şeklinde kendini göstermiş ve 2015 yılına kadar devam etmiştir. Uygurların göç ettikleri ülkeler sınır komşuluğu nedeniyle ağırlıklı olarak Orta Asya Türk Cumhuriyetleri olmuştur. Coğrafi olarak uzak olmasına rağmen, kültürel olarak aynı dile, dinî inanca ve ortak tarihi geçmişe sahip olan Türkiye Cumhuriyeti de Uygurların göç menzilleri arasındadır. Türkiye'ye göç eden Uygurların hem siyasal hem de kültürel olarak varlıklarını sürdürmeye çalıştığı görülmüştür. Bu nedenle çıkarılan gazete ve dergi gibi çeşitli yayınlar bulunmaktadır. Göçün ilk yıllarında çıkarılan dergilerin çoğu Türkçe olarak çıkarılmış, kamuoyu ve farkındalık oluşturmayı amaç edinmiştir. Sonrasında, özellikle 2009 sonrası hem Uygurca hem daha çok kültürel ve edebî konuları temel alan dergiler de çıkarılmaya başlamıştır. Kültürel varlıklarını korumak, çocuklarını kültürel kimlik ve aidiyet, vatan ve vatanseverlik bilinciyle yetiştirebilmek Uygur diasporasını kaygılandıran hususlardır. Türkiye'deki ve yurt dışındaki tüm Uygur çocuklarını kültürel kimlik bilinci ve vatan severlik duygusuyla büyümelerine katkıda bulunmayı amaç edindikleri düşünülen dergiler 2017 yılında ancak yayın hayatına başlayabilmiştir. Bunlardan biri de "Dört Kulak" çocuk dergisidir. Bu çalışmanın amacı diasporik çocuk dergilerinde vatan-vatanseverlik konularının nasıl işlendiği, kültürel kimliklerini nasıl kurguladıkları ve bu kurguyu zamanın gereklilikleri ile nasıl ilişkilendirdiklerini "Dört Kulak" çocuk dergisi özelinde incelemektir. Yöntem olarak nitel doküman analizi kullanılmıştır. Diasporadaki Uygur çocuklarının vatan sevgisi, kültürel kimlik bilinci ve aidiyet duygusu ile yetişmesine katkıda bulunma amacı taşıdığı düşünülen dergi, içerik ve tasarımsal olarak çocukların kendi kültürel değer ve sembollerinin farkında olmalarına ve vatan sevgisini önemsetmeye verdiği önemle diğer çocuk dergilerinden ayrıldığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Uygur Diasporası, Çocuk Dergiciliği, Dört Kulak, Kültürel Kimlik, Vatanseverlik.

A REVIEW OF CHILDREN'S MAGAZINES PUBLISHED BY THE UYGHUR DIASPORA IN TURKEY: THE EXAMPLE OF "DÖRT KULAK" CHILDREN'S MAGAZINE

Abstract

The Uyghur migration, which started in the second quarter of the 20th century due to the instability and war in the region, showed itself in the form of mass migrations in different dates, such as 1980 and after 2009, and continued until 2015. The countries that Uyghurs migrated to were mainly Central Asian Turkic republics due to their border neighbourhood. Despite being geographically distant, the Republic of Turkey, which has the same language, religious belief and common historical background culturally, is also among the migration ranges of the Uyghurs. It has been seen that the Uyghurs who immigrated to Turkey tried to maintain their

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İletişim Bilimi ve İnternet Enstitüsü, Medya ve İletişim Çalışmaları Bölümü, e-posta: m.abdulmecid786@gmail.com
Orcid: 0000-0003-3300-1387

existence both politically and culturally. For this reason, there are various publications such as newspapers and magazines. Most of the magazines published in the first years of migration were published in Turkish and aimed to create public opinion and awareness. Afterwards, especially after 2009, magazines both in Uyghur and based on mostly cultural and literary issues also started to be published. Preserving their cultural assets and raising their children with the awareness of cultural identity and belonging, homeland and patriotism are issues that worry the Uyghur diaspora. The magazines, which are thought to contribute to the bringing-up of all Uyghur children in Turkey and abroad with a sense of cultural identity and patriotism, only started their publication life in 2017. One of them is the "Dört Kulak" children's magazine. The purpose of this study is to examine how patriotism issues are handled in diasporic children's magazines, how they construct their cultural identities and how they relate this fiction to the necessities of the time, in the context of the "Dört Kulak" children's magazine. Qualitative document analysis was used as a method. The magazine, which is thought to contribute to the bringing-up of Uyghur children in the diaspora with patriotism, awareness of cultural identity and sense of belonging, differs from other children's magazines in terms of content and design, with the importance it attaches to children's awareness of their own cultural values and symbols and to the love of homeland.

Keywords: Uyghur Diaspora, Children's Magazine, Dört Kulak, Cultural Identity, Patriotism.

Giriş

Uzun süre devam eden istikrarsızlık ve son olarak 1949'daki Çin işgali, Doğu Türkistan'ın çoğunluğunu oluşturan Uygur Türkleri başta olmak üzere diğer Türki milletleri farklı ülkelere göç etmeye mecbur bırakmıştır. Doğu Türkistanlıların ilk göçleri 1940-1960 yılları arasında, kitlesel ve bireysel olmak üzere devam etmiştir. 1980'lerde Mao'nun ölümü ve Deng'in iktidara gelmesi sonucunda Çin'in devlet sisteminde yaşanan reformlar sırasında yine birçok Doğu Türkistanlı göç etmeyi tercih etmiştir. 2009 yılında Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi'de meydana gelen katliam sonrası ise üçüncü göç 2015 yılına kadar devam etmiştir. Doğu Türkistanlıların göç ettiği ülkeler arasında, sınır komşuluğu nedeniyle Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan gibi Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin yanı sıra Afganistan ve Pakistan da yer almaktadır. Coğrafi olarak Doğu Türkistan ile Türkiye arasında uzun bir mesafe olmasına rağmen tarih, kültür, dil, din ve soy bağları nedeniyle Türkiye Cumhuriyeti de Doğu Türkistanlıların yoğun olarak göç ettiği ve diasporik topluluk oluşturdukları ülkedir.

Doğu Türkistanlı göç topluluğunun büyük grubunu oluşturan Uygur Türkleri göç ettikten sonra, Türkiye'de hem siyasal anlamda hem de kültürel anlamda varlıklarını sürdürmek için farklı faaliyetlerde bulunmaktadır. Kurdukları sivil toplum kuruluşları aracılığıyla Doğu Türkistan'da yaşanan sıkıntılarla ilgili farkındalık yaratmak, kamuoyu oluşturmak için çalışmış ve bunu yaparken özellikle göçün ilk dönemlerinde gazete ve dergi gibi kitle iletişim araçlarından yararlanmıştır. Diğer taraftan kültürel anlamda dil, örf-adet, gelenek ve edebiyat gibi konularda da kendi varlıklarını korumak için çaba sarf etmiştir. Özellikle, ikinci ve üçüncü göçün yaşandığı 1980 ve 2009 sonrası Türkiye'ye göç eden Doğu Türkistanlıların durumu ilk göç mensuplarından farklıdır. Bunlar kendi kültürü ve Uygur kimliğine daha çok bağlılık göstermektedir. Türkiye'deki Uygur diasporası, özellikle 2009 sonrası göç eden Uygurların kültürel kimlik bilinci ve vatanseverlik duygularının daha canlı tutulmasında gelişen bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla kurulan ulus ötesi ağların ve online ortamlarda Uygurlarla ilgili kültürel ve millî sembollerin dolaşımı önemli rol oynamaktadır.

Günümüzde dünyanın birçok ülkesine dağılmış vaziyette olan Uygurların en büyük kaygısı çocuklarını Uygur millî, kültürel kimliği ve vatan sevgisiyle büyütme. Bu amaçla geliştirilen farklı web siteleri, online ve offline ana dil kursları, ana dil nutuk yarışmaları,

çocuk şiir okuma festivalleri, çocuk yazarlar yarışmaları gibi etkinlikler bunların örnekleridir. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin diaspora çocuklarının eğitimindeki yeri hakikaten önemlidir. Ancak her zaman bilgisayar, tablet ya da akıllı telefonlarla yürütülen bu eğitimin yanı sıra çocukları okumaya alıştırmak, fikir yürütmelerine, yaratıcı düşüncelerine fırsat yaratmak gibi konularda çocuk dergilerinin de rolü vardır. Bu kapsamda ebeveynler de dergileri çocuklarla birlikte okuyabilir, birlikte düşünebilir, kültürel unsurları açıklayarak çocukların ilgisini arttırabilirler.

Türkiye'deki Uygur diasporasının çıkardığı çocuk dergilerinde vatanseverlik konularının nasıl işlendiği, kültürel kimliklerini korumak ve sürdürmek için kültürel kimliklerini nasıl kurguladıkları ve bu kurguyu zamanın gereklilikleri ile nasıl ilişkilendirdikleri üzerine odaklanan bu çalışmada, ilk olarak diaspora kuramı üzerinde durulacaktır. İkinci olarak Türkiye'deki Uygur diasporasının oluşum süreci ve Uygur diasporasının çıkardığı dergiler kısaca açıklanmaya çalışılacaktır. Son bölümde ise Türkiye'de Uygurca olarak çıkarılan "Dört Kulak" çocuk dergisi nitel içerik analizi ile incelenecektir.

1. Kuramsal Çerçeve: Diaspora

Diaspora, Yunanca "dia" (saçılmak) ve "spora" (tohumlar) sözcüklerinin birleşiminden oluşur (Dufoix, 2011: 1). Yunanca bir sözcük olan diaspora kelimesinin anlamı ve kökenine ilişkin farklı görüş ve tartışmaların olmasına rağmen genel olarak "dağılma ve saçılma" anlamına geldiği üzerinde uzlaşma olduğunu ifade etmek mümkündür (Dufoix, 2011: 27). Kavramın kelime anlamına bakıldığında Oxford sözlükte, ilk olarak "ana yurtlarından diğer ülkelere yaşamak ve çalışmak için göçmüş Yahudilerden söz edilmekte; ikinci anlamıyla ise kendi ülkeleri dışında yaşayan herhangi bir halk veya grup" şeklinde ifade edilmektedir (Hornby, 2001: 321). Türk Dil Kurumunun sözcüğünde ise diaspora "herhangi bir ulusun veya inanç mensuplarının ana yurtları dışında azınlık olarak yaşadıkları yer" ya da "herhangi bir ulusun yurdundan ayrılmış kolu, kopuntu" olarak ifade edilmektedir (URL-8). Uluslararası Göç Örgütü (IOM) diasporayı daha geniş bir anlatımla "vatanından ayrılmış fakat bağlarını sürdüren etnik ve ulusal toplum üyeleri olarak" ifade etmektedir. Aslında diaspora kavramı anavatanın dışında yaşayan ancak ilişkilerini sürdüren "orada/burada anlayışını" devam ettiren insanları anlatmaktadır (Ionescu, 2006). Taahhüdü ulusal sınırları aşan diaspora trans-global bir varlığa sahiptir (URL-9). Genel olarak diaspora, hem belirli bir noktadan başlayan dağılmayı ifade etmek için kullanılan bir terim hem ulusal ya da dinî bir topluluğun bir ya da birden fazla ülkede cemaatleşmiş ve örgütlenmiş hâli hem de birden fazla yurda dağılmış nüfusu, bu nüfusların dağıldıkları coğrafyaları, belirli bir coğrafya ile sınırlı olmayan her türlü ilişki ve iletişimi ifade etmektedir (Dufoix, 2011: 13).

Diaspora tanımlarında iki kategori bulunmaktadır: İlk kategori Yahudi diasporasını ideal tür ve model olarak almaktadır. Bu diaspora kategorisinin temel özelliği, yurda bağlılık ve geri dönüş mitinin oluşudur. İkinci kategori, esas olarak Afrikalıların deneyimlerine dayanarak diasporayı yerinden edilmişlik, sürgün ve dışlanmaya yönelik tepkilerle değerlendirir. İkinci kategoride "yurt" arzusu, ülke arzulamakla aynı şey değildir (Alinia, 2007: 98'den akt. Yavuz, 2017: 170). Göç toplulukları ile diasporik topluluklar arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır (Cohen, 1997: 180-187). Butler (2001), diaspora topluluklarının dört temel özelliğinden bahsederek bu farkları aşağıdaki gibi özetlemiştir:

- İlk özellik, diaspora topluluklarının iki ya da daha fazla yere dağılımıdır; bu özel dağılım şekli, farklı diaspora toplulukları arasında bir bağ kurulabilmesi için gerekli bir ön koşuldur.
- İkinci özellik, diasporanın farklı parçalarını birleştiren iç iletişim ağlarıdır ki bu ağlar onları diğer göç türlerine maruz kalan farklı topluluklardan ayırır.

- Üçüncü özellik, ortak bir anavatan mitolojisine sahip olmaktır; bu durum diasporanın gelişebileceği temeli sağlar.
- Dördüncü özellik, göç edilen ülkeden yabancılaşma, anavatana dönme isteği, anavatanla devam eden ilişkilerdir (Butler, 2001).

Cohen (1997), hem Yahudi diasporasının genel özelliklerini hem de gittikçe daha geniş bir anlamda kullanılan diaspora teriminin gelişimini kapsayacak bir kavramsal çerçeve çizilmesi gerektiğini vurgulamakta ve dokuz özellik sıralamaktadır:

1. Ana yurttan genellikle travmatik bir şekilde ayrılma (savaş, sürgün, hastalık vb.),
2. Ana yurttan iş aramak, ticaret veya kolonyal amaçlar gibi nedenlerle ayrılma,
3. Kolektif bir hafıza ve ana yurda ilişkin mitos,
4. Varsayılan ana yurdun idealize edilmesi,
5. Geri dönüş hareketleri,
6. Uzun zamandan beri devam ettirilen güçlü bir etnik grup bilinci,
7. Ev sahibi toplumlarla sorunlu bir ilişki,
8. Diğer ülkelerdeki soydaşlarla birlikte dayanışma duygusu,
9. Hoşgörülü ev sahibi devletlerde, daha iyi bir yaşam kurma ihtimalinin bulunmaması (Cohen, 1997: 180-187).

Butler (2001) ve Cohen (1997)'in ifadelerinden hareketle söylemek gerekirse, Uygurların diğer göçmenlerden farkı, Uygurların göçü anavatanlarının işgali sonucu meydana gelen savaş ve çatışmalardan kaynaklanmaktadır. Uygurlar ikiden fazla ülkeye dağılmış vaziyettedir. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Afganistan, Pakistan, Türkiye, Avrupa Birliği ülkeleri, ABD ve Kanada'da çok sayıda Uygur yaşamaktadır. Farklı ülkelerde yaşayan Uygurlar arasında iç iletişim ağı bulunmaktadır. Farklı STK'larla siyasi, kültürel faaliyetlerini birlikte yürütmektedir. Uygurlar bir anavatan mitolojisine sahiptir. En büyük hayalleri bağımsız devletlerini tekrar inşa etmektir. Anavatanı ile ilişkilerini sürdürmeye çalışmaktadır, kendi kimliği ve kültürel unsurlarının bilincindedir ve bunları gelecek nesillere aktarma çabası içindedir. Türkiye'de olmasa da Kazakistan, Kırgızistan gibi ülkelerde zaman zaman dışlanmaya ve linçe uğramaktadır. Kriz ve acil durumlarda dünyadaki tüm Uygurlar dayanışma içerisinde hareket etmektedir. Örneğin pandemi döneminde tüm dünyadaki Uygurlar bir bağış web sitesi oluşturarak Türkiye ve Pakistan'daki ihtiyaç sahibi Uygurlara ulaştırmıştır. Uygur diasporası 1950 yılından itibaren varlığını sürdürmekte, günümüzde ilk göçlerden bu yana üçüncü nesil dönemi başlamış durumdadır.

2. Türkiye'deki Uygur Diasporasının Kısa Tarihi ve Çıkardığı Dergiler

2.1. Türkiye'deki Uygur Diasporasının Kısa Tarihi

Yakın tarihte Doğu Türkistan'dan diğer ülkelere göç hareketleri 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde başlamıştır. 1933 yılında kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ve 1944 yılında kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti komünist Çin tarafından işgal edilmiştir (Tursun, 2020: 236). Ülkenin işgal sırasında ve işgalden sonra farklı tarihlerle farklı göç hareketleri meydana gelmiş, Türkiye'ye kadar uzanan meşakkatli yolculukları başlamıştır.

Doğu Türkistan'daki Uygur ve Kazak Türklerinin Hindistan ve Pakistan'a göçleri 1930-1940 yıllarında olmuştur. Ama kültür ve dildeki farklılıklardan dolayı Uygurlar ve Kazaklar Türkiye'ye göç etmeye başlamıştır. 1950'de ikinci Kazak göç kfilesi Tibet üzerinden Keşmir'e gelmiş, bunlar 1930 tarihinde göç edenlerle beraber Türkiye'ye göç edebilmeleri

için Türkiye Cumhuriyeti'ne başvuruda bulunmuştur. 1952'de Adnan Menderes başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu'nda alınan kararlar bu göçmenler, iskânlı göçmen olarak Türkiye'ye kabul edilmiştir. Bu grup Zeytinburnu, Tuzla ve Sirkeci'deki göçmen misafirhanelerine yerleştirilmiştir. Göç edenlerin belli bir sayısı yoktur. Ama 18,000-50,000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Hayatta kalıp Türkiye'ye gelenlerin sayısı sadece 1850 kişidir (URL-10). Bu göçün akabinde 1952'den 1960'a kadar 500 kadar göçmen kendi imkânlarıyla Türkiye'ye gelmiştir. Bu göçmenlerden 160 hane Niğde'ye, 63 hane Konya'ya, 100 hane Kayseri'ye, 56 hane Aksaray'a ve 150 hane Manisa Salihli'ye yerleştirilmiştir (Güldeş, 2008). 1960 yılının Ağustos ayında Pekin'de imzalanan "Afganistan ile Çin arasında sınır serbestliği" anlaşmasından haberdar olan Mehmet Kasım Cantürk, 130 kişilik bir kabile oluşturmuş ve 1961 yılında Afganistan'a göç etmiştir (Tuncer, 2014: 272). 1961 yılında Afganistan'a göç eden Doğu Türkistanlıların Türkiye'ye iskânlı göç olarak getirilmesi için bazı arayışlarda bulunulmuş ve Türkiye Hükümeti'nin olumlu yanıt vermesiyle Afganistan'da bulunan Doğu Türkistanlıların bir kısmı Türkiye'ye iskânlı göçmen olarak yerleştirilmiştir (Tuncer, 2018: 217). Doğu Türkistan'ın Yarkent, Kaşgar ve Gulca vilayetlerinden toplam 600 kadar Uygur Türkü 1959 -1960 ve 1961 yıllarında kabileler halinde Afganistan'a göç etmiştir. 1965 yılının Ekim ayında toplam üç kabile halinde 234 kişi, 1967 yılında 74 kişi olmak üzere 308 kişi Türkiye'ye iskânlı göçmen olarak kabul edilmiştir. Bu Uygur Türkleri Türkiye'de ise Kayseri'ye iskânlı göçmen olarak yerleştirilmişlerdir (Göktürk, 2005).

Bu ana göçlerin dışında, 1980'li yıllarda Çin'deki açıklık ve reform politikasından yararlanarak birçok Doğu Türkistanlı Türkiye'deki akrabalarını görmek amacıyla Türkiye'ye gelmiş, parçalanmış ailelerin birleşimiyle yüzlerce Doğu Türkistanlı göçmen Türkiye'ye yerleşmiştir. Ayrıca son yirmi yıldır devlet kanalıyla 300'ün üzerinde Doğu Türkistanlı öğrenci Türkiye'ye gelmiştir. Tüm bu gelenlerle beraber ağırlıklı olarak İstanbul ve Kayseri'de yaşayan Doğu Türkistanlıların nüfusu 20 bin civarında tahmin edilmektedir (Hacaloğlu, 2002: 33-34). Ancak bu 20 bin kişi Kazak ve Uygur göçmenlerin her iki grubunu da yansıtmaktadır. Bu rakam içerisinde Türkiye'de yaşayan Uygurların sayısı, 1980'li yıllardan sonra göç ederek gelenler ağırlıklı olmak üzere 5 bin civarındadır. Bunlardan 4 bini İstanbul'da, bini Kayseri'de ikamet etmektedir (Nurala, 2007'den akt. Güldeş, 2008: 10).

1980-2015 yılları arasında göç eden Uygur Türklerini genellikle iki kategoride toplamak mümkündür. İlki, Çin'in resmî yasal pasaportlarını çeşitli yollardan temin ederek yurt dışına çıkanlardır. Bu grup Uygur Türklerinin çoğu, başta Batılı ülkeler olmak üzere Türkiye ve Mısır gibi Müslüman ülkelerdeki okullara kaydını yaptırarak buralarda kalanlar ile ticaret, seyahat bahanesi ile Batı Türkistan Cumhuriyetleri ile Türkiye'de yasal yollardan temin ettikleri ikamet ile kalmaya devam edenlerdir. Bunun dışında Batılı ülkelerde yaşayan akrabalarının yanlarına göç edenler de bulunmaktadır. İkinci bir grup Uygur Türkleri ise Çin devletinin ilgili birimlerinden herhangi bir yasal belge/pasaport benzeri belgeleri temin edemeyip kaçak yollardan Çin'in güney sınırlarından Laos, Vietnam, Tayland ve Malezya gibi ülkelere geçen sayıları on binlerin üzerinde olan kitledir (Karluk, 2020: 260). Binlerce Uygur'un ölümü, yaralanması, kaybolmasıyla sonuçlanan 5 Temmuz 2009 katliamından sonra Uygurlar Çin'in iç bölgelerine girerek Vietnam, Laos, Kamboçya, Tayland üzerinden Malezya'ya gelmiş ve Malezya'daki Türk konsoloslughuna sığınarak Türkiye'ye gelme talebinde bulunmuş ve yaklaşık 15 bin Uygur bu yollarla Türkiye'ye gelmiştir. Bu göç 2015 senesine kadar devam etmiştir (Karluk, 2020: 260). Yukarıda bahsi geçen kısıtlı kaynaklardan elde edilen bilgilere dayanarak Türkiye'de yaklaşık 50 bin Doğu Türkistanlı'nın bulunduğunu söylemek mümkündür.

2.2. Türkiye’deki Uygurların Çıkardıkları Dergiler

Türkiye’ye yerleşen Uygurlar, kurdukları dernek ve vakıf gibi sivil toplum kuruluşları ile anma günleri ve sempozyumlar, kültürel faaliyetler, protesto gösterileri ve mitingler, sosyal faaliyetler, yayın faaliyetleri gibi faaliyetlerde bulunarak varlıklarını korumaya çalışmıştır. Bu faaliyetlerin en başında ve etkili olanı ise yayıncılık faaliyetleri olmuştur.

Uygurların Türkiye’de çıkardıkları ilk dergi “Doğu Türkistan’ın Sesi”, 1984 yılında İsa Yusuf Alptekin riyasetinde Türkçe, İngilizce ve Arapça olarak İstanbul’da üç ayda bir yayımlanmaya başlanmıştır. Dergi 1986 yılında Doğu Türkistan Vakfı’nın kurulması ile 11.-12. sayıdan itibaren vakfın yayın organı olmuştur. (Bekin, 1986: 2). Dergi 1991 yılında 29. sayıdan itibaren Türkiye Türkçesi ve diğer Türk şiveleri ayrı, İngilizce ve Arapça ayrı iki nüsha olarak çıkmaya başlamıştır (Bekin, 1991: 2). 2000 yılında 58. sayıdan itibaren maddi sebepler nedeniyle Türkçe dışındaki diğer nüshalara son verilmiştir (Bekin, 2000: 3). “Doğu Türkistan’ın Sesi” dergisi 23 yıllık yayın hayatı içerisinde yayın politikalarında birtakım değişiklikler yapmış, bazen ekonomik sıkıntılarla aksamalar yaşamış, sonuç itibari ile 2007 yılına kadar 68 sayı yayımlanabilmiştir.

Bir diğer dergi ise 19 Ekim 1993 tarihinde kurulan Doğu Türkistan Dayanışma Derneği tarafında çıkarılan “Ana Yurt Doğu Türkistan Dergisi”dir. Ancak dergi sadece bir sayı yayımlanabilmiştir (Güldeş, 2008: 40). Bir diğer dergi ise “Gökbayrak Dergisi” olup Kayseri’de 31.05.1989 tarihinde kurulan Doğu Türkistan Kültür ve Dayanışma Derneği’nin yayın organı olarak 1994 yılının Ocak ayından itibaren çıkmaya başlamıştır. Derginin künye bilgisinde fikir ve kültür konularına odaklanıldığı açıklanmış ayrıca tirajı ve dağıtım bilgilerinden de bahsedilmiştir: “Dergimiz 3000 adet basılmakta olup iki ayda bir yayımlanmaktadır. 300 adet 33 ülkeye, 1800 adet ise başta Başbakan, Bakan, milletvekilleri, yabancı ülke elçilikleri, üniversiteler ve 81 vilayete ve belediye başkanlarına protokol olarak gönderilmektedir. 900 adet abonelerimize ulaştırılmaktadır” (URL-1). Dergi 2007 Temmuz-Ağustos 78. sayısı itibariyle 14. yayın yılını tamamlamıştır. Derginin yurt içi ve yurt dışı temsilcilikleri bulunmakta, kayıtlı abone sayısı ise bine ulaşmıştır. Dergide ele alınan başlıca konular; Doğu Türkistan’ın tarihi ve kültürü, Çin-Doğu Türkistan ilişkileri ve Doğu Türkistan ile ilgili kuruluşların faaliyetleridir. Dergide konular sadece Doğu Türkistan ile sınırlandırılmamış, Türk tarih ve kültürü ile ilgili çeşitli makaleler yayımlanmıştır. Çıkarılan bu dergilerin hepsi neredeyse aynı amaçlara sahiptir (URL-2). 2007 yılından itibaren derginin basılı olarak yayımlanmadığı, elektronik olarak da yayımlanmaya başladığı görülmüştür.

2010 yılında *Siracettin Azizi* “Meripet” adında bir dergi yayına başlamıştır. 2021 yılının Ağustos ayına kadar 34 sayısını tamamlayan dergi, ağırlıklı olarak dinî konulara odaklanmakla birlikte, sosyal ve güncel konulara da yer vermektedir. Dergi ilk yıllarında sadece basılı olarak yayına başlamış, 2016 yılından itibaren hem basılı hem de elektronik olarak yayımlanmaya başlamıştır. Derginin Türkiye dışında Japonya, Almanya, Finlandiya, Kanada, Suudi Arabistan vb. devletlere dağıtımı bulunmaktadır.

2013 yılında Nur Ahmet Kurban tarafından “Ana Yurt” adında bir dergi yayımlanmaya başlamış, 2017 yılına kadar 9 sayı yayımladıktan sonra yayına son verilmiştir. Dergi kapağında altı ayda bir yayımlanan fikrî ve ilmî dergi olduğu belirtilmiştir. Derginin elektronik dergi olduğu görülmektedir. 2017 yılında Murat Orhun “İz” adında bir edebî dergi yayımlamaya başlamış ancak sadece bir sayı yayımlamıştır. 2018 yılına ise Murat Orhun derginin adını “İzdinish-Arayış” olarak değiştirmiştir. Dergi üç ayda bir yayımlamaya başlamış ve günümüzde elektronik olarak yayın hayatına devam etmektedir. Dergi kapağında özel olarak “Uygur edebiyatına ithaf edilen dergi” yazısı yer almaktadır.

2020 yılına geldiğinde Türkiye’de üniversite öğrencilerinden oluşan bir grup genç “Şafak” adını verdikleri bir edebî dergiyi elektronik olarak çıkarmaya başlamıştır. Derginin üç ayda

bir yayımlanan elektronik dergi olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Dergi hâlen yayına devam etmektedir. Ağustos 2020 yılına geldiğinde ise İstanbul'daki Doğu Türkistan Ulemalar Derneği tarafından "Ulemalar" adındaki dinî araştırmalar dergisi hem basılı hem de elektronik olarak yayımlanmaya başlamıştır. Yine 2020 yılının Ağustos ayında İstanbul'da bulunan Doğu Türkistan Basın ve Medya Derneği Uygurca, Türkçe, İngilizce, Arapça olmak üzere dört dilde aylık olarak yayımlanan "İstiklal Avazı Dergisi"ni elektronik olarak yayımlamaya başlamıştır. 2021 yılının Şubat ayında Uygur Araştırma Enstitüsü, üç ayda bir "Uluslararası Vaziyet ve Doğu Türkistan" adındaki dergiyi yayımlanmaya başlamıştır. Derginin siyasal, sosyal ve ekonomik bilimsel araştırmalar dergisi olduğu belirtilmiştir. Dergi hem basılı hem elektronik olarak yayımlanmaktadır. 2021 yılında yayımlanan diğer bir dergi ise "Kutadgu Bilig Enstitüsü" tarafından yılbaşında çıkarılmaya başlayan "Bilim Güç" adındaki fen bilimleri araştırma dergisidir. Dergi, özel olarak fen bilimlerine odaklanmakta, fen bilimlerinde uzmanlaşan Uygur akademisyenlerin alanlarıyla ilgili araştırmalarını yayımlaması amaçlanmaktadır. Hem basılı hem elektronik olarak yayımlanmaya başlayan derginin altı ayda bir yayımlanacağı belirtilmiştir (URL-3).

Türkiye'deki Uygurların yayın faaliyetlerine genel olarak göz attığımızda, ilk göç çağlarında ağırlıklı olarak siyasal amaçlı yayınlara önem verildiği ve bunların Türkçe ve diğer dillerde yayımlandığı görülmektedir. Sonraki göç sonrası ise din, kültür, edebiyat, siyaset olmak üzere birçok alanda yayın yapılmakta olduğu ve bunları Uygurca olarak gerçekleştirmekte oldukları anlaşılmaktadır. Bunu birkaç nedenle açıklamak mümkündür:

- 1) İlk göç mensupları daha çok sıcak çatışma esnasında yurttan ayrıldıkları için anavatanlarındaki siyasi zorlukları dış dünyaya duyurmayı hedeflemişlerdir.
- 2) Uygurların Türkiye'ye ilk göçünün yaşandığı 1950'li yıllarda göç mensupları, genel olarak ailelerinden parçalanmış şekilde Türkiye'ye gelebilmişlerdir. Göç esnasında kimisi erkeklerini, kimisi kadınlarını kaybetmiş ya da memleketlerinde bırakarak göç etmişlerdir. Türkiye'ye geldikten sonra burada evlenmişlerdir. Ana ya da baba tarafından Türkiye Türkü olan Uygurların Uygur kültürüne sınıksız sarılma ve çocuklarına benimsetme çabaları yeterli olmamış ya da lüzum görülmemiştir.
- 3) İki ve üçüncü göçün mensupları genel olarak ailece ya da ailenin büyük çoğunluğuyla göç etmeyi başarmıştır. Dolayısıyla memlekette Uygur olarak doğan, Uygurcanın mevcut olduğu ortamda bir süre yaşayıp sonra buraya gelen gelen çocukları Uygur olma bilinci ile yetiştirme motivasyonunun daha yüksek olduğu düşünülmektedir.
- 4) Özellikle üçüncü göçün yaşandığı sıralarda iletişim teknolojilerindeki gelişmeler çeşitli ülkelerde yaşayan Uygurlar arasında iç ağın oluşmasına imkân tanımıştır. Bu vesile ile farklı ülkelere yayılan Uygurlar arasında ortak kültürel bilinç ve aidiyet duygusu güçlenmiştir. Bu duygu ve bilinci sürdürmek, gelecek nesillere aktarmak için farklı yayın vasıtaları çıkarılmaya başlamıştır.
- 5) 2009'dan sonra eğitim için gelip Doğu Türkistan'a geri dönemeyen aydın kesim de Türkiye'ye yerleşmiş, kimileri devlet kurumlarında, kimileri eğitim kurumlarında çalışmaya başlamıştır. Bu aydınlar Uygurların diaspora hayatını kendi millî ve dinî değerleriyle, kültürel kimlik bilinciyle sürdürmesi gerektiğini düşünmüş olmalıdır ki 2017'den itibaren çeşitli amaç ve konularda hem sosyal hem kültürel hem bilimsel hem deneme tarzı dergileri çıkarmaya başlamıştır. Böyle olmasının bir diğer nedeni ise artık elektronik olarak yayımlanan dergilerin çıkarılması ve dağıtımı için basılı dergiler gibi maliyet kaygısının olmamasıdır.

3. Türkiye’deki Uygur Diasporasının Çıkarıldığı Çocuk Dergilerinin İncelenmesi: “Dört Kulak” Çocuk Dergisi Örneği

Türkiye’deki Uygur diasporasının çıkardıkları dergiler incelendiğinde 2017 yılına kadar çocuklarla ilgili herhangi bir dergiye rastlanılmamaktadır. 2017 yılına geldiğinde ise hem Uygurlar tarafından hem Uygurca olarak çocuk dergileri çıkarılmaya başlandığı görülmüştür. Bunların ilki Evlat Grubu tarafından 2017 yılında çıkarılan dinî içerikli çocuk dergisi olan “Siyer Çocuk” dergisi, diğeri ise daha çok kültüre ve edebî konulara odaklanan “Dört Kulak” çocuk dergisidir.

3.1. “Dört Kulak” Çocuk Dergisinin Genel Özellikleri

Dergi 65 sayfadan oluşmakta, üç ayda bir ve renkli olarak basılmaktadır. Derginin boyutu 29×21 şeklinde tasarlanmıştır. Derginin edebî ve kültürel konulara, özellikle ana dil üzerine odaklandığı görülmektedir. Dış ve iç kapak, içerik kısımlarında çocukların dikkatini canlı renkler ve renk kombinasyonlarıyla canlı tutmak ve bu sayede çocukları cezbetmek hedeflenmiştir. Aşağıda yer alan iki görselde Dört Kulak çocuk dergisinin dış ve iç kapak görsellerinden örnekler verilmektedir.

Görsel 1: Dört Kulak çocuk dergisinin dış kapak dosyaları (URL-4).

Görsel 2: Dört Kulak çocuk dergisinin iç kapağı (URL-5).

Yukardaki görsellerden de anlaşılacağı üzere, dış kapaklarda Uygur kültürünü yansıtacak görsel tasarımlar yer alırken iç kapaklarda Uygurların tarihî şahsiyetlerinin bulunduğu görülmektedir. Dört Kulak çocuk dergisinin kapağı, kapak dosyası ve içerikleri genel olarak çıkarıldığı aylara göre şekillenmektedir. Örneğin, dergi bahar döneminde çıkarılıyorsa baharı anımsatan yeşil renklerle donatılmakta ve temalandırılmaktadır. Diğer taraftan bazı sayılarda Uygur millî kıyafetlerini giyen çocuklar ya da şahısların çizgi resimleri kapakta çocukların ilgisini çekecek şekilde tasarlandığı görülmektedir. Tablo 1'de Dört Kulak çocuk dergisinin kapak temaları yer almaktadır.

Yıllar	Sayı	Aylar	Tema
2019	Sayı 1	Ocak-Şubat-Mart	Göklem (mavileşmek) için / heybemde ne var? Açın, bileceksiniz
	Sayı 3	Temmuz-Ağustos-Eylül	Altın güz / sarardı güzümüz, yemyeşil hâlâ arzularımız
	Sayı 4	Ekim- Aralık-Kasım	Bembeyaz kış / ak taş, gök taş, soğuk ile biz arkadaş
2020	Sayı 5	Ocak-Şubat-Mart	Yeşil hayat / yine bahar, yine güller, gül üstünde çocuklar güler
	Sayı 6	Nisan-Mayıs-Haziran	Güneş çıktı / kabak ektim içime, çocukluğum sığar sepetime
	Sayı 7	Temmuz-Ağustos-Eylül	Yola çıkıt / çantamı aldım elime, "vatan" diye yazdım yoluma
	Sayı 8	Ekim- Aralık-Kasım	İlık gönül / kar yağdı lapa lapa, oynuyoruz hoplaya zıplaya
2021	Sayı 9	Ocak-Şubat-Mart	Tan ağardı / güldüğümde bahar, yüzümüzde güneş yağar
	Sayı 10	Nisan-Mayıs-Haziran	Dut düştü / dutu silktik, geliniz, gül sofrayı kurunuz
	Sayı 11	Temmuz-Ağustos-Eylül	Arzu Yolunda / gökteki yıldızlar, bizi bekleyiniz

Tablo 1: Dört Kulak çocuk dergisinin kapak temaları

Derginin birinci sayısı, yani 2019 Ocak-Şubat-Mart sayısında bahara doğru bir ilerlemeyi yansıtan kapak dosyası hazırlanmış ve kapağa Uygur millî kıyafeti giyen bir erkeğin çizgi resmi verilmiştir. Üçüncü sayısında güz aylarını yansıtan sarı renkle birlikte Uygur geleneksel tuğla evleri kapak dosyası olarak hazırlanmıştır. Dördüncü sayısında bembeyaz kar, kapağın konusu olmuştur. Beşinci sayısında bahar mevsiminin yemyeşil yollarında, Uygur şapkası ve baş örtüsü takan erkek ve kız çocukların okula doğru yürüdüğü işlenmektedir. Altıncı sayısında büyük kabağa benzeyen bir eve doğru sepetiyle yürüyen bir Uygur kıza kapak dosyası olarak sunulmaktadır. Yedinci sayısında bir kız çocuğunun yolculuk hazırlığı yansıtılmakta ve bu yolculuğun "vatan" olduğu temada yazılı olarak verilmektedir. Sekizinci sayısında kardan adam yapan bir kız çocuk kapak dosyasında yer almakta, çizgi resimdeki kızın elbiselerinin

Uygur kültürünü yansıttığı görülmektedir. Dokuzuncu sayısında bahar mevsiminin yeşil çimenlerinde kitap okuyan bir erkek çocuk ile çiçeklere su veren bir kızın kapak dosyası hazırlanmıştır. Onuncu sayısında yazın ortalarında dut silkmekte olan altı çocuğun çizgi resmi verilmekte ve Uygur köylerindeki çocukların yaz aylarındaki hayatı yansıtılmaktadır. On birinci sayıda yani 2021 Temmuz-Ağustos-Eylül sayısında “arzu yolunda” temasıyla ilgili olarak bir şeyleri düşünerek yürümekte olan üç çocuğun resmi kapak dosyası olarak sunulmuştur. İncelenen tüm sayılarda göze çarpan özellik ise kapak dosyasında sunulan çizgi resimlerdeki çocukların hemen hemen hepsinin Uygur kıyafetlerini giymiş olmasıdır.

Derginin incelenen sayılarının arka kapağında ise Uygurların önemli şairlerinin iki kıtalı şiirleri verilmektedir. Derginin ön iç kapağı ise genel olarak üçe ayrılmakta, derginin yayımlandığı yıl ve aylar renkli olarak tasarlanmakta, Uygurların tarihî şahsiyetleri ve onların cümlelerine yer verilmekte, sayfanın alt kısmında ise derginin yayımlandığı tarih içerisindeki önemli günler, bayramlar belirtilmektedir. Örneğin, derginin Ocak-Şubat-Mart sayılarında 21 Şubat Dünya Ana Dil Günü, 21 Mart Nevruz Bayramı yer almaktadır.

Derginin incelenen sayılarının hepsinde reklam bulunmaktadır. Reklamlar derginin okurları olan çocuklara hitap etmektedir. Reklam konuları Uygur çocuklar için yazılan yeni kitaplar, çıkarılan gazete ve dergiler, çevrimiçi ana dil okulları, çevrimiçi robot sınıfları, Uygurca çocuk sosyal medya kanalları yer almaktadır.

Derginin hedef kitlesi yani kaç yaşındaki çocuklara sesleneceği dergide belirtilmemiştir. Ancak kapak dosyası ve içeriklere bakıldığında, içeriklerin esnekliğinden 7-16 yaş aralığında çocuklara yönelik olduğu tahmin edilmektedir. Derginin bölümleri ve ayrılan sayfa miktarı şöyledir: Söyleyecek çok şeyim var (10 sayfa), Bilim insanı olursan âlem senindir (6 sayfa), bizim şarkımız (6 sayfa), On parmağım on tane çiçek (9 sayfa), Çatla taş (9 sayfa), Oynayan bir çocuğum ben (14 sayfa), Ana dilim-zengin dilim (5 sayfa).

Dergide yer alan bölümler ve içerik türleri çocukların ilgisini çekecek görsellerle desteklenmektedir. “Söyleyecek Çok Şeyim Var” bölümünde çocukların diaspora hayatı, çocuksu düşünceleri yansıtılmaktadır. “Benin Arzum, Benim Ümidim, Benim Gayem, Benim Rüyam, Benim Okulum” gibi çeşitli temalar altında çocukların vatan özlemleri, geri dönüş istekleri yansıtılmaktadır. “Bilim İnsanı Olursan Alêm Senindir” bölümünde farklı ülkelerde okuyan başarılı öğrencilerin hikâyeleri aktarılmakta ve onların en büyük hayallerinin Uygurlar için bir şey yapabilmek, vatan için katkıda bulunmak olduğuna dikkat çekilmeye çalışılmaktadır. Aynı bölümde yurt dışında okuyan başarılı akademisyen ve bilim insanlarının çocukluk hikâyeleri ile çocukları daha çok çalışmaya teşvik edilmeye çalışılmaktadır. “Bizim Şarkımız” bölümünde çocuk şiirleri ve Uygurların ünlü isimlerinin şiirleri verilmekte ve onların hayatı kısaca tanıtılmaktadır. “On Parmağım On Çiçek” bölümünde çocukların geçmişle bağlarını tazeleyecek ve geçmişte kalan kimi gelenekleri hatırlatacak konulara değinilmektedir. Bu kapsamda el sanatlarına ve yemek yapma usullerine yer verilmektedir. “Çatla Taş” bölümünde ise tarihî şahsiyetlerin hikâyeleri ve Doğu Türkistan’ın ünlü dağ ve gölleri görsel ve yazı şeklinde sunulmaktadır. “Oynayan Bir Çocuğum Ben” bölümü ise bilmece, oyun, macera ve gizemli hikâyelerle, hayvanlara ya da doğaya yönelik bilgilendirici metinlerden oluşmaktadır. Özellikle Uygurların geleneksel oyunlarını resim ile tanıtan içerikler dikkat çekmektedir. Daha çok görsele önem veren “Ana Dilim-Zengin Dilim” bölümü ise eş anlamlı sözcüklere yer vererek çocukların dil dağarcığını arttırmayı hedeflemektedir.

Derginin amacı dergide açıkça belirtilmemiştir. Ancak ilk sayısında “Biz Kimiz” başlığı altında verilen paragraf ve genel içeriklere bakarak derginin Uygur kültürel kimliğini çocuklara aşılacak, çocukların ana dil ve vatan sevgisiyle yetişmelerine katkıda bulunmak; bunu yaparken çocukların günümüz teknolojileri ve fen bilimlerine olan ilgisini arttırmayı amaçladığını söylemek mümkündür. Çocukların kendi ülkelerindeki şehirler ve tarihî, kültürel önemi bulunan mekânlar hakkında bir çizgi dizinin olay örgüsü içinde bilgi

edinmelerini sağlayan "Çatla Taş" bölümünde tarihî isimler ve kültürel mekânlar tanıtılırken "On Parmağım On Çiçek" bölümünde Uygur geleneksel yemekleri ve yemek yapma gibi kültürel pratikler sunulmaktadır. Her sayıda önemli tarihî şahsiyetler çocuksu dille tanıtılmaktadır. Bu şekilde iletilmek istenen doğru ve faydalı mesajlar, çocukların ilgisini çekecek, sevdirecek şekilde verilmektedir.

Derginin İstanbul'da Ayhan Eğitim Vakfı tarafından çıkarıldığı bilinmektedir. Künye bilgisinde derginin editörü ve sahibinin Muyesser Abdolehed (URL-5), güzel sanat editörünün Elmiur Efvân olduğu bilgisi yer almaktadır. Derginin yazar kadrosuna bakıldığında dergideki Uygurların tarihi isimleri, geleneksel çocuk oyunları, yemek kültürüyle ilgili içerikleri hazırlayanın genel olarak dergi sahibi Muyesser Abdolehed (URL-6) olduğu, güzel sanat editörlüğünü de 11 sayı boyunca Elmiur Efvânın üstlendiği görülmektedir. Ancak yazıların büyük çoğunluğunun farklı devletlerde yaşayan Uygur çocuklar tarafından yazıp gönderildiği anlaşılmaktadır ve bu yazarlar her sayıda değişiklik göstermektedir.

Derginin tirajı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak derginin editörü ve sahibi Muyesser Abdolehed'in kişisel Facebook sayfasında yıllık aboneliğinin Türkiye'de 68 TL, AB ülkelerinde 25 Euro, diğer ülkelerde 25 Dolar olduğu duyurulmaktadır. Ve Türkiye, Hollanda, Norveç, Almanya, Fransa, Kanada, ABD, Japonya, Avustralya, Suudi Arabistan gibi ülkelerdeki dağıtımdan sorumlu şahısların iletişim bilgilerine yer verilmektedir (URL-7). Ayrıca dergi sahibinden edinilen bilgilere göre derginin trajınının 1000 adet olduğu ve 500 adetinin sabit abonelerine ulaştırılmakta olduğu öğrenilmiştir¹. Derginin göze çarpan en önemli özelliklerinden birisi, dergide yer alan eserlerin büyük çoğunluğunun farklı ülkelerde yaşayan ve o ülke ve şehirlerde açılan ana dil okullarının öğrencileri tarafından yazılan eserlerden teşkil etmiş olmasıdır.

3.2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada, "Dört Kulak" çocuk dergisinin 3 yıl boyunca yayımlanan sayılarının içerikleri, dergideki bölümler ve sıklıkla işlenen konular incelenecektir. Bu bağlamda çalışma, genel olarak Türkiye'deki Uygur diasporasının dergi yayıncılığı, özel olarak ise çocuk dergiciliği hakkında bir betimleme ve izlenim sunmayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda bir diaspora çocuk dergisi olan "Dört Kulak" çocuk dergisi, vatanseverlik ve kültürel kimlik konuları bağlamında içerik özelliklerine göre incelenecektir.

Yalçın ve Aytaş (2016)'a göre çocuk dergilerinde gelenek ve göreneklere, yurt sevgisi, kültürel, ulusal ve evrensel değerlere, günlük yaşam becerilerini geliştirici etkinlik ve bilgilere, çocuklarda grup bilinci oluşturacak ve birlikte çalışma becerilerini geliştirecek ve zenginleştirecek içeriklere yer verilmelidir. Çocukların düşünce ve istekleri önemsenmeli, dergi içinde kendilerini ifade edebilecekleri özel köşeler tasarlanmalıdır (Yalçın ve Aytaş, 2008: 306-307). Yalçın ve Aytaş'ın önerdikleri diasporik çocuk dergileri için daha da önemlidir. Çünkü dil ve kültürel çevresi farklı olan, kendi anavatanı ve kültürlerinden uzakta yaşayan göçmen çocuklarına anavatan sevgisi ve kültürel aidiyet bilinci kazandırmak o topluluğunun devamlılığı açısından hayati önem arz etmektedir.

Kültür hakkında farklı tanımlar bulunmakta, henüz üzerinde uzlaşmaya varılan bir genel tanım bulunmamaktadır. Yeryüzünde bulunan tüm toplumlarda doğuştan elde edilemeyen, toplumun yaşama ve sorun çözme biçimlerini, insanlar arasında meydana gelen etkileşimi, gelenek ve göreneklerini, dinî inanç, yeme-içme alışkanlıklarını belirleyen toplumlara özgü bir yol haritası vardır. Bu yol haritasına kültür adı verilmektedir (Şahin, 2010: 22; Köşe vd., 2001: 220). Hofstede kültürü; "yaşam süreci içerisinde kazanılan ve bir toplumun üyelerini diğerlerinden ayıran insan aklının kolektif programlaması ve bir toplumun çevresi ile olan

¹ Bilgi, dergi sahibi Muyesser Abdolehed'ten Messenger yazışma uygulaması aracılığıyla edinilmiştir.

ilişkilerini etkileyen yaygın karakteristiklerinin etkileşimlerinin toplamı” (Hofstede, 2001: 1) şeklinde tanımlamaktadır. Kültürler arasında birtakım farklılıklar bulunmaktadır. Kültürel farklılıklar kendilerini çeşitli şekillerde gösterebilmektedir. Hofstede, söz konusu farklılıkları sınıflandırmak amacıyla; “semboller”, “kahramanlar”, “ritüeller” ve “değerler” olmak üzere dört kategori saptamıştır. Bu kategoriler, üst üste soğan kabuklarından oluşan bir model yardımıyla açıklanır. Buna göre; en üst kabuğu semboller, onların altındaki kabukları kahramanlar, onların altındakilerini ritüeller oluşturur ve soğanın merkezinde ise değerler yer alır (Hofstede, 2001: 11).

Kültürel kimlik: Bireyin milliyet, etnisite, ırk, cinsiyet ve din gibi çeşitli kültürel kategorilerden oluşan belirli bir gruba özdeşleşmesi veya kendini bu gruba ait hissetmesi anlamına gelir. Kültürel gelenekler; miras, dil, estetik, kurallar ve gelenekler gibi ortak bilgilerin paylaşılması sürecinde oluşur ve devam eder. Bilim adamları, kültürel gruplarla özdeşleşmenin mutlak ve değişmez olduğunu varsayarken bugün onu zamansal ve uzamsal değişkenlerle ilişkilendirip bağlamsal olarak değerlendiriyorlar (URL-11). Bu çalışmada dergide işlenen kültürel kimlik unsurlarının Hofstede’in (2011) belirttiği dört kategori temelinde incelenmesinin uygun olacağı öngörülmektedir.

3.3. Araştırmanın Önemi

Literatürde çocuk dergilerinin incelenmesi ile ilgili birçok araştırma bulunmakta ancak diaspora çocuk dergileri ile ilgili bir çalışma bulunmamaktadır. Bu açıdan ilk niteliği taşıması açısından önem arz etmektedir. Diğer taraftan araştırmanın nesnesi olan derginin Uygurca olması, araştırmacının da aynı dili konuşuyor olması da bir özgünlük olarak görülebilmektedir.

3.4. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışma nitel araştırma yaklaşımına dayalı olarak yapılandırılmış ve araştırmada doküman inceleme yöntemi kullanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması amaçlanan fenomen veya olaylar hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır (Şimşek ve Yıldırım, 2018: 217). Doküman incelemesi aynı zamanda yoğun bir şekilde belirli bir içeriğe odaklanma veya uzun bir dönem boyunca değişim ve devamlılığı ölçümlemek için kullanılabilir (McCulloch, 2004: 80). Wallen ve H. Hyun’a (2012) göre bir veri kaynağı olarak dokümanları yıllık raporlar, sanat eserleri, faturalar, kitaplar, karikatürler, genelgeler, mahkeme kayıtları, günlükler, diplomalar, yasal kayıtlar, gazeteler, dergiler vb. yayımlanmış ya da yayımlanmamış her türlü bilgiler oluşturmaktadır (Wallen ve H. Hyun, 2012: 537).

3.5. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini Türkiye’deki Uygurlar tarafından Uygurca olarak diasporadaki Uygur çocuklar için çıkarılan çocuk dergileri oluşturmaktadır. Örneklem olarak ise 2019 yılından itibaren İstanbul’daki Ayhan Eğitim Vakfı tarafında çıkarılmaya başlayan “Tötqual-Dört Kulak” çocuk dergisi seçilmiştir.

3.6. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Veri toplama sırasında derginin 2021 Eylül itibariyle toplam 11 sayı yayımlandığı tespit edilmiştir. Dergi sadece basılı olarak çıkarılmakta ve abonelerine dağıtılmaktadır. Bunun yanında İstanbul’daki Uygur kitabevlerinde isteğe göre temin edilmektedir. Veri toplama aşamasında derginin 2. sayısı kitapevlerinden bulunamamıştır. Dolayısıyla derginin 2. sayısı hariç diğer 10 sayısı çalışma kapsamında incelenecektir. Diğer bir sınırlılık ise dergi hakkında daha detaylı bilgi edinmek için dergi sahibi ile sosyal medyadan iletişime geçilmiş ve dergiyle ilgili sorular yöneltilmiştir. Ancak dergi sahibinin “meşgul olması” nedeniyle istenilen cevaplar elde edilememiştir.

3.7. Bulgular ve Yorum

3.7.1. Vatan-Vatanseverlik

Dergide yer alan konuların hemen hemen hepsi çocuklara vatan bilinci ve vatanseverlik duygusu kazandıracak nitelikte işlenmektedir. Vatan-vatanseverlik konusunun en yoğun işlendiği bölümün "Söyleyecek Çok Şeyim Var" bölümü olduğu görülmektedir. 10 sayfadan oluşan bu bölümde, genel olarak çocukların dilinden çocuksu duygularla vatan hayali tasarlanmaktadır. Arzu, ümit, gaye, vatan, yurt, hürriyet, özlem, Uygur, Doğu Türkistan vb. terimlerin sıklıkla rastlandığı "Söyleyecek Çok Şeyim Var" bölümünde çocukların ana vatanını tekrar görme arzusu, geri dönme isteği, ana vatanındaki güzel anıları yansıtılmaktadır. Bazı yazılarda çocukların büyüdüğünde vatan için mücadele edecek birer nefer olacağı vurgulanmaktadır. Çocukların çocuksu dille ve çocukların kendi ifadeleriyle şekillenen bölümler ve görseller aracılığıyla mesajlar hedef kitleye ulaştırılmaktadır.

Derginin özellikleri kısmında bahsedildiği üzere derginin yazar kadrosunun büyük bir kısmı farklı ülkelerde kurulan Uygurca ana dil okullarının çocuklarıdır. Dergide işlenen vatan-vatanseverlik konularını çocukların dilinden yola çıkarak iki kategoride ele almak mümkündür. İlki, *Doğu Türkistan'da doğan ve son 10 sene içerisinde aileleriyle göç eden çocukların duyguları*: Dergide Doğu Türkistan'da doğup büyüyen ve ilkokulunun tümünü ya da bir kısmını orada okuyan çocukların vatana olan özlem ve geri dönüş arzuları güçlü bir şekilde yansıtılmaktadır. Çocuklar yazılarında geri bıraktıkları evlerine, yurtlarına, kardeşlerine, dede ve ninelerine olan özlemlerini ifade etmekte, görsel tasarımlar ise yazının etkileyciliğini arttıracak nitelikte tasarlanmaktadır. *İkincisi, ebeveynleri daha önce göç etmiş, yurt dışında doğmuş ve başlangıçtan itibaren eğitimini bulunduğu ülkelerde gören çocukların duyguları*: Dergide bu çocukların vatan bilinci genel olarak ebeveynleri tarafından şekillendirildiği anlaşılmaktadır.

Çocuklar yazılarında Doğu Türkistan'ı hiç görmediklerini ama annesi ya da babasının Doğu Türkistan'ın çok güzel, muhteşem bir yer olduğundan bahsettiğini, bunu duyunca Doğu Türkistan'ı gezme hayalleri oluştuğunu ifade etmektedir. Anlaşılacağı üzere Doğu Türkistan'da doğan çocukların vatan bilinci daha güçleyken yurt dışında doğan çocukların vatan bilinci annesi ya da babasından duyduğu ve onların özendirdiği kadardır. Bu yönden bakıldığında dergi bir anlamda ebeveynlere de seslenmekte, çocuklarda vatan-vatanseverlik bilincinin oluşmasında kilit rol oynayabileceklerine dikkat çekilmektedir.

Dergide vatan-vatanseverlik konularının işlendiği bir diğer bölüm ise "Bilim İnsanı Olursan Alêm Senindir" bölümüdür. Bölümde Doğu Türkistan'da ve yurt dışında yüksek eğitim gören teknoloji ve fen bilimleri alanında büyük başarılar elde eden Uygur bilim insanlarının kısaca özgeçmişi ve çocuklarla gerçekleşen diyalogları yer almaktadır. Çocuklara gayret, çalışkanlık, başarı, erdem ve millet için hizmet bilinci kazandırmayı amaç edindiği düşünülen bölümde, büyük başarılar elde ederek hem insanlığa hem de Uygurlara hizmet etme izlenimi iletilmek istenmektedir. Dergide vatan-vatanseverlik bağlamında göze çarpan diğer bir konu ise derginin her sayısında Doğu Türkistan'ın ünlü dağ, derya ve nehirlerinin tanıtımıdır.

3.7.2. Kültürel Kimlik

Dört Kulak çocuk dergisinde Uygur millî ve kültürel kimliğinin nasıl işlendiği üzerine odaklanan çalışmanın bu aşamasında, Hofstede (2011) ve Cohen'nin (2017) kültür ve kültürel kimlik yaklaşımından hareketle, kültürel kimliklerin dergide nasıl yansıtıldığı "semboller", "kahramanlar", "ritüeller" ve "değerler" başlığı altında açıklanmaya çalışılacaktır. Semboller, bir toplumdaki ihtiyaçları karşılamak için var olmakta, yeni ihtiyaçlar ile yenileri ortaya çıktığında eskileri kaybolmaktadır. Örneğin dil bir semboller sistemidir ve toplumun etkileşim biçimini aktarmaktadır. Kahramanlar bir toplumu temsil eden ve örnek olan kişiler olup kültürün gelecek nesillere aktarılmasında çok önemli bir rol

oynamaktadır. Ritüeller bir toplum içindeki kolektif uygulamaları tanımlayıp günlük yaşam içindeki selamlaşma biçiminden evlilik ve cenaze törenlerine kadar geniş bir alanı kapsamaktadır. Değerler ise kültürün özünü oluşturmakta, bir toplumu ifade eden temel özellikleri açıklamaktadır (Temel Eğinli, 2021: 13).

Semboller (dil): “Oynayan Bir Çocuğum Ben” adlı bölümün bir kısmı ve “Anadilim Zengin Dilim” başlığı altında verilen bölümler çocukların ilgisini çekecek, merak uyandıracak bilmece ve bulmacaların yer adlığı bölümlerdir. Örneğin “kim en hızla okuyabilir?” “Aşağıdaki hüsnî hatı kim okuyabilir?” vb. alt başlıklarla işlenen konular, çocukların kendi dillerini hızlı ve doğru okuyabilme yetkilerinin olmasının önemine işaret etmektedir. “Anadil Okullarında İlginç Sohbetler” adı verilen başlık altında ise farklı ülkelerde bulunan ana dil okullarında çocukların ana dil pratikleri ve onların “yanlış” kullanırken ilginç anlamlar ürettikleri deyim, ikileme, argo, atasözlerinin işlendiği kısa öyküler yer almakta ve söz konusu sözlerin kullanım yerleri açıklanarak çocukların dil zenginliğinin artırılması amaçlanmaktadır. “Anadilim Zengin Dilim” bölümü özel olarak Uygur ana dili için ayrılmıştır. Bölümde Uygur alfabesinin renkli çizgisel tasarımları, eş anlamlı sözler ve rutin hayatta sık kullanılan ama yurt dışındaki çocuklar açısından anlamı muğlak olabileceği öngörülen sözlerin açıklamaları tablolaştırılarak verilmektedir. “Atalarımız Diyor Ki” başlığı altında ise Uygurların uzun zamandan beri hayatlarında rehber edindikleri hikmetli sözler yer almaktadır.

Kahramanlar (Önemli isimler): Temel Eğinli (2021), kahramanların bir toplumu temsil eden ve örnek olan kişiler olup kültürün gelecek nesillere aktarılmasında çok önemli bir rol üstlenen şahsiyetler olduğunu vurgulamaktadır. Dört Kulak çocuk dergisinde, Uygur tarihinin önemli isimlerinin kısa hayat hikâyeleri çocuksu bir dille ve resimlenerek anlatılmaktadır. Derginin ilk sayısından itibaren her sayısının iç kapağında Uygur ve Doğu Türkistan tarihinde önemli yere sahip olan, Doğu Türkistan’ın bağımsızlık mücadelesinde kritik rol oynayan, Uygurların siyaset, felsefe, dil, edebiyat, kültür, din tarihinde nam salmış isimlerden üç kişinin renkli fotoğrafları verilmekte ve onların sembolik kısa sözleri eklenmektedir. İnceleme esnasında “Kaşgarlı Mahmut”, “Yusuf Has Hacip”, “Ali Şir Nevayi”, “Ahmet Yükneki”, “Saltuk Buğrahan”, “Abu Nesir Farabi”, “Muhammed Bin Abdullah Harabati” vb. Uygur ve Türk İslam tarihinin önemli isimlerinin iç kapakta yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Uygurların eğitim, kültür ve sanat hayatında öne çıkan pek çok isme iç kapakta yer verildiği görülmektedir. Abdülhalik Uygur, Lütfullah Mutallip, Molla Bilal Nazımı, Molla Musa Sayrami ve Mirza Muhammed Haydar, Sabit Damollam, Ahmet Can Kasimî, Tümmür Helpe, Sadır Pehlivan, Nazugum, Amannisahan, Turdi Ahun Aka, Ayhan Ana, Nimşihit, Abduşükür Muhammed Emin, Zordun Sabır, Hüsencañ Tecelli, Ahmet Ziyai, Turgun Almas, Şah Meşrep, Ahmet Şah Karakaş, Zunun Kadiri vb. bu isimler arasındadır. Derginin “Bilim İnsanlarımız Anlatıyor” başlığı altında ise Doğu Türkistan’da ve yurt dışında fen bilimleri ve teknoloji alanında başarı elde etmiş, uluslararası bilimsel alanlarda Uygurları temsil eden bilim insanların hayatı ve çocuklarla gerçekleştirdikleri konuşmalar aktarılmaktadır. Böylelikle Uygurların da bazı başarılar elde edebileceği, Uygurlar içinden de başarılı bilim insanların çıkabileceği mesajı iletilmekle birlikte, kendi milleti ile iftihar etmeleri hedeflenmektedir. “Çatla Taş” başlığı altında genel olarak “Satuk Buğrahan”, “Kürşad” gibi Uygur tarihinin mühim şahsiyetlerinin hayatı hikâyeye şeklinde sunulmaktadır.

Ritüeller (ayın): Dört Kulak çocuk dergisinde ritüele ilişkin herhangi bir konu bulunmamaktadır. Batı ve Hristiyan dininin merasim ve kutlama âdetlerine dergide yer verilmediği görülmektedir. Bir toplumun genel kültürel alışkanlıklarına aykırı ya da genel kabul görmeyen tartışmalı konuların dergiden uzak tutulması, Uygur millî kültürün saflığını korumanın bir alameti olarak düşünülmektedir.

Değerler: Her ırkın, milletin kültürel değerleri bulunmaktadır. Kültürel değerler bir milletin kültürel kimliğinin önemli bir parçasını oluşturmada ve millettten millete, bölgeden bölgeye farklı olabilmektedir. Bu kültürel değerleri oluşturan dil, din, gelenek ve görenek, dünya görüşü, bayrak ve sanatı kapsamaktadır. Dört Kulak çocuk dergisinde, Uygur halkının kültürel değerleri çocukların ilgisini çekecek şekilde iletilmektedir. Örneğin derginin içeriği hemen hemen ana dile olan ilgi ve sevgiyi arttıracak nitelikte tasarlanmaktadır. Dinî açıdan bakıldığında, Ramazan ve Kurban Bayramları özel olarak hatırlanılmakta, Kur'an okuma ve güzel âhlak sahibi olmaya teşvik edilmektedir. "On Parmağım On Çiçek" bölümünde, Uygurların geleneksel el sanatları, yemek kültürü resimli olarak tanıtılmakta, çocukların da verilen resme bakarak yapmaları istenmektedir. Hatta bazı Uygur yemeklerinin nasıl yapılacağı tarifleri ile sunulmaktadır. Sanat açısından bakıldığında Uygur çocuk şarkıları ve müzik aletlerinin dergide yer aldığı görülmektedir. Diğer taraftan Uygurların âhlaki görüşü, sosyal ortamlarda davranış biçimleri, misafirlik kurallarının da dergide işlendiği görülmektedir. Örneğin 11. sayının "Çatla Taş" bölümünde "Misafiri Karşılarken" başlığı altında verilen bir yazıda şunlar yer almaktadır: "*Misafir gelmeden önce evi temizleriz, tathılları, güzel yiyecekleri hazırlarız, yıkanıp aklanıp temiz elbiseleri giyeriz. Misafir geldikten sonra selam ile karşılarız, eve davet ederiz, çay getiririz, çayı iki elle sunarız, tebessümle davranırız, çocukları varsa birlikte oyun oynarız*". Diğer taraftan Doğu Türkistan'da çocukların sık sık oynadığı geleneksel Uygur çocuk oyunları derginin editörü tarafından kısaltılmakta ve nasıl oynanacağı detaylıca anlatılmaktadır. Söz konusu temalarda çocukları Uygur kültürüne özendirme çabası yansımaktadır.

Sonuç

1930'lu yıllarda başlayıp farklı dönemlerde farklı şekillerde meydana gelen Uygur göçleri, 2016 yılına kadar devam etmiştir. Bu göçlerin akabinde oluşan Uygur diasporası günümüzde farklı ülkelere dağılmış vaziyette diaspora hayatını sürdürmektedirler. Uygur diasporasının en yoğun yaşadığı ülkelerden biri de Türkiye'dir. Farklı dönemlerde Türkiye'ye göç eden Uygurlar Türkiye'ye geldikten sonra, bir yandan siyasal faaliyetlerle Doğu Türkistan'daki zulmü komuoyuna duyurmaya çalışırken diğer yandan çeşitli sosyal ve kültürel etkinliklerle varlığını korumaya gayret etmiştir. Bu amaçla çeşitli yayıncılık faaliyetlerine imza atılmıştır. 2009 yılına kadar olan süreçte Uygur diasporasının yayıncılık faaliyetlerinin daha çok siyasal dergiler üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. 2009 yılından sonra ise kültürel ve edebî dergilere ağırlık verdikleri tespit edilmiştir. Ancak 2017 yılına kadar herhangi bir çocuk dergisi çıkarılmamıştır. 2017 yılında "Siyer Çocuk" adında bir çocuk dergisi çıkarılmaya başlanmış fakat derginin dinî içerikli olduğu görülmüştür. Kültürel ve edebî konuları içeren çocuk dergisi ise ancak 2019 yılında çıkarılmaya başlamıştır.

Birçok diaspora topluluğu gibi Türkiye'deki Uygur diasporasının da en önem verdiği hususlardan birisi çocuklara kültürel kimlik ve vatanseverlik bilincini özendirmektir. "Dört Kulak" çocuk dergisi bu amaçla çıkarılan ilk dergi olarak rağbet görmektedir.

Diasporadaki Uygur çocuklarının vatan sevgisi, kültürel kimlik bilinci ve aidiyet duygusu ile yetişmesine katkıda bulunma amacı taşıdığı düşünülen "Dört Kulak" çocuk dergisi, çocukların kendi kültürel değer ve sembollerinin farkında olmalarına verdiği önemle diğer çocuk dergilerinden ayrılmaktadır. Derginin dış ve iç kapakları, bölümleri ve içeriklerinin birbirini destekleyecek tarzda olduğu anlaşılmaktadır. Farklı ülkelerde farklı kültürlerle iç içe yaşamakta olan Uygur çocuklarının Uygur kimliğini yaşatmaları için içerikler özenle hazırlanılmıştır. Tarihî şahsiyetler, millî kahramanlar, Doğu Türkistan'ın dağ, derya ve güzel manzaralı gölleri tanıtılarak çocukların kafasında vatan imajı canlandırılmaya çalışılmıştır. İçeriklerin büyük çoğunluğunun farklı ülkelerdeki Uygur çocuklar tarafından

hazırlanmış olması Dört Kulak çocuk dergisinin bir başka özelliğini teşkil etmektedir. Dergide genel olarak Uygur dilinin ön planda tutulduğu gözlemlenmiştir. “Ana Dil Yolculuğumuz”, “Ben Ana Dili Konuşabilen Çocuk”, “Uygur Dilim Can Dilim” vb. temalarla aktarılan yazılar ile çocukların ana dile olan ilgi ve hassasiyetini arttırmak amaçlanmaktadır. Uygurların yeme-içme kültüründen misafir ağırlama kültürüne, el sanatlarından Uygur geleneksel çocuk oyunlarına, tarihî şahsiyetlerinden günümüzün başarılı Uygur bilim insanlarına kadar olan tüm konu ve içerikler dikkatlice hazırlanmış, çocukların Uygurca konuşmaları, Uygurca yaşamaları, Uygurca düşünmeleri ve Uygur kimliğini devam ettirmelerini sağlamalarına yönelik oluşturulmuştur. Kısaca söz konusu dergi, diasporada yaşayan Uygur çocukları için çıkarılan ilk kültürel ve edebî çocuk dergisi olma niteliği, hem içeriksel hem de tasarımsal özellikleri ile özgün ve önemli işlevler üstlenmektedir.

Kaynakça

- Bekin, Mehmet Rıza (1986). “Sayın Okuyucu”. *Doğu Türkistan’ın Sesi Dergisi*, (3): 11-12.
- Butler, Kim (2001). “Defining Diaspora, Refining a Discourse”. *Diaspora*, 10(2): 189-219.
- Cohen, Robin (1997). *Global Diaspora: An Introduction*. Londra: UCL Press.
- Dufoix, Stephane (2011). *Diasporalar*. (çev.: Işık Ergüden). İstanbul: Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları.
- Göktürk, Hamut (2005). “Doğu Türkistan’dan Anadolu’ya Göçler”. *Uluslararası Göç Sempozyumu*. (İstanbul, 8-11 Aralık 2005). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi.
- Güldeş, Mehmet (2008). *Doğu Türkistanlı Uygur Türklerinin Türkiye’de Kurdukları Dernekler ve Yayın Faaliyetleri*. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Hacaloğlu, Yücel (2002). *Doğu Türkistan ve Türk Kültürü*. Ankara: Türk Ocakları Ankara Şubesi Yayınları.
- Hofstede, Geert (2001). *Culture’s Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*. Sage.
- Hornby, Albert Sidney (2001). *Oxford Advanced Learner’s Dictionary*. Oxford: Oxford University Press.
- Ionescu, Dina (2006). *Engaging Diasporas as Development Partners for Home and Destination Countries: Challenges for Policymakers*. Geneva Switzerland: International Organization for Migration.
- Karluk, Abdürreşit Celil (2020). “Türkiye’deki Uygur Türkü Göçmenler ve Karşılaştıkları Sorunlar”. *Göç Sosyolojisi Türkiye’den Örneklerle*. (Ed. Çağatay Sarp). Ankara: Orion Kitabevi, 245-288.
- Mcculloch, Gary (2004). *Documentary Research in Education, History and the Social Sciences*. London: Routledge Falmer.
- Şimşek, Hasan ve Yıldırım, Ali (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Temel Eginli, Aysen (2021). *Reklamcılığa Giriş; Reklam Analizlerinde Kültürel Farklılıkların Önemi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi.

Tursun, Nabijan (2020). "1933 ve 1944 Yıllarında Kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyetleri Hakkındaki Kaynaklar ve Bu Kaynakların Değeri". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (16): 233-257.

Yalçın, Alemdar ve Gıyasettin, Aytaş (2008). *Çocuk Edebiyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

İnternet Kaynakları:

URL-1: <http://gokbayrak.com/sayfa/kunye> (Erişim: 22.11.2021).

URL-2: <http://gokbayrak.com/dergi-sayfalari/1> (Erişim: 22.11.2021).

URL-3: <https://elkitab.org/> (Erişim: 23.11.2021).

URL-4:

<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=3841579872559885&set=pb.100001237315757.-2207520000.&type=3> (Erişim: 24.01.2022).

URL-5:

<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=3841579872559885&set=pb.100001237315757.-2207520000.&type=3> (Erişim: 24.01.2022).

URL-6: <https://www.sivilsayfalar.org/2020/11/30/bbc-2020-100-kadin-listesinde-turkiyede-yasayan-uygur-yazar-ogretmen-muyesser-abdulehed-hendan-hiyal/> (Erişim: 3.11.2021).

URL-7: <https://www.facebook.com/100001237315757/posts/2342610449123509/?d=n> (Erişim: 3.11.2021).

URL-8: <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim: 19.11.2021).

URL-9: Ben-Rafael, Eliezer. (2010). *Diaspora*, Sociopedia.isa. <http://www.sagepub.net/isa/resources/pdf/diaspora.pdf> (Erişim: 10.12.2021).

URL-10: Emet, Erkin. (2017). "Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Göçler". <https://www.doguturkistan.org/?p=9151> (Erişim: 15.12.2021).

URL-11: https://centerforinterculturaldialogue.files.wordpress.com/2017/01/kc22-cultural-identity_turkish.pdf (Erişim: 12.12.2021).

IRK BİTİĞ'DE DOĞURMAK İLE İLGİLİ EYLEMLER

[Araştırma Makalesi/ Research Article]

Duygu YAVUZ ÖZ*

Geliş Tarihi: 19.02.2022

Kabul Tarihi: 23.05.2022

Öz

Eski Uygur Türkçesi eserlerinden Irk Bitig'de "doğurmak" eyleminin tek bir sözcükle karşılanmadığı, "doğuran"ın kimliğine göre farklı eylemler kullanıldığı görülmektedir. Doğuranın insan veya hayvan olması noktasında ayrıştırılan sözcükler, hangi hayvanın doğurduğuna göre de kategorilendirilmiştir. Eserde devenin doğurması botula-, ineğin doğurması buzağula- ve kelür-, atın doğurması kulunla-, insanın erkek çocuk doğurması urılan- eylemleri ile ifade edilmiştir. Bu çalışmada, Irk Bitig'de "doğurmak" anlamında kullanılan botula-, buzağula-, kelür-, kulunla-, urılan- eylemlerinin tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerindeki kullanımları incelenmiş ve bu inceleme sonucunda fonetik, morfolojik, semantik açıdan belli yargılara ulaşılmıştır. Botula-, buzağula-, kelür-, kulunla- ve urılan- sözcüklerinin tarihî ve çağdaş dönemlerde büyük ölçüde aynı anlamlarla kullanılmaya devam ettiği, birçok değişkeye sahip olduğu, kelür- dışında aynı şekilde eklendiği görülmüştür. Urılan- "erkek çocuk doğurmak" eylemi Irk Bitig dışında tespit edilemediği için bu eylem fonetik ve semantik açıdan değerlendirilememiştir. Doğu ve Batı Türklük sahası metinlerinde karşımıza çıkan bu eylemler Türk dilinin ayrıntıcı, bütüncül ve sürekli yapısına örnek teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Botula-, Buzağula-, Kelür-, Kulunla-, Irk Bitig.

VERBS RELATED TO GIVE BIRTH IN IRK BİTİĞ

Abstract

In Irk Bitig, one of the Old Uyghur Turkish works, it is seen that the verb "to give birth" is not met with a single word, but different verbs are used according to the identity of the "bearer". The words that are differentiated at the point of being human or animal that give birth are also categorized according to the animal that gives birth. In the text, the birth of a camel is expressed by the verb of botula-, the birth of a cow by buzağula- and kelür-, the birth of a horse by kulunla-, the birth of a male child of humans by urılan-. In this study, the use of the verbs botula-, buzağula-, kelür-, kulunla-, urılan-, which mean "to give birth" in Irk Bitig, in historical and contemporary Turkish written languages were examined, and as a result of this examination, certain judgments were reached in terms of phonetics, morphology, and semantics. The words botula-, buzağula-, kelür-, kulunla- and urılan- continue to be used with the same meanings to a large extent in historical and modern periods. These verbs took place in historical and modern periods with many variations. Except for kelür-, all verbs are formed in the same way. Urılan- "to give birth to a boy" verb could not be determined except Irk Bitig, so this verb could not be evaluated in terms of phonetics and semantics. These verbs, which appear in the texts of Eastern and Western Turkic, set an example for the detailed, holistic and continuous structure of the Turkic language.

Keywords: Botula-, Buzağula-, Kelür-, Kulunla-, Irk Bitig.

Giriş

Temel söz varlığı insan yaşamında birinci derecede önem taşıyan, insana ve çevresine ilişkin önemli kavramları yansıtan sözcüklerdir. Organ adları, sayı adları, yiyecek adları, hayvan

* Dr. Öğr. Üyesi, Yeditepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü, e-posta: dyavuz@yeditepe.edu.tr

Orcid: 0000-0002-5420-6261

adları vb. ile insanların en çok kullandığı somut eylemler bu kategoriye örnek gösterilebilir (Aksan, 2009: 17). Takip edebildiğimiz ilk edebî metinlerimiz olan Orhun Anıtları’nda Türk dilinin bu kategorilere ait söz varlığının oluştuğu görülmektedir. Anıtlarda 840 farklı sözcük geçmekte olup bunların 147’si yer, kavim, kişi ve at isimleridir. Özel adlar dışında tekrarlanmayan sözcük sayısı 693’tür. Bu 693 sözcükten 64’ü dil bilimci Morris Swadesh’in insan dillerinin en temel sözcükleri olarak nitelendirdiği 100 sözcüklük listede yer almaktadır. Geri kalan 36 sözcüğün anıtlarda bulunmayışını işlenen konunun sınırlılığına (Ercilasun, 2016: 381) ve taş yazma işlemi kolaylaştırma isteğinden kaynaklanan sözcük tasarrufuna bağlamak mümkündür. Nitekim biz anıtlar dönemi söz varlığının görebildiğimizden çok daha fazlası olduğunu biliyoruz. Bunu hem ileri ögelerden hem de bir sonraki dönem olan Eski Uygur Türkçesi’nin söz varlığından çıkarabiliyoruz.

Orhun Anıtları’nda söz varlığının çeşitlenmesiyle oluşan birçok kavram alanı ile karşılaşılıyor: Anıtlardaki *yi-*, *olur-*, *kör-*, *bir-*, *ud-*, *it-*, *kı-*, *öl-*, *kel-*, *bar-*, *toğ-* insan ve hayvanların temel hareket ve oluşlarını gösteren eylemlere, *ö-*, *bil-*, *sağın-*, *tile-*, *sebin-/ögir*, *buğad-* insanın duygu, düşünce ve isteklerini gösteren eylemlere; *bol-/er-*, *kal-*, *toğ-*, *bat-*, *uç-* varlıkların oluş ve hareketlerini gösteren eylemlere; *kün*, *küntüz*, *tün*, *yay*, *kışla-* zaman kavramıyla ilgili sözcüklere; *öñre*, *yan*, *kodı*, *içik-*, *taşık-*, *ilgerü* yer ve yön kavramıyla ilgili sözcüklere; *yir*, *sub*, *teñri*, *ögüz*, *bor*, *çıntan* tabiatla ilgili sözcüklere; *at*, *yılkı*, *keyik*, *tabışgan*, *bin-*, *tüş-* hayvanlarla ilgili sözcüklere; *qara*, *yağız*, *aq*, *kızıq*, *kök* renk adlarına; *kañ*, *urı*, *oğul*, *ini*, *yotuz*, *kelin* akrabalık adlarına; *iki*, *yitmiş*, *biş otuz*, *onunç* sayı adlarına; *kerekü*, *eb*, *barq*, *қапıғ* ev kültürüne; *ton*, *kutay*, *yalma*, *işgiti* giyim kuşam kültürüne; *er*, *sü*, *sünüş-*, *buyruq*, *alp*, *bas-*, *kör-*, *ilsire-* savaş, askerlik ve devlet yönetimiyle ilgili sözcüklere; *biti-*, *bediz*, *balbal*, *benğü taş*, *uz yazı* ve sanatla ilgili sözcüklere örnek gösterilebilir (Ercilasun, 2016: 380-386).

Anıtlarda dikkati çeken bir diğer husus bu dönemde bir durumu, duyguyu ya da hareketi karşılayan kimi zaman eş kimi zaman yakın anlamlı birden çok sözcük olmasıdır. Anıtlarda “sevinmek” için *ögir-* ve *sebin-* sözcüklerinin, “işitmek, dinlemek” için *eşid-* ve *tınla-* sözcüklerinin, “kötü” için *anyıq*, *yabız* ve *yablaq* sözcüklerinin, “ince” için *yuyka* ve *yinçge* sözcüklerinin bulunması (Aksan, 2000: 69-74) bu dönemin eş ve yakın anlamlı sözcük zenginliği için verebileceğimiz örneklerdendir. Temelde aynı durumu, duyguyu ya da hareketi ifade eden ancak kullanıldığı bağlamlar bakımından birbirinden farklı olan sözcükler de vardır. “Ölmek” eyleminin anıtlarda “*kergek bol-*, *öl-*, *uç-*, *uç bar-*, *yoq bol-*” şeklinde ifade edilmesi bu durum için yerinde bir örnektir. Bu ifadeler kullanım yerleri bakımından farklılık gösterir. Şöyle ki *öl-* ve *yoq bol-* ifadeleri çoğunlukla Türk milleti tarafından yapılan yanlışlar ile başka boy ve kavimlerin baş kaldırması sonucu gerçekleşen gerçek ya da metaforik bir ölme eylemini karşılamak için kullanılırken *kergek bol-* ifadesi yalnız İstemi Kagan, Bumın Kağan ve Köl Tigin’in ölümü için; *uç-* ve *uç bar-* eylemleri de yalnız İltiriş Kagan, Kapgan Kagan, Köl Tigin ve Bilge Kagan’ın ölümü için kullanılmıştır (Yavuz Öz, 2018).

Doğu Türkçesinin en büyük şairi olan Ali Şir Nevâyî 1499’da kaleme aldığı, Türkçe ile Farsçayı karşılaştırıp Türk dilinin söz varlığı zenginliğine dikkat çektiği Muhâkemetü’l-Lugateyn adlı eserinde Türk dilinde en küçük anlam farkı için dahi yeni sözcükler türetildiğini çeşitli örneklerle ve dil bilimsel ölçütlerle ortaya koymuştur. Örneğin “ağlamak” eyleminde birleştirebileceğimiz *yığlamsınmaq*, *ingre-*, *singre-*, *sıktamak*, *yığlamak*, *ökürmek*, *inçkirmek*, *hay hay yığlamak* sözcükleri arasında bazı nüanslar vardır. *Sıktamak* “acıdan mübalağalı ve şiddetli feryat ederek ağlamak”, *inçkirmek* “hıçkırmak, hıçkıra hıçkıra ağlamak, hafif hafif ahlaya ahlaya ağlamak”tır (Barutcu Özönder, 1996: 157-159). Bu anlam farklılıkları başka başka sözcüklerle ifade edilmiştir.

İşte benzer bir durum Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinden Irk Bitig’de de vardır. Bu eserde “doğurmak” eyleminin tek bir sözcükle karşılanmadığı, “doğuran”ın kimliğine göre farklı eylemler kullanıldığı görülmektedir. Doğuranın insan veya hayvan olması noktasında

ayrıştırılan sözcükler, hangi hayvanın doğurduğuna göre de kategorilendirilmiştir.¹ Devenin doğurması *botula-*, ineğin doğurması *buzagula-* ve *kelür-*, atın doğurması *külunla-*, insanın erkek çocuk doğurması *urulan-* şeklinde farklı eylemlerle karşılanmıştır.

Çalışmamızda *botula-*, *buzagula-*, *kelür-*, *külunla-*, *urulan-* sözcüklerinin tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerindeki görünüm ve kullanımları incelenmiştir. İnceleme sırasında her bir sözcük için İrk Bitig üzerinde çalışan Thomsen (1912), Orkun (1938), Tekin (2004) ve Yıldırım (2017)'in yayınlarına başvurulmuş, ilgili sözcüklerin okuma ve anlamlandırılmadaki ortaklığı/farklılığı yansıtılmaya çalışılmış, tarihî dönem eserlerinden sözcüklerin yer aldığı metin örnekleri sunulmuştur. İnceleme sonucunda ilgili sözcüklerin görünüm ve kullanımlarındaki devamlılık/kesintilik, benzerlik/farklılık noktasında fonetik, morfolojik ve semantik açıdan belli yargılara varılması amaçlanmıştır.

1. İnceleme: “*Botula-*, *Buzagula-*, *Kelür-*, *Külunla-*, *Urulan-*” Eylemlerinin Tarihî ve Çağdaş Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri ve Kullanımları

1.1. *Botula-*²

İrk Bitig’de kayıtlı olduğu satır:	Ürün ineni botulamış. “Beyaz devesi yavrulamış” (İrkB.5).
Metin yayıncılarının bu sözcüğü okuyuş ve anlamlandırmaları:	<i>Butula-</i> “bring forth a young male camel” (Thomsen, 1912: 197); <i>butula-</i> “deve erkek yavru doğurmak” (Orkun, 1938: 74); <i>botula-</i> “(deve) doğurmak” (Tekin, 2004: 51); <i>botula-</i> “(deve) doğurmak” (Yıldırım, 2017: 319).

Botula- “deve doğurmak, yavrulamak” eylemi *botu* “deve yavrusu” köküne +la- eki getirilmesiyle oluşmuştur. İlk kez Eski Türkçe döneminde karşımıza çıkan bu kök *bota* ~ *bote* ~ *boto* ~ *botu* ~ *buta* ~ *butu* şeklindeki değişkeleri ve “deve yavrusu, çocuk, bebek, bala, oğul” anlamları ile Doğu Türklük sahası tarihî dönem metinlerinde kesintisiz olarak kullanılmıştır: ETü. *Botomuz umay begimiz biz uya alp er özin altı kılmadıñ* “Deve yavrularımız, Umay (ve) beyimiz, güçlü, kahraman askerin kendisini yakalatamadın” (E28); Kar. *Asıglıñ kişiler bolur bu kutu/Bularıñ yime edgü tut ay botu* “Bu zümreye dâhil kişiler çok faydalı insanlardır; ey yavrum bunlarla da iyi ilişkide bulunmalısın” (KB 4443), *Bularda naruñı kalın bu kutu/Bu üçke udu bardaçı ol butu* “Bunların dışında kalan bir sürü insan, bu üçüne uyarak yürüyen köşeklerdir” (KB 2710), *Ol botunı bozlattı* “o, deve yavrusunu vb. hayvanları böğürttü” (DLT 434/339); Hrmz. *Ayındın aşnu saldı inğen bota-sın, yaratıñı eksün*

¹ İnsanlar ve hayvanlar arasındaki bu kategorilendirme şüphesiz ki sadece bu eser, bu dönem ya da bu kavramla sınırlı olmayıp diğer tarihî ve çağdaş dönemlerde ve kavramlarda da vardır. Örneğin Türkiye Türkçesi’nde insan ve hayvan vücuduna ait benzer parçalar için farklı adlar kullanılır: *Pençe* “yırtıcı hayvanların ön ayaklarının parmaklarıyla tırnakları”, *toynak* “at, eşek gibi tek tırnaklı hayvanların tırnağı”, *trnak* “insanda ve birçok omurgalı hayvanda parmak uçlarının dış bölümünü örten boynuzsu tabaka”. İneğin yavrusuna *buzagı*, atın yavrusuna *tay*, kedi, köpek vb.nin yavrusuna *enik*, eşeğin yavrusuna *sıpa*, keçinin yavrusuna *oğlak*, koyunun yavrusuna *kuzu* gibi farklı adlar verilir ve bu yavruların dünyaya gelmesi için *eniklemek*, *kunlamak*, *buzagılamak*, *kuzulamak*, *aylamak*, *oğlaklamak*, *mandalamak* gibi farklı sözcükler kullanılır. Yine adlandırma farklılığını somut olarak gördüğümüz alanlardan biri hayvanların çıkardıkları seslerdir. Ali Şir Nevâyî Muhâkemetü’l-Lugateyn’de hayvanların çıkardığı seslerin farklı sözcüklerle ifade edilmesi hakkında şunları söyler: ...Farslar hayvanların çıkardığı sesler arasında yalnız atın kişnemesini ayırt etmişler ve buna *şihe* demişlerdir. Türklerdeki gibi *tive bozlamağı*, *uy müngremegi*, *işek inramağı*, *it tiğışmağı* ve *ulumağı* gibi sözler yoktur... (Barutcu Özönder, 1996: 211). Türkiye Türkçesi’nde de bu sesler başka başka adlandırılmıştır: *Anırmak* “eşek bağırarak”, *böğürmek* “öküz, manda, deve bağırarak”, *ötmek* “kuş veya böcekler, değişik tonda ses çıkarmak”, *kişnemek* “at, bağırır gibi yüksek ses çıkarmak”, *bozlamak* “deve bağırarak”, *havlamak* “köpek bağırarak, ürümek”, *kükremek* “aslan, bağırarak”, *tıslamak* “kaz, kedi, yılan ‘tıs’ diye ses çıkarmak”, *melemek* “koyun, kuzu veya keçi bağırarak...”

² *Botu:la-* (*boto:la-*) Hap. leg.; Den. V. fr. *botu:*; ‘to give birth to a foal’ (EDPT, 1972: 305). *Botola-* “ein Kamelfohlen zur Welt bringen || deve yavrusu doğurmak (s./bk. Mo. *botuğula-*)” (Wilkens, 2021: 190).

oğlan toğurdı inġen (ME 7-2) “Diři deve, yavrusunu ayından önce bıraktı (doğurdu), deve yaratılışı eksik (tamamlanmamış) yavru doğurdu”; Kıpç. *Tağı yoğdur kuzılarda tağı botalarda tağı buzağularda zekāt yođ Ebū Ħanife katında tağı Muĥammed katında, meger kim anıġ birle birge bir ulug bolđay* (İM 248b/5 (2) “Ebū Hanife katında ve Muhammed katında kuzularda, develerde ve buzağularda zekāt yoktur, oysaki (zekāt miktarı) onunla birlikte yukselecek.”; Çađ. *bota ~ bote* “ođul” Abuřka (Atalay, 1970: 141), *buta* “yavru, bala, beçek” řSL (Durgut, 1995: 163). Sözcük tarihî dönem metinlerinde atasözü ve deyimlerde de yer almıştır: *İngen ışrasa botu bozlar* “Diři deve inlerse, yavrusu ses verir” (DLT 73/59); *Bodasındın adrığan tewe tēg ışreş-* “Yavrusundan ayrılan deve gibi inleşmek; mec. Çok ağlaşmak; inim inim inleşmek” NF; *botası şalmış ingen teg ışra-* “Yavrusunu yitirmiş deve gibi inlemek; mec. Çok üzülüp ağlamak” KE (Tokay, 2019: 153, 154).³

Botu sözcüğü *bota ~ boto ~ pota* şeklindeki değişkelerle ve “deve yavrusu, ayı yavrusu, domuz yavrusu” anlamlarıyla çağdaş lehçelerde de yaşamaktadır. Azerbaycan Türkçesi’nde sözcük daha çok “ayı yavrusu” ve “domuz yavrusu” anlamında kullanılırken diğer lehçelerde “deve yavrusu” anlamındadır: Trkm. *potā*; Kzk. *bota*; KKlp. *bota*; Nog. *bota*; Kırg. *boto*; Az. *potā*; YUyg. *bota* (TDES, 1999: 339; Necip, 1995: 49). Karakalpaklarda sözcüğün *botalak* biçimi de vardır. Altay Türkçesi’nde ise “bir yaşındaki deve” karşılığında kullanılan *botoon* (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 1999: 43) sözcüğü yine bu sözcük ile ilgili olmalıdır.⁴

Bota kökünden türeyen ve çalışmamızın ana sözcüklerinden olan *botula-* “(deve) doğurmak, yavrulamak” eylemi ilk kez Eski Türkçe dönemi eserlerinden Irk Bitig’de karşımıza çıkmış, sonrasında ise *botula-* ~ *bortla-* ~ *botala-* ~ *botla-* ~ *potla-* şeklindeki değişkeleri ile Orta Türkçe dönemi lehçelerinden Eski Anadolu Türkçesi ile Harezmi Türkçesi döneminde kullanılmıştır: ETü. *Ürüġ ineni botulamış*. “Beyaz devesi yavrulamış” (IrkB.5); EAT *Kılmadı Tanrı -ya’nı buyurmadı - hiç deve - ya’nı hiç deve kim biş gez botlayıcak kulağın yıralar; andan hiç kimse binmeye ana, dakı yük urmayalar, boğazlamayalar-, ne dağı deve – kim butlar-ıçun-, ya on dişi botlayıcak sumaya salı-vireler, azat ola-* (EKT 57a-10) “Tanrı beş kez yavruleyen devenin kulağını kessinler, ondan sonra hiç kimse ona binmesin, yük koymasınlar, boğazlamasınlar (diye) ve putlar adına on dişi yavruleyen salıversinler, azat olsun (diye) buyurmadı”; *Develeri bortladı* (Anter. XIV. 2, 402) “Develeri yavruladı”, *Develeri potlamış* “Develeri yavrulamış” (Bab. XVI. I, 90) (TS, 1995: 642, 643); Hrz. *Bu tağdın bizge kızıl tülüg inen çıkargıl, biziġ ilegimizde botalasun, bizge süt bērsün biz içeliġ* (KE 34v13) “Bu dağdan bize kızıl tülü deve çıkar, bizim önümüzde yavrusun, bize süt versin içelim”.

³ Tarihî dönem metinlerinde *bota* kökünden türeyen *bortlak*, *botoçak*, *botala-*, *botalık*, *botlu*, *botoçak*, *botuk*, *boturasamak* gibi sözcükler bulunmaktadır. Eski Uygur Türkçesindeki *botoçak* “kamelfohlen (kosewort für kinder) || deve yavrusu (çocuklar için okşama sözü)” (Wilkens, 2021: 190); Karahanlı Türkçesindeki *botlu* “deve burunsalığı”, *botuk* “memeden kesilmiş deve yavrusu” DLT (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 186, 441); Eski Anadolu Türkçesindeki *bortlak* “deve yavrusu” Sic. B. XV. 3, 364; *boturasamak* “dişi deve erkek istemek (?)” Bab. XVI. 2, 313 (TS, 1995: 639, 643); Doğu Türkçesindeki *botalık* “yavrulu, yavrusu olan” Enb. (Abik, 1993: 108) - Abuşka’da *potelik* olarak kayıtlıdır (Atalay, 1970: 141).

⁴ Sözcük Türkiye Türkçesi ölçünlü dilde bulunmamasına karşın ağızlarda fonetik ve semantik bakımından çeşitli değişkeler ve genişletilmiş biçimlerle vardır: *boduk* (I) [*bocuk* (II)] -1, *bodak* -2, *bodan* (II), *bodanak* -1, 2; *bodar*, *bodē*, *bodi* (I), *bodik* -1, *botu* (IV), *boduç* (II), *boduç* -1, 2; *borum*, *bortlak*, *bot* (III), *bota*, *botlak* -1, *botuk*, *bödü* (II) -2, *bödük* (IV), *budanak*] 1. Deve yavrusu. 2. Ayı yavrusu. 3. Küçük çocuk. 4. Genel olarak hayvan yavrusu 5. [-> *badak* (II) -3] (DS II: 720-721). *Potuk* (II) [*paduk* (I) -1, 2; *poduh*, *poduk* -1, 2; *portanak*, *por* (II), *potak* (I) -1, 2, 3, 4; *potar*, *potik* (III) -1, 2, 3; *potlak* -1, 2; *potnak* -1, 2; *potok*, *pötik*, *puğuk*, *putuh* (II), *putuk*] 1. Deve yavrusu. 2. Manda yavrusu. 3. Köpek yavrusu. 4. Ayı yavrusu. 5. Domuz yavrusu (DS IX: 3474-3475). *Podi*: Bir yaşından küçük deve yavrusu (DS IX: 3465).

Botala- eylemi “(deve) doğurmak” anlamıyla ve *botla-* ~ *botala-* değişkeleriyle çağdaş lehçelerde de yaşamaktadır: Kzk. *botlav*; Trkm. *botla-* (Oraltay vd., 1984: 49; Tekin vd., 1995: 80).⁵

Botala- eyleminin tarihî ve çağdaş dönemlerdeki değişkelerinde tespit ettiğimiz ses olayları şunlardır: *Potla-* biçimi dışında ön seste ötümlü ünsüzü korunur, *potla-* biçiminde ise ön seste b->p- ötümsüzleşmesi vardır. *Bortla-* biçiminde iç seste “r” türemiştir. *Botala-* biçimi üçüncü hecedeki “a” ünlüsünün orta hecedeki “u” ünlüsünü etkileyip genişletmesi ile (*botula-* > *botala-*) oluşmuş olmalıdır. *Botla-* ve *potla-* biçimlerinde vurgusuz orta hece ünlüsü düşmüştür.

Eski Anadolu, Harezmi ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde görülen *botlacı* ~ *botlaçı*⁶ “gebe (deve)” sözcüğü de *botala-* eylemine dayanıyor olmalıdır: *Oluğ sâ’at kayayı inilemek duttı ve kaya iki yarıldı, arasından bir kız<ıl> tülü, kara közlü, on aylık botlacı arvana daşra çıktı* (BH 65b4) “O anda kayayı inleme tuttu ve kaya ikiye ayrıldı, arasından kızıl tüylü, kara gözlü, on aylık gebe bir dişi deve çıktı”, *Yüklü kıldı buğra inğen-ni, buğra inğen-ni botlacı kıldı* (ME 8-3). “Erkek deve dişi deveyi hamile bıraktı, erkek deve dişi deveyi gebe kıldı.”. *Otuz ceze’a tife turur tağı otuz hıkk’a tife turur tağı kırk şeniyye tife turur, barçası botlaçı tife bolğay karınları içinde oğlanları bolğay* (İM 463a/2 (I)) “(Bunlardan) otuz(u) beş yaşına girmiş devedir, otuz(u) dört yaşına girmiş dişi devedir, kırk(ı) beş yaşındaki devedir, (bunların) hepsi gebe deve olacak, karınları içinde yavruları olacak.” Yine Eski Anadolu Türkçesi’ndeki *botlamalı olmak* “deve yavrulayacak duruma gelmek” Bab. XVI. I, 55 ifadesi de bu eylemle ilişkilidir.

1.2. Buzagula-⁷:

İrk Bitig’de kayıtlı olduğu satır:	<i>Ürüş esri inek buzağulaçı bolmuş</i> “Beyaz benekli bir inek doğurmak üzere imiş” (İrkB.41).
Metin yayıncılarının bu sözcüğü okuyuş ve anlamlandırmaları:	<i>Bozağula-</i> “to calve” (Thomsen, 1912: 204); <i>bozağula-</i> “buzagılamak” (Orkun, 1938: 83); <i>buzagula-</i> “(inek) doğurmak” (Tekin, 2004: 52); <i>buzagula-</i> “buzagılamak” (Yıldırım, 2017: 320).

Buzagula- “buzagı doğurmak, yavrulamak” eylemi *buzagı* “buzagı” köküne +la- eki getirilmesiyle oluşturulmuştur. İlk kez Eski Türkçe döneminde⁸ karşımıza çıkan bu kök *bozağı* ~ *buzagı* ~ *buzagı* ~ *buzaku* ~ *buzav* ~ *buzov* ~ *buzavu* şeklindeki değişkeleri ile Doğu ve Batı Türklük sahası tarihî dönemlerinin tamamında takip edilebilmektedir: ETü. ... *t(a)qı ymä ançol-ayu q(a)lti quz’i bozayı at’özi tağşil-ip arslan oylı bör’i oylı bol-’up tuysar* (Mani I

⁵ Sözcük Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde bulunmamasına rağmen fonetik ve semantik bakımından çeşitli değişkeler ile ağızlarda karşımıza çıkar: *botlamak* “deve doğurmak” (DS II: 743); *bodlamak* [*boduklamak*, *bordlamak*, *bortlamak*, *botlamak*, *börtlemek* (II)]; Doğurmak (manda, deve). (DS II: 718). *Potlamak* (I) [*portlamak* (I)] 1. Hayvan yavrulamak. 2. Deve yavrulamak. 3. Manda yavrulamak (DS IX: 3474).

⁶ Ali Akar “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eski Bir Sıfat-Fiil Kalıntısı: {-cı}” adlı çalışmasında Derleme Sözlüğü’nde *bodlacı*, *botlacı*, *botlaçı*, *börtleci*, *portlacı*, *purtlacı* biçimlerinde karşımıza çıkan sözcüklerin tümünün *potuk* (< botu + k) “deve yavrusu” +la isimden fiil yapma eki +cı gelecek zaman sıfat-fiili ekinin kalıplaşmasından oluştuğunu ifade etmektedir (2008: 4).

⁷ Buza:ğula:- Den. V. fr. buza:ğula:; (of a cow etc.) 'to calve'. S.i.s.m.1. w. phonetic changes. (EDPT, 1972: 391). *Buzagula-* ~ *buzagul(a)-* kalben || buzağılamak; *buzagul(a)çı bol-* (r) (Kuh) beim Kalben sein || (inek) buzağılamak. (Wilkens, 2021: 210).

⁸ Bilindiği gibi Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinin tarihlendirilmesi konusunda farklı yorumlar vardır. Metinlerin dil özelliklerine, verdiği bilgilere ve yazı şekillerine bakılarak belirli görüşler öne sürülür. Bunlar doğrultusunda bu dönem metinleri arasında dil özellikleri bakımından en erken tarihli olanların 8. yüzyılın ikinci yarısında yazılmaya başlanan Maniheist çevre metinleri olduğu, ilk Budist çevre metinlerin ise 9. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu düşünülmektedir (Ağca, 2014: 7-9). Bu bilgiler ışığında yukarıda saydıklarımız arasında Manichaica’daki kayıt *buzagı* sözcüğünün geçtiği ilk kayıtlardan biri olmalıdır.

8/4) “Ve yine şöyle ki ne zaman kuzu buzağı vücudu değiştirip arslan yavrusu kurt yavrusu olarak doğsa...”. *Kaltı buzağusın itürmiş inek teg ulıyü inça tip ötünti-ler* (PP 77) “Buzağısını kaybetmiş inek gibi yüksek sesle ağlayarak şöyle arz ettiler”; ... *adgar atların yaratağlağ körtle kanğlılar uluğ bedük ud inğek boğalar kuduz öküzler tadun turpı buzağular irk erkek teke...* (Mayt. 12/2) “Aygır atların koşulduğu güzel arabalar; büyük, iri sığırlar, inekler, boğalar, yabanî öküzler, bir yaşında, iki yaşında danalar, buzağular, koyunlar, tekeler...”; Kar. *buzagu* “buzağı” (DLT 224/194); EAT *Buğa buğa didükleri kara inek buzağusı degül-midür* (DK 181/9) “Boğa boğa dedikleri kara inek buzağısı değil midir”; Hrz. *Yā Rebbī, bu buzağumı sanğa ispärladım* (NF 341/6) “Ya Rabbi, bu buzağıyı sana emanet ettim”; Kıpç. *buzagu* BM, DM, İM, KFT, Kİ, TA ~ *buzaku* KFT ~ *buzav* CC, Kİ ~ *buzov* CC ~ *buzavu* CC “buzağı, dana”; Çağ. *buzagu* “sığır yavrusu, güsala dana ve buzağı, cevâne” ŞSL (Durgut, 1995: 171). Buzağı sözcüğü tarihî dönem metinlerinde özel ad olarak da kullanılmıştır: *Buzagu* “n.pr. (männlich) || erkek adı; Bestandteil eines Personennamens || kişi adının bir bölümü”; *Buzagu Inal* n. Pr. (männlich) || erkek adı. *Buzagučk(ı)ya* keines Kalb; Kälbchen || küçük buzağı, küçük dana. *Buzaguluğ* Kalbs- || buzağı... (Wilkens, 2021: 210). Sözcük tarihî dönem metinlerinde atasözlerinde de kullanılmıştır: Kar. *Öküz adakı bolğınça buzagu başı bolsa yig* “Buzağının başı olmak öküzün ayağı olmaktan daha iyidir. Yani kendi kendini yönetmek, başkasına tabi olmaktan iyidir.” (DLT 41/28), *Evdeki buzagu öküz bolmaz* “Evdeki buzağı hiçbir zaman öküz olmaz. Bu fazilet ve şerefte yükselen bir adam için söylenir. Akrabaları onu, küçükken gördükleri gözle hâlâ küçük olarak görürler” (DLT 224/194); EAT *Bir kişiyi kir pas gördünse dene buzağı sanma* (V. 301) “Bir kişiyi kir pas gördüysen dikkatle bak, buzağı sanma”, *Ortaklık öküzden kendi buzağın yeğdir* (V. 38) “Kendi buzağın, ortaklık öküzden iyidir” (Üstüner, 1989: 90, 132).

Buzagu sözcüğü “inek yavrusu” anlamıyla ve *bızā ~ bızau ~ bızâu ~ bızav ~ bozav ~ bozu ~ bozū ~ buzağı ~ buzàğ ~ buzau ~ buzav ~ buzov ~ mozay ~ muzō ~ pāru ~ pıza ~ pızō ~ pızo ~ pızō ~ pozū ~ puzā ~ puzau ~ puzū* şeklindeki değişmelerle çağdaş lehçelerde de yaşamaktadır: Tr. *buzacı*; Az. *buzav, buzov*; Trkm. *buzav*; Tat. *bozav, TatK. bızau, TatU. bızâu*; Bşk. *bığau, bızav*; Kzk. *buzau, buzav*; Bar. *puzau*; KKlp. *bızav, buzav*; Kırg. *muzō*; Nog. *buzav*; Özb. *buzàğ*; YUyg. *mozay*; Tel., Kumd., Alt. *pozū, bozū, bozu*; Şor, Sag. *puzā*; Sag. *pızā, pızō, puzū*; Soy. *pıza*; Hak. *pızo*; Tuv. *bızā*; Çuv. *pāru* (TDES, 1999: 65; KTLS, 1991: 86, 87; Gürsoy Naskali ve Duranlı, 1999: 44; Arıkoğlu, 2005: 362).⁹

Buzagu kökünden türeyen ve çalışmamızın ana sözcüklerinden olan *buzagula-* “inek (buzağı) doğurmak, yavrulamak” eylemi ilk kez Eski Türkçe dönemi eserlerinden Irk Bitig'de karşımıza çıkmış, sonrasında ise *buzagula-* ~ *buzala-* değişkeleri ve “inek buzağı doğurmak, hayvan doğurmak, inek vb. doğurmak” anlamları ile Orta Türkçe dönemi lehçelerinden Karahanlı ve Eski Anadolu Türkçesi'nde, Yeni Türkçe dönemi lehçelerinden Doğu Türkçesi'nde kullanılmıştır: Kar. *buzagula-* “inek buzağı doğurmak” (DLT 482/386); EAT *Uğurlayın yüküren aşikâre buzalar* (Ata. XV. 17) “Gizlice gebe kalan açık bir şekilde hayvan doğurur”; Çağ. *buzagula-* “inek ve emsali yavrulamak” ŞSL (Durgut, 1995: 172).

Buzagula- “inek (buzağı) doğurmak, yavrulamak” eylemi *bızaalaar ~ buzavla- ~ mozayli- ~ muzoolo- ~ pərula-* şeklindeki değişmelerle çağdaş lehçelerde de yaşamaktadır: Tr. *buzagıla-*; Kzk. *buzavlav*; Kırg. *muzoolo-*; YUyg. *mozayli-*; Çuv. *pərula-*; Tuv. *bızaalaa-* (Oraltay vd.,

⁹ Türkiye Türkçesi ağızlarında da pek çok değişke ile karşımıza çıkmaktadır: *Bıza, bızā [beza, bızık, bızāh, bızāğ, bızāğa, bızāğı, bızap, bızav, bızık (III), bızo, bıza, bızav, bızo, bızof, bızov, bozağ, bozūü, buzah, buzak, buzalah (I), buzavu, buzo, buzov, buzoy]*: Buzağı (DS II: 673).

1984: 52; Yudahin, 2011: 578; Necip, 1995: 276; Paasonen, 1950: 102; Tenişev, 1968: 130).¹⁰

Buzağula- eyleminin tarihî ve çağdaş dönemlerdeki değişkelerinde tespit ettiğimiz ses olayları şunlardır: *Buzala-*, *muzoolo-* ve *bızaalaa-* değişkeleri iki ünlü arasındaki ötümlü arka damak ünsüzünün erimesiyle (-ğ- > Ø) ortaya çıkmıştır. *Muzoolo-* ve *bızaalaa-* biçimlerinde bu erimeden kaynaklanan bir ünlü uzaması vardır. *Muzoolo-*'ta ön sesteki dudak ünsüzünden kaynaklanan bir yuvarlaklaşma vardır. *Buzavla-* biçimi ötümlü arka damak patlayıcısının dudak yarı ünlüsüne dönüşmesiyle (-ğ- > -v-) ortaya çıkmıştır. Çuvaş Türkçesi'ndeki *pərula-* biçimi Eski Türkçedeki iki ünlü arasındaki z sesinin Çuvaş Türkçesi'nde r'ye dönmesiyle (-z- > -r-) ortaya çıkmıştır. *Mozayli-* biçiminde g damak ünsüzü y yarı ünlüsüne dönüşmüştür.

Orta ve Yeni Türkçe dönemi metinlerinde *bozla-* ~ *buzla-* şeklinde bir sözcük kayıtlıdır. İlk kez Dîvânü Lügâti't-Türk'te görülen bu sözcük *bozla-* “(deve) bağırarak, böğürmek” (DLT 572/471) anlamındadır. Batı Türklük sahası metinlerinden Dede Korkut'ta da geçer: *buzla-* “bağıra bağıra ağlamak, feryat etmek, deve bağırarak” (Ergin, 2011: 63).¹¹ Sözcüğün etimolojisi hakkında farklı görüşler vardır: Clauson “deve için böğürmek” anlamını verdiği *bozla-* eyleminin “gri” anlamındaki *bo:z*'dan farklı bir **bo:z* köküne dayandığını belirtir (EDPT, 1972: 392). Bang, *buzagu* ~ *bozagu* sözcüğünün “hayvan böğürmek, inlemek” anlamındaki **buza-* eyleminden -KI eki ile türetildiğini, *bozla-* ~ *buzla-* eyleminin ise *buz* köküne dayandığını düşünür. Sevortyan yalnızca inek yavrusunun değil, aynı zamanda evcilleştirilmiş birçok hayvanın da böğürüp inlediğine dikkat çekip *buzagu* ~ *bozagu* sözcüğünü Türk lehçelerindeki “inek doğurmak” anlamına gelen ve *buz* ismine dayanan *buza-* eylemi ile ilişkilendirir. Eş sesli olan **buz-* eyleminden de *buz-a* isim gövdesinin türetildiğini, bu biçimin 15.yüzyıl'da *buzala-* olarak görüldüğünü söyler (ESTYA, 1978: 241). Erdal “Old Turkic Word Formation” adlı çalışmasında *bozla-* fiilini “+IA-” ekleşmesine örnek olarak alır ancak kökle ilgili herhangi bir yorumda bulunmaz (OTWF II, 1991: 433). Tietze sözcüğün ses taklidi bir köke dayandığını ve isimden fiil yapan +la- ekiyle oluştuğunu söyleyip bu ekleşmeyi “ağla-” eylemiyle tanımlar (TETTL, 2002: 378). Gülensoy “deve bağırarak” anlamını verdiği *bozla-* sözcüğünün yapısını **boz(u)+la-* şeklinde gösterir (TSKBS, 2007: 167). Besli “Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi” adlı çalışmasının “buzagu” maddesinde Sevortyan'ın görüşlerine karşılık doğan her yavrunun bağırıldığını, söz konusu böğürmenin sebebinin Merkez Asya'nın hayvan yetiştiricilerinin sürüyü besleme tarzıyla ilişkili olduğunu öne sürer. Buna göre süt inekleri otlamak için serbest bırakılır, ama onlar kendi kendine ağıllarda tutulan ve devamlı annelerine gitmek için böğüren yavrularına geri dönerler. Süt ineklerinden oluşan sürüde bir yaşındaki danaların böğürtülmeleri özel olarak planlanmış ve gerçekleştirilmiştir. Besli'ye göre fiil gövdesi *buza-* olup, ikincil şekli la- → *buz(a)la-* fiildir (Besli, 2010: 27).

Bizce “deve bağırarak, ağlamak, inlemek” anlamındaki *bozla-* ~ *buzla-* eylemi “buzağı doğurmak” anlamındaki *buzağula-* eylemi ile ilişkili olmalıdır. Sözcükler arasındaki ilişkiye fonetik açıdan baktığımızda iki ihtimalden bahsetmek mümkündür: 1. *Bozla-* ~ *buzla-* eylemi *buzağula-* eyleminin bir değişkesi olabilir: **buzağula-* > *buzağula-* / *buzawula-* > *buzaula-* > *buzaalaa-* > *buzala-* > *buzla-* (?). 2. Bu sözcükler aynı köke dayanan ancak eş ya da art zamanlı olarak farklı eklerle türetilen sözcükler olabilir. Sözcükler arasındaki ilişkiyi semantik açıdan değerlendirdiğimizde ise şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Sözcük önce “doğurmak” anlamında iken hayvanların -tıpkı insanlar gibi- doğum yaparken acılı sesler

¹⁰ Sözcük çeşitli değişkelerle Türkiye Türkçesi ağızlarında da vardır: *bızlamak (I)* [*bızağlamak, bızalamak, bızılmak (I), bızılmak, bızılmék, buzağılmak, buzalamak, buzamak, buzlamak, buzulamak*]: Doğurmak (DS II: 676).

¹¹ Çağdaş Türkçe döneminde Türkiye Türkçesi ağızlarında da bulunur: *bozulamak [bozlamak (I)]*: 1. Deve acı acı bağırarak. 2. Deve gibi bağırarak. 3. Acı, inilti, kuvvetli ses çıkarmak, haykırmak, ağlamak (DS II: 752-753).

çıkarması dolayısıyla “bağırmaq” ve “ağlamak” anlamlarını kazanmış olmalıdır. Tabii burada başlangıçta inek ile ilgili bir hareket iken deve ile ilgili bir harekete geçişi de izah etmek gerekmektedir. Bunun için Şeyh Süleyman Efendi Lugatı’ndaki kayıtların önemli olduğunu düşünmekteyiz: *buzāğula-* “inek ve emsali yavrulamak”; *buzlamak* “deve yavrusunu çağırmaq, ..., yavrulamak” (Durgut, 1995: 172). Buradan yola çıkarak *buzāğula-* eyleminin yalnız “inek”in yavrulaması için kullanılmadığını, *buzla-* eyleminin ise yalnız “bağırmaq” anlamını taşımayıp *buzāğula-* eyleminin asıl anlamı olan “yavrulamak” anlamını da taşıdığını çıkarabilir; böylelikle iki sözcük arasındaki semantik ilgiyi kurabiliriz. Yukarıda alıntıladığımız Besli’nin izahı “inek”lerin ayırt ediciliği bağlamında makul dursa da ilişkilendirdiğimiz sözcüklerin hem “inek” hem de “deve”ye ilişkin olması semantik ilginin açıklanmasını güçleştirmektedir.

Bozla- eyleminin çeşitli çatı ekleri ile genişletilmiş biçimleri de vardır, bu biçimlerde de sözcüklerin deve üzerinden anlamlandırıldığı görülmektedir: Kar. *bozlat-* “deve vb. hayvanları böğürtmek” (DLT 434/339); EAT *buzlaş-* “bağırıp ağlaşmak, deve gibi bağırıp feryat etmek”¹², *buzlaşdur-* “deveyi bağirtmek, develeri bağırstırmak”, *buzlat-* “ağlatmak, feryat ettirmek, bağirtmek, deveyi bağirtmek” DK (Ergin, 2011: 63); Hrz. *buzla-* “deve böğürtmek” İML. Kıpçak Türkçesinde *buzladı* “devenin bağirtisi” (Kİ) sözcüğü tespit edilmiştir.¹³

1.3. Kelür-¹⁴:

İrk Bitig’de kayıtlı olduğu satır:	<i>Ürñ esri irkek buzağı kelürmiş</i> “Beyaz benekli bir erkek buzağı dünyaya getirmiş (doğurmuş)” (IrkB.41).
Metin yayıncılarının bu sözcüğü okuyuş ve anlamlandırmaları:	<i>Kelür-</i> “to bring” (Thomsen, 1912: 204), <i>kelür-</i> “getirmek” (Orkun, 1938: 83), <i>kelür-</i> “(dünyaya) getirmek, doğurmak” (Tekin, 2004: 54), <i>kelür-</i> “(dünyaya) getirmek, doğum yapmak” (Yıldırım, 2017: 330).

Kelür- “dünyaya getirmek, doğurmak” eylemi *kel-* eylemine -(ü)r- eki getirilmesiyle oluşturulmuştur. İlk kez Eski Türkçe döneminde karşımıza çıkan bu kök “gelmek” anlamını taşımakta olup kökün “doğurmak” anlamına rastlanmamıştır.

Kel- kökünden türeyen ve çalışmamızın ana sözcüklerinden olan *kelür-* eylemi “dünyaya getirmek, doğurmak” anlamıyla ilk kez Eski Türkçe döneminde karşımıza çıkmıştır. Sözcük bu anlamıyla Yenisey Yazıtları, Irk Bitig, Kuansı İm Pusar ve Yitiken Sudur’da yer alır. Bu dönem metinlerinin tarihlendirilmesi ile ilgili belirsizlikler ve farklı görüşler¹⁵ dolayısıyla sözcüğün bu anlam özelliğiyle ilk kez hangi eserde yer aldığı hakkında kesin bir yargıda

¹² İbn-i Kesir’de *buzlaş-* “yavru yapmak, yavrulamak” (Yelten, 1998: 455) olarak anlamlandırılmıştır ancak sözcüğün buradaki anlamı da “ağlaşmak, bağırışmak” olmalıdır: *Allāh’a zārılık ve tazarru’ itdiler, erenler ve avratlar ve oğlançuklar ve kızcugazlar ağlaştılar, develer buzlaşdılar, şıgırlar yügrüşdiler, koyunlar meleşdiler.* (İKT 90a14)

¹³ Çağdaş döneme ait Türkiye Türkçesi ağızlarında *bozulaşmak* “develer bir arada bağırışmak” (DS II: 753) sözcüğüne rastlanmıştır.

¹⁴ *kelür-* : the earliest Caus. f. of *kel-*; n.o.a.b.; later displaced by *keltür-* (EDPT, 1972: 719). *kälür-* ~ *k(ä)lür-* herbeibringen, bringen, kommen lassen, entgegenbringen, mitbringen, || getirmek, getirtmek, göstermek, yanında getirmek; (Kind, Kalb etc.) zur Welt bringen || (çocuk, buzağı vs.) doğurmak (Wilkens, 2021: 355).

¹⁵ Yenisey Yazıtları’nın tarihlendirilmesi konusunda farklı görüşler vardır. V. Thomsen Köktürk bengu taşlarındaki harflerin daha gelişmiş olmasından dolayı Yenisey Yazıtlarının bengu taşlardan öncesine, 6-7. yüzyıla ait olduğunu düşünür. H. N. Orkun ve A. Caferoğlu da Yenisey Yazıtlarının bengu taşlardan önce dikildiği kanaatindedir. W. Radloff yazıtları 7. yy. sonu 8. yy. başı olarak tarihlendirirken, P. M. Melioranski 5-7. yüzyıllar arasına işaret etmektedir. L. Bazin’in çalışmalarından sonra yazıtların 9-10. yüzyıllarda dikildiği görüşü yaygınlaşmıştır. L. R. Kızlasov ve T. Tekin de bu görüştedirler (Ercilasun, 2007:137-138). Biz de genel olarak kabul gören bu görüşten hareketle Yenisey Yazıtlarını 9 ve 10.yy.’lara ait olarak kabul etmekte ve diğer metinler arasındaki sıralamasını buna göre yapmaktayız.

bulunmamız mümkün olmasa da elimizdeki ilk kayıt Yenisey Yazıtları ya da Irk Bitig'e ait olmalıdır. Sözcük Orta ve Yeni Türkçe dönemlerinde de takip edilebilmektedir. Eski Türkçe döneminde –Ur çatı eki çekimlenen *kel-* kökü Orta Türkçe döneminden itibaren –Dur çatı eki ile çekimlenmeye başlamış ve sözcüğün *keldür-* ~ *keltür-* ~ *ketür-* ~ *kitür-* şekilleri ortaya çıkmış, *kelür-* biçiminin sahip olduğu anlamlar yeni biçimler üzerinden de devam ettirilmiştir. Yenisey Yazıtlarından E28 dışında tespit ettiğimiz tüm kayıtlarda öncesinde doğurulan şeyin ne olduğu ifade edilerek kullanılmıştır. Irk Bitig'de *irkek buzağu*, Kuansı İm Pular ve Yitiken Sudur'da *urı oğul*, Dîvânü Lügâti't-Türk'te *urı*, Nehcü'l-Ferâdis'te *oğul* ve *oğlan*, Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ'da *ferzend* sözcükleri ile birlikte yer almıştır: ETÜ. *On ay életdi ögüm e kelürti* “Annem, on ay (karnında) taşıdı (ve) doğurdu” (E 28); ... *ötrü köngülteki teg körkle kutluğ ülüglüg urı oğul kelürür...* “... sonunda gönlündeki gibi güzel, talihli (bir) erkek çocuğu doğurur” (KİP 75); *Ol oq kiçä içlig bolup, bir körklüg mängiz-lig urı oyl kälürgäi* “An demselben Abend wird sie schwanger und wird einen schönen Knaben zur Welt bringen” (Yit. Sud. T. II. D.213-16); Kar. *Tünle bulıt örtense ewlük urı keldürmişçe bolu:r tañda bulıt örtense ewke yağı kirmişçe bolu:r* “Geceleyin bulutlar kızarırsa; kadın, erkek çocuk doğurmuş gibi olur. Sabahleyin yanarsa, saldıran düşman eve girmiş gibi olur. ikincisini uğursuzluk sayarlar” (DLT 131/115); Hrz. *Muhammed tuğmıšta mañga habar bérdir kim qarındaşınğ hatunı Emîne hatun duşenbe kün Muhammed atlıg oğul keltürdi tıp* (NF 18/12) “Muhammed doğduğunda kardeşinin hanımı Emine Hatun pazartesi günü Muhammed adlı çocuk doğurdu diye bana haber verdiler”, *Ĥavvâ razhâ beş yüz qata oğlan keltürdi* (NF 337/3) “Havva razha beş yüz kere çocuk doğurdu”; Çağ. *Ve Ĥavvâ Âdem 'aleyhi's-selâmdın her kaçan ĥâmile bolsa irdi iki ferzend kiltürür irdi* (T694b21) “Ve Havvâ, Âdem aleyhisselâmdan ne zaman hamile kalsa iki çocuk doğururdu”. *Kelür-* sözcüğünün yukarıda verilen DLT'deki kaydı aynı zamanda bir atasözüdür, bu da bize sözcüğün atasöz ögesi olarak da bulunduğunu gösterir.

Kel- “gelmek” ve *kelür-* “getirmek” sözcükleri çeşitli deşikelerle çağdaş lehçelerde de yaşamaktadır ancak sözcüklerin “doğmak, doğurmak” anlamları tespit edilememiştir: Tr. *gel-*; Az. *gäl-*; Bşk. *kil-*; Kzk. *kel-*; Kırg. *kelü*; Özb. *kel-*; Tat. *kil-*; Trkm. *gel-*; YUyg. *käl-*. Tr. *getir-*; Az. *gätir-*; Bşk. *kiltir-*; Kzk. *keltir-*; Kırg. *ketirü alıp kelü*; Özb. *keltirmâk lib kel-*; Tat. *kitir-*; Trkm. *getir-*; YUyg. *kältür-* elip *käl-* (KTLS, 1991: 264, 270, 271). Sözcüğün “doğurmak” anlamı Türkiye Türkçesi'ndeki *çocuk dünyaya getirmek* “çocuk doğurmak” ve *dünyaya getirmek* “doğurmak” deyimlerinde görülmektedir (URL-1).

Kelür- sözcüğü Orta Türkçe döneminden itibaren –Dur- çatı eki ile çekimlenmeye başladığı için sözcüğün deşikeleri bu biçim üzerinden gelişmiştir. *Getir-*, *keltir-*, *keltür-*, *ketir-*, *ketür-*, *kiltir-*, *kitir-*, *kitür-* biçimlerinde iç seste, ek başında –d- > -t- ötümsüzleşmesi vardır. *Kiltir-*, *kiltür-*, *kitir-* *kitür-* biçimlerinde ilk hecede e- > i- daralması; *getir-*, *kiltir-*, *keltir-*, *ketir-*, *keltür-*, *kitir-* biçimlerinde ise iç seste –ü- > i- daralması vardır. *Getir-*, *ketir-*, *ketür-*, *kitir-*, *kitür-* biçimlerinde akıcı l ünsüzünün de düştüğü (-l- > Ø) görülmektedir. *Getir-* biçimi dışında ön sesteki ötümsüz ünsüzü korunmuştur.

1.4. Kılunla¹⁶:

Irk Bitig'de kayıtlı olduğu satır:	<i>Ak bisi kılunlamış</i> “Beyaz kısrağı yavrulamış” (IrkB.5).
------------------------------------	--

¹⁶ Den. V. fr. *kulun*; (of s mare) 'to foal'. S.i.a.m.l.g. with some phonetic changes (EDPT, 1972: 624). *kulunla-fohlen*, ein Fohlen zur Welt bringen || tay doğurmak (Wilkens, 2021: 422).

Metin yayıncılarının bu sözcüğü okuyuş ve anlamlandırmaları:	<i>Kulunla-</i> “bring forth a colt” (Thomsen, 1912: 197); <i>kulunla-</i> “tay doğurmak” (Orkun, 1938: 74); <i>kulunla-</i> “at (tay) doğurmak” (Tekin, 2004: 27, 56); <i>kulunla-</i> “(at) yavrulamak” (Yıldırım, 2017: 334).
--	--

Kulunla- “at (tay) doğurmak, yavrulamak” eylemi *kulun* “at yavrusu” köküne +la- eki getirilmesiyle oluşturulmuştur. *Kulun*¹⁷ kökü ilk kez Eski Uygur Türkçesi döneminde Hamilton’un neşrettiği yazmalarda karşımıza çıkmıştır ancak sözcük burada kök konumunda olmayıp +çak yapım eki ile genişletilmiş halde bulunmaktadır: *kulunçak* “diminutif en -çaq de, *qulun* «poulain»” Or. 8212 (119) (Hamilton, 1986: 236). Kök halinde ilk kez Eski Türk Şiiri’nde¹⁸ karşımıza çıkan *kulun* sözcüğü *kulun* ~ *kolun* ~ *konan* ~ *gonan* şeklindeki değişimleri ve “at yavrusu, eşek, hayvan” anlamları ile Doğu ve Batı sahası tarihî Türk lehçelerinin tamamında kullanılmıştır: ETü. *Adaylarım kaçma kulun atam kayda tērmü erki* “Yavrularım, kaçak kulun, -Babam nerede? -der mi dersin” (ETŞ 29-1); Kar. *kulun* “tay” (DLT 203/174); EAT *kulun* “tay, at yavrusu” DK (Ergin, 2011: 194); Hrz. *né yaqlıg kim kulun toğsa uş andın yēlip yēlni üzer ol ıdşa tizgin* (HŞ 534) “İşte ondan ne zaman bir tay doğsa (ve) dizginleri(ni) boşaltsa yeli kesip ondan hızlı koşar”; Kıpç. *kulun* “bir yaşındaki tay” Kİ, TA; Çağ. *kolun* ‘*yabānī at, gūr, tavār, esb-i deştī. İl ve kolun, ve miyān-bend. süvārī ve hisān*’ “yabani at, yaban eşeği, davar, bozkır atı. İl ve kolun, kemer, süvari ve aygır”; *konan* ~ *gonan* “iki üç yaşar at, tay, tati, donan daħı dirler, eger koyub rüküb itmege şayeste olan hayvān” “iki üç yaşındaki at, tay, tatu, donan da derler, eğer koyup binmeye uygun hayvan”; *gonan* “dört yaşındaki hayvān ve at” ŞSL (Durgut, 1995: 424, 486, 491).¹⁹ *Kulun* sözcüğü tarihî dönemlerde atasözlerinde kullanılmıştır: *Tulum anutsa kulun bulur tulum unutsa bulun bolur*. “Kim düşmana karşı silah hazırlarsa tay bulur; kim hazırlanmayı unutursa tutsak olur.” (DLT 115/103). Tarihî dönem metinlerinde özel ad kategorisinde de kullanılmıştır: *Kulun* n. pr. (männlich) || erkek adı; Bestandteil eines Personennamens || kişi adının bir bölümü. *Kulun K(a)ya* n. pr. (männlich) || erkek adı (s./bk. MMo. *Qulun-qy-a*). *Kulunçı* n. pr. (männlich) || erkek adı; *Kulunçuk* n. pr. || kişi adı; *Kulunçuğ* Bestandteil eines Personennamens || kişi adının bir bölümü; *Kulunçuğ Tutuğ* n. pr. (männlich) || erkek adı (Wilkens 2021: 422). *Kulun* ve *Kulunçuğ* sözcükleri sivil hayat belgelerinde²⁰ kayıtlıdır. Bunlar da *kulun* sözcüğü ile ilgili olmalıdır. Nitekim Lo22’de *Kulun* ile birlikte *Arslan, Buqa* gibi hayvan adlarının da özel isim olarak bulunması (Yamada, 1993: 104) bu düşüncemizi doğrular niteliktedir.

Kulun sözcüğü “at yavrusu” anlamıyla ve *kolun* ~ *kolon* ~ *kulin* ~ *kulun* ~ *gulin* ~ *gulun* ~ *xām* ~ *xulun* şeklindeki çeşitli değişimlerle çağdaş lehçelerde de yaşamaktadır: Tr. *kulun*; Az.

¹⁷ *Kulun* kökü tarihî dönem metinlerinde farklı gövdeler de meydana getirmiştir: Kar. *kulunluğ* “arkasından kulunu giden” DLT (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 386); Kıpç. *kulunaçı* “gebe kalan tay” Kİ; *kulunçak* “küçük tay, taycık” TA (KTS, 2007: 162); Çağ. *kunacın* “iki yaşar kısrak ve inek, ğunacın, ğüsāle-i mādē, urğacı inek”; (Durgut, 1995: 490), *ğunçacı* “ğuman, esīriye, çevrī, mādē-gāv, ğüsākile, buğuz, ğunaçı, inek” ŞSL (Durgut, 1995: 424).

¹⁸ Bu eserde yer alan şiirler farklı edebî çevrelere ait olup VIII-XIII. yüzyıllar arasında (Arat, 2007: 10) yazılmıştır.

¹⁹ *kulun* “tay” sözcüğü *kulun* “eşek” sözcüğü ile ilişkili olmalıdır. Şeyh Süleyman Efendi Lugatında *kulkana* sözcüğünün “bir nev cerāhetdir, insānīñ vücūdunda ve at ve katırların ayaklarında zühūra gelüri zaħm-i yil, ‘illet-i firengi, kulğana” (Durgut, 1995: 487) şeklindeki tanımına baktığımızda burada at ve katırlardaki hastalığın aynı adla ifade edildiğini görmekteyiz. *Kulan* sözcüğü Eski Türkçe döneminde tespit edilememiş olup Orta Türkçe dönemi metinlerinde mevcuttur: Kar. *kulan* “yaban eşeği” KB 284; EAT *kulan* “yaban eşeği” DK (Ergin, 2011: 193); Hrz. *kulan* “yaban eşeği” (KE 158v20); Kıpç. *kulan* “yaban eşeği” BM, Kİ, TA; “eyer kolanı” BV, İN, Kİ.

²⁰ Sivil hayat belgelerinin ait olduğu yüzyıl Hamilton’un neşrettiği yazmalardan daha geç tarihlidir. Semih Tezcan bu belgelerin oldukça geç, belki de Uygur hanlığının yıkılışından sonraki bir çağdan (13. yy. ortalarından 14. yy. ortalarına değin) kaldığını sanıldığını ancak içinde Mongolca sözcükler bulunmayan belgelerin daha önceki yüzyıllara ait olabileceğini ifade etmektedir (Tezcan, 1994: 308).

gulun; Trkm. *gulin*, *gulun*; Bşk. *kolon*; Tat. *kolin*; Nog. *kulin*; KKlp. *kulin*; Kzk. *kulin*; Kırg. *kulun*; Özb. *kulun*; YUyg. *kulun*; Alt. *kulun*²¹; Tel., Şor, Sag. *kulun*; Hak. *xulun*²²; Yak. *kulun*; Tuv. *kulun*; Çuv. *xām*. Kırgızlar ve Özbekler *kulunçak* biçimini, Sagaylar ise *kulunak* biçimini de kullanırlar. (KTLS, 1991: 514-515; TDES, 1999: 264; Gürsoy Naskali ve Duranlı, 1999: 124; Arıkoğlu, 2005: 197; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 72).²³

Ķulun kökünden türeyen ve çalışmamızın ana sözcüklerden olan *Ķulunla-* “at (tay) doğurmak” eylemi ilk kez Eski Türkçe dönemi eserlerinden Irk Bitig’de karşımıza çıkmış, sonrasında ise *Ķulunla-* ~ *Ķulna-* ~ *Ķunla-* şeklindeki değişkeleri ile Doğu ve Batı sahası tarihî Türk lehçelerinde kullanılmıştır: Kar. *Ķulna-* “kısırak yavrulamak” (DLT 482/386); EAT *Ķaçan olardan birisi sıhhat bulup ve yuntları görklü kulunlar kulunlasa* (Leys. Ar. XV. 56) “Ne zaman onlardan birisi sağlık bulup kısrakları güzel taylar doğursa”; *Malın hayırlısı kunlar yunttur* (Hay. XV. 189) “Malın hayırlısı yavrulayan attır”; Hrzm. *Ķamuđın tetik, yitiğ közlüğ Ķulunlamaęan kısırak turur* (KE 176v12) “Hepsinden zeki, keskin gözlü (olan) yavrulamayan kısıraktır”; Kıpç. *Ol biye k[u]llunlagandır* (CC 60b11) “O kulunlayan kısıraktır”; *Béltirdeęi beş ħuvluk, béşi bile kulunlamış* (CC 60b38)²⁴ “Kavşaktaki beş kısırak, beşi birlikte kulunlamış”.

Ķulunla- “at (tay) doğurmak” eylemi *hulunna-* ~ *kulında-* ~ *kulinla-* ~ *kulumna-* ~ *Ķulunda-* ~ *kulunla-* ~ *kulunli-* ~ *ĥemla-* ~ *ĥimla-* şeklindeki değişkeleri ile çağdaş lehçelerde de yaşamaktadır: Tr. *kulunla-*; Kırg. *Ķulunda-*; Kzk. *kulındav*; Gag. *kulumna-*; Nog. *kulinla-*; YUyg. *kulunli-*; Hak. *hulunna-* “kulunlamak”; Çuv. *ĥemla-* “tay doğurmak”, *ĥimla-* “kulunlamak” (Tekin vd., 1995: 306; Paasonen, 1950: 34; Bayram, 2019: 832; Yudahin, 2011: 520; Arıkoğlu, 2005: 197; Oraltay vd., 1984: 180; Necip, 1995: 248).²⁵

Ķulunla- eyleminin tarihî ve çağdaş dönemlerdeki değişkelerinde tespit ettiğimiz ses olayları şunlardır: *Ķulna-* biçimi benzeşme (-nl- > -nn-), tekleşme (-nn- > -n) ve vurgusuz orta hece ünlüsü düşmesi (-i- > Ø) neticesinde oluşmuş olmalıdır: *Ķulunla-* > *Ķulunna-* > *Ķuluna-* > *Ķulina-* > *Ķulna-*. *Ķunla-* biçiminde göçüşme (-ln- > -nl-) vardır. *Ķulunda-* isimden fiil yapma eki +la-’nın +da-’ya dönüşmesiyle oluşmuştur. Ön sesteki *Ķ* patlayıcı sesinin sürtünmeli arka damak *ħ*’sına dönüşmesi (*Ķ*- > *ħ*-), iç sesteki l’nin düşmesi (-l- > Ø) ve -n- > -m- değişmesi ile *ĥemla-* ve *ĥimla-* değişkeleri ortaya çıkmıştır.

1.5. Urılan-²⁶

İrk Bitig’de kayıtlı olduğu satır:	<i>Üçünç Ķunçuyı urılanmış</i> “Üçüncü (olarak) karısı bir oğlan doğurmuş.
------------------------------------	--

²¹ Altay Türkçesinde bu kökten türeyen *kulundu* “taylı”, *kulundu bee* “taylı kısırak” sözcükleri de mevcuttur (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 1999: 124).

²² Hakas Türkçesinde bu kökten türeyen *hulunniğ* “kulunlu” sözcüğü de kayıtlıdır (Arıkoğlu, 2005: 197).

²³ Sözcük Türkiye Türkçesi ağızlarında çeşitli değişkelerle ve “at, eşek, kurt, köpek yavrusu” anlamlarında da kullanılmaktadır: *kulun* [*kilon*, *kolon* -2, *kördek*, *kulin*, *kuli* (II) -2, *kulin*, *kuliş*, *kulu* (I), *kuluk* (III), *kulukulu* (II), *kura* (III), *külün*] 1. At ve eşek yavrusu. 2. 2-3 yaşında kısırak. 3. Kurt ya da köpek yavrusu (DS VIII: 2997).

²⁴ Sözcük, Argunşah ve Güner’in yayınında “(kısırak) yavrulamak” (Argunşah ve Güner, 2015: 763), Toparlı, Vural ve Karaatlı’nın yayınında ise “bereket saçmak” (KTS, 2007: 162) olarak anlamlandırılmıştır. İlk cümledeki *biye* ile ikinci cümledeki *ħuvluk* sözcüklerinin “kısırak”ı (Argunşah ve Güner, 2015: 665, 715) karşıladığı düşünöldüğünde sözcüğün buradaki anlamının mecazdan ziyade gerçek anlam olması daha makuldür.

²⁵ Sözcük çeşitli değişkelerle ve anlamlarla Türkiye Türkçesi ağızlarında da yaşar: *kunnamak* [*kulumlamak*, *kulunlamak*, *kulunnamak*, *kulinlemek*, *kunlamak*, *kunnamak*, *kunlamak*, *kurnamak*]: Hayvanlar doğurmak (DS VIII: 3002). *Gunnamak* [*golunlamak*, *gulunlamak*, *guluntamak*, *gumlamak*, *gumramak*, *gunlamak*, *guzlamak*] 1. At, eşek vb. hayvanlar doğurmak. 2. [→ *gımlamak*] *Gımlamak* [*gunnamak*]: Yumurtlamak (DS VI: 2046, 2193, 2196). Ağızlarda *kulun atmak* ifadesi de vardır: *kulun atmak* [*kolun atmak*, *kulumlamak*, *kulunlu atmak*]: At, eşek vb. hayvanlar yavru düşürmek (DS VIII: 2997).

²⁶ Urılan- Hap. leg.; Ref. Den. V. fr. 1 urı.: (EDPT, 1972: 231). Verdiği örnekte “to give birth to a male child” şeklinde aktarmıştır.

Metin yayıncılarının bu sözcüğü okuyuş ve anlamlandırmaları:	<i>Urılan-</i> “bring forth a male child” (Thomsen, 1912: 197), <i>urılan-</i> “erkek çocuk doğurmak” (Orkun, 1938: 74; Tekin, 2004: 62; Yıldırım, 2017: 359).
--	--

Urılan- “erkek çocuk doğurmak” eylemi *urı*²⁷ köküne +la- ve -n- ekleri getirilmesiyle oluşturulmuştur. İlk kez Eski Türkçe döneminde karşımıza çıkan *urı* kökü sonrasında yalnız Karahanlı Türkçesi’nde takip edilebilmiştir: ETü. *Tabgaç bodunka beglik urı oğlın kul boltı; işilik kız oğlın küñ boltı*. “Bey olmaya layık erkek evlatları Çin milletine kul oldu; hanım olmaya layık kız evlatları cariyeye oldu” (KT D 7); *yeti urı oğlınızka bökmedük қаңıçam ұқуша буңı түшүрмек ertiңиз буңқа тура беңкү тикер мен айт-а* “Sizin yedi oğlunuza doymadan, babacığım, (üzerimize) büyük keder bıraktınız. Kederliyken (bu) ebedî anıtı diktim” (E 48/14), *е́шим urım азішдım* “zevcelerim, oğullarım! Ben göremez ve duyamaz oldum” (E 2/1), *ө́трү көңгүлтеки тег көрkle қутлуғ үлүглюг urı оғул келүр...* “... sonunda gönlündeki gibi güzel, talihli (bir) erkek çocuğu doğurur” (KİP 75); Kar. *urı “erkek evlat” “Erkek çocuklar” anlamında urı oğlan denir* (DLT 56/43). *Urı* kökü Eski Türkçe döneminde kişi adı olarak da karşımıza çıkmaktadır: ... *Beg Urı üçün tarğaqçı қul+çorқа түшти ödig bitig...* (Hamilton, 1986: 166, 167). Sözcük Eski Uygur Türkçesi döneminde *tétsi urı* “öğrenci ve genç erkek” ve *yigit urı* “gençlik” (Ölmez, 2017: 291, 305) ikileme öbeklerinde de kullanılmıştır. Atasözü kuruluşunda da yer almıştır: *Tünle bulıt örtense ewlük urı keldürmişçe bolu:r таңда bulıt örtense ewke yağı kirmişçe болu:r* “Geceleyin bulutlar kızarırsa; kadın, erkek çocuk doğurmuş gibi olur. Sabahleyin yanarsa, saldıran düşman eve girmiş gibi olur. İkincisini uğursuzluk sayarlar” (DLT 131/115).

Urı kökünden türeyen ve çalışmamızın ana sözcüklerinden olan *urılan-* “erkek çocuk doğurmak” eylemi Irk Bitig dışında tespit edilememiştir.

Sonuç

Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinden Irk Bitig’de “doğurmak” ana eylemi etrafında tespit ettiğimiz *botula-*, *buzagula-*, *kelür-*, *қulunla-*, *urılan-* sözcükleri tarihî ve çağdaş dönemlerde birçok değişke ile karşımıza çıkmıştır. *Botula-* sözcüğü tarihî lehçelerde *botula-* ~ *bortla-* ~ *botala-* ~ *botla-* ~ *potla-*, çağdaş lehçelerde *botla-* ~ *botala-* değişkeleriyle; *buzagula-* sözcüğü tarihî lehçelerde *buzagula-* ~ *buzala-*, çağdaş lehçelerde *bızaalaa-* ~ *buzavla-* ~ *mozayli-* ~ *muzoolo-* ~ *pərula-* değişkeleriyle *қulunla-* sözcüğü tarihî lehçelerde *қulunla-* ~ *қulna-* ~ *қunla-*; çağdaş lehçelerde *hulunna-* ~ *kulında-* ~ *kulınla-* ~ *kulumna-* ~ *қulunda-* ~ *kulunla-* ~ *kulunli-* ~ *hemla-* ~ *hımла-* değişkeleriyle yer almaktadır. *Kelür-* sözcüğü Orta Türkçe döneminden itibaren -DUR çatı eki ile çekimlenmeye başladığı için sözcüğün değişkeleri bu biçim üzerinden gelişmiştir. Tarihî lehçelerde *kelür-*, *keldür-* ~ *keltür-* ~ *ketür-* ~ *kitür-*; çağdaş lehçelerde *getir-* ~ *kiltir-* ~ *keltir-* ~ *ketirü* ~ *keltir-* ~ *kitir-* ~ *kältür-* değişkeleriyle kayıtlıdır. *Urılan-* eylemi Irk Bitig dışında tespit edilemediği için onun bir değişkesine rastlanmamıştır.

Kelür- dışındaki tüm eylemler yavru adlarının üzerine Türk dilinin en işlek isimden fiil yapım eki olan +la-’nin getirilmesiyle oluşturulmuştur: *botula-* < *botu* “deve yavrusu” + la-; *buzagula-* < *buzagu* “inek yavrusu” + la-; *қulunla-* < *қulun* “at yavrusu” + la-; *urılan-* < *urı* “erkek çocuk” + la- n-. *Urılan-* eyleminde +la- ekinin dışında bir de dönüşlülük

²⁷ *urı* Jüngling, junger Mann || delikanlı, oğul, genç adam (s./bk. Mo. ori); *uril(a)n-* (r) einen Sohn zur Welt bringen || dünyaya bir erkek çocuk getirmek (Wilkens, 2021: 803). *Urı* sözcüğü *urug* “Saat, Samen, Saatgut, (Frucht) Stein, Spross, Beere, Korn || tohum, ekin, (meyve) çekirdeğ(i), filiz, fidan, üzüm cinsinden meyve tanesi, tane; Nachkomme, Nachfahre || evlat, sonradan gelen (soy, nesil); Verwandter || akraba (s./bk. Mo. uruy)” (Wilkens, 2021: 803) sözcüğü ile ilişkili olmalıdır.

fonksiyonunda -n- yapım eki vardır. Kaşgarlı Mahmud “yavrulamak” anlamındaki sözcüklerin yapısal özelliklerine dair sunduğu açıklamalarda bu ekleşmenin bir kural olduğunu şu şekilde ifade etmektedir: “... Hayvanlarda ise doğanın ismi alınır; üzerine -LA.DI eklenir; bu da ortaya çıkan sonucun adıdır. İnekte, *inge.k buza.gu.la.dı* denildiği gibi ki “inek, buzağı doğurdu” demektir. *Buza.gu*, buzağıdır, sen ona -la.dı ekledin; bu da doğurmak anlamında bir fiil oldu...” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 386). *Kelür-* eylemi ise diğerlerinden farklı bir şekilde türemiş olup *kel-* eylemine ettirgenlik fonksiyonundaki -r- yapım ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. *Kelür-* eylemi Irk Bitig’de her ne kadar buzağının doğurması için kullanılmış olsa da eş ve art zamanlı metinlerden bu sözcüğün yalnız buzağı için kullanılmadığını, hatta çoğu zaman insanın doğurması anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Burada yavrunun belli olmamasından kaynaklanan bir ekleşme farklılığı söz konusu olmalıdır.

Botula-, *buzağula-*, *kelür-*, *kulunla-* ve *urulan-* sözcükleri tarihî ve çağdaş dönemlerde büyük ölçüde aynı anlamlarla kullanılmaya devam etmiştir. *Botula-* eylemi tarihî ve çağdaş lehçelerde “deve (yavru) doğurmak” anlamını korumuştur. *Buzağula-* eylemi tarihî lehçelerden Eski Uygur Türkçesi ile Karahanlı Türkçesi’nde “inek (yavru) doğurmak” anlamında iken Eski Anadolu Türkçesi’nde “hayvan doğurmak”, Doğu Türkçesi’nde “inek ve emsali doğurmak” anlamlarıyla yer almıştır. Çağdaş Türk lehçelerinde ise “inek (yavru) doğurmak” anlamındadır. *Kelür-* eylemi Irk Bitig’de “inek (yavru) doğurmak” anlamıyla geçse de diğer tarihî dönem metinlerinde “insan (çocuk) doğurmak” anlamındadır. Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde “erkek çocuk doğurmak” anlamında iken Harezmi ve Doğu Türkçesi metinlerinde “çocuk doğurmak” anlamındadır. Çağdaş Türk yazı dillerinde “doğurmak” anlamına ulaşılabilmiştir. *Ķulunla-* eylemi tarihî ve çağdaş lehçelerde “at (yavru) doğurmak” anlamını sürdürmüştür. *Urulan-* “erkek çocuk doğurmak” eylemi Irk Bitig dışında tespit edilemediği için semantik açıdan bir değerlendirme yapılamamaktadır.

Sonuç olarak yalnız Irk Bitig’de görebildiğimiz *urulan-* eylemi ile çağdaş dönemlerde takip edemediğimiz *kelür-* eylemi haricinde *botula-*, *buzağula-*, *kulunla-* sözcüklerinin tarihî ve çağdaş Doğu ve Batı Türklük sahası metinlerinde büyük ölçüde aynı anlam özellikleriyle takip edilebilmesi; birçok değişkeye sahip olması ve aynı ekleşme kurallarıyla türetilmesi Türk dilinin derinlikli, bütüncül ve sürekli yapısı için önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Kısaltmalar

Alt.	Altay Türkçesi
Anter. XIV	Anternâme (Türk Dil Kurumu, 1995)
Ata. XV	Atalar Sözü (Türk Dil Kurumu, 1995)
Az.	Azerbaycan Türkçesi
Bab. XVI.	Babusü'l-Vâsıt (Türk Dil Kurumu, 1995)
Bar.	Baraba diyalekti
BH	Bahrü'l-Hakâyık (Türk, 2018)
BM	Kitâbu Bulgatü'l-Müşâtâk Fî Lügati't-Türk Ve'l-Kıfçak (Toparlı vd., 2007)
Bşk.	Başkurt Türkçesi
BV	Baytaratu'l-Vâzıh (Toparlı vd., 2007)
CC	Codex Cumanicus (Argunşah ve Güner, 2015)

Çağ.	Çağatay Türkçesi
Çuv.	Çuvaş Türkçesi
DK	Dede Korkut (Ergin, 2011)
DLT	Dīvānu Lugāti't-Türk (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014)
DM	Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye (Toparlı vd., 2007)
DS	Derleme Sözlüğü (Türk Dil Kurumu, 1993)
E28	Altın Köl I (Aydın vd., 2013)
E2	Uyuk-Arjan (Kormuşin, 2017)
E48	Abakan (Kormuşin, 2017)
EDPT	An Eymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish (Clauson, 1972)
EKT	XIV. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırasarı Kur'ân Tercümesi (Topaloğlu, 2018)
Enb.	Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ (Abik, 1993)
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
ESTYA	Etimoloğiceskiy Slovar Turkskih Yazıkov (Sevortyan, 1978)
ETŞ 29	Eski Türk Şiiri (Arat, 2007)
ETü.	Eski Türkçe
Hak.	Hakas Türkçesi
Hay. XV	Hayatü'l-Hayvan Tercümesi (Türk Dil Kurumu, 1995)
Hrzm.	Harezmi Türkçesi
HŞ	Hüsrev ü Şîrîn (Demirci ve Karşlı, 2014)
IrkB.	Irk Bitig (Yıldırım, 2017)
İKT	Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Yelten, 1998)
İM	İrşâdü'l-Mülük Ve's-Selâtin (Toparlı, 1992)
İML	İbni Mühennâ Lugatı (Ünlü, 2012: 115).
İN	Kitâb Fî İlmi'n-Nüşşâb (Toparlı vd., 2007)
Kar.	Karahanlı Türkçesi
KB	Kutadgu Bilig (Arat, 2008)
KE	Kısasü'l-Enbiyâ (Ata, 1997)
KFT	Kitâb Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî (Toparlı vd., 2007)
Kİ	Kitâbü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk (Toparlı vd., 2007)
KİP	Kuanşi İm Pusar (Tekin, 2019)
Kıpç.	Kıpçak Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi

KKlp.	Kara Kalpak Türkçesi
KT D	Köl Tigin Anıtı Doğu Yüzü (Ercilasun, 2016)
KTLS	Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü (Ercilasun, 1991)
Kzk.	Kazak Türkçesi
Kumd.	Kumandı Türkçesi
Leys. Ar.	Tefsir-i Ebilley's Tercümesi (Türk Dil Kurumu, 1995)
Mani I.	Manichaica I (Le Coq, 1912)
Mayt.	Maytrısimit (Tekin, 1976)
ME	Mukaddimetü'l-Edeb (Yüce, 2014)
NF	Nehcü'l-Ferādīs (Eckmann, 2004)
Nog.	Nogay Türkçesi
OTWF	Old Turkic Word Formation (Erdal, 1991)
Özb.	Özbek Türkçesi
PP	Prens Kalyanamkara Papamkara Hikâyesi (Yavuz, 2011)
Sag.	Sagay Türkçesi
Sic. B. XV	Şer'iyye Sicilleri (Türk Dil Kurumu, 1995)
Soy.	Soyot Türkçesi
ŞSL	Şeyh Süleyman Efendi Lugatı (Durgut, 1995)
Şor	Şor Türkçesi
TA	Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî (Toparlı vd., 2007)
Tat.	Tatar Türkçesi
TatK.	Kazan Tatar Türkçesi
TatU.	Ufa Tatar Türkçesi
TDES	Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (Eren, 1999)
TETTL	Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı (Tietze, 2002)
TSKBS	Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (Gülensoy, 2007)
Tel.	Teleüt Türkçesi
Tr.	Türkiye Türkçesi
Trkm.	Türkmen Türkçesi
TS	Tarama Sözlüğü (Türk Dil Kurumu, 1995)
Tuv.	Tuva Türkçesi
V.	V. İzbudak, Atalar Sözü (XV. Yüzyıla ait yazarı belli olmayan atasözü mecmuası) (Üstüner, 1989)
vb.	ve benzerleri

vd.	ve diğerleri
Yak.	Yakut Türkçesi
Yit. Sud.	Yitiken Sudur (Arat ve Eberhard, 1972)
YUyg.	Yeni Uygur Türkçesi

Kaynakça

- Abik, Ayşehan Deniz (1993). *‘Ali Şîr Nevâyî’nin Risaleleri Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târîh-i Mülük-ı ‘Acem, Münşeat. Metin, Gramatikal İndeks-Sözlük*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ağca, Ferruh (2014). “Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi İle İlgili Tespitler”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 21(1): 1-14.
- Akar, Ali (2008). “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eski Bir Sıfat-Fiil Kalıntısı: {-cı}”. *Turkish Studies*, 3(3): 1-7.
- Aksan, Doğan (2000). *En Eski Türkçenin İzlerinde Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlattığı Gerçekler*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Aksan, Doğan (2009). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim I-II-III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (2007). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kocabı Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti ve Eberhard, Wolfram (1972). *Türkische Turfan-Texte VII, mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W[olfram] Eberhard, Opuscula I – II*. Leipzig.
- Argunşah, Mustafa ve Güner, Galip (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Arikoğlu, Ekrem (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Arikoğlu, Ekrem ve Kuular, Klara (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, Aysu (1997). *Kıyasü'l-Enbiyâ I Giriş- Metin- Tıpkıbasım, II Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, Besim (1970). *Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Aydın, Erhan vd. (2013). *Yenisey Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Barutcu Özönder, F. Sema (1996). *‘Ali Şîr Nevâyî, Muḥākemetü'l-Luğateyn, İki Dilin Muhakemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayram, Bülent (2019). *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Besli, Ertan (2010). *Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Eymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- Demirci, Ümit Özgür ve Karşlı, Sibel (2014). *Kutb’un Husrav u Şîrîn’i Dizin*. İstanbul: Kesit Yayınları.

- Derleme Sözlüğü I-XII* (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Durgut, Hüseyin (1995). *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani (Cild-i evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eckmann, Janos (2004). *Nehcü'l-Ferâdîs Uştmağlarının Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu) I Metin II Tıpkıbasım*. (Yayına Haz.: Semih Tezcan ve Hamza Zülfikar). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2007). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Akkoyunlu, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro.
- Ergin, Muharrem (2011). *Dede Korkut 1 Giriş-Metin-Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gürsoy Naskali, Emine ve Duranlı, Muvaffak (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton, James R. (1986). *Manuscripts Ouigours Du IX-X Siècle De Touen-Houang*. Tome I, Paris: Peeters.
- Kormuşin, Igor (2017). *Eski Türk Mezar Yazıtları*. (çev.: Rysbek Alimov). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Le Coq, A. Von (1912). *Türkische Manichaica Aus Chotscho I*. Berlin: Verlag der Akademie der Königl Wissenschaften.
- Necip, Emir Necipoviç (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (çev.: İlkel Kurban). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Oraltay, Hasan vd. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Orkun, Hüseyin Namık (1938). *Eski Türk Yazıtları II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez, Mehmet (2017). "Eski Uygurca İkillemeler Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 65 (2): 243-311.
- Paasonen, Heikki (1950). *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*. (çev.: Türk Dil Kurumu). İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sevortyan, E. Vladimiroviç (1978). *Etimologičeskiy Slovar Turkskih Yazıkov "B"*. Moskva: Akademiya Nauk.
- Tarama Sözlüğü I-VIII* (1995). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Tekin, Şinasi (1976). *Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram: Burkancılığın Vaibhâşika Tarikatine Âit Bir Eserin Uygurcası*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Tekin, Şinasi (2019). *Uygurca Metinler I: Kuânşî İm Pusar (Ses İşiten İlah)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Talat (2004). *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Öncü Basımevi.
- Tekin, Talat vd. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Tenişev, Edhem R. (1968). *Tıva-Orus Slovar*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- Tezcan, Semih (1994). "En Eski Türk Dili ve Yazını". *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 271-323.
- Thomsen, Vilhelm (1912). "Dr. M. A. Steins' Manuscripts in Turkish "Runic" Script from Miran and Tun-huang." *JRAS*, 190-214.
- Tietze, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. İstanbul-Wien: Simurg Yayınları.
- Tokay, Yaşar (2019). *Tanıklarıyla Harezmi-Kıpçak Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Topaloğlu, Ahmet (2018). *XIV. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırasarı Kur'ân Tercümesi 1 Metin 2 Sözlük*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Toparlı, Recep (1992). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, Recep vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk, Vahit (2018). *Hatiboğlu Bahrü'l-Hakâyık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ünlü, Suat (2012). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları.
- Üstüner, Ahat (1989). *Karahanlıca ve Eski Anadolu Metinlerinde Deyimler, Atasözleri ve Kısa Hikayeler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Wilkens, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe)*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Yamada, Nobuo (1993). *Sammlung Uigurischer Kontrakte*. Band I. Gesammelte Arbeiten über die Uigurischen Dokumente von N. Yamada. Osaka: Osaka University Press.
- Yavuz Öz, Duygu (2018). "Orhun Yazıtları'nda 'Ölmek' Eylemi Üzerine". *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü 2. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu*. (İstanbul, 01-02 Kasım 2018). İstanbul: Yeditepe Üniversitesi.
- Yavuz, Duygu (2011). *Prens Kalyanamkara Papamkara Hikâyesi, Metin (Çeviriyazı ve Aktarım), Dil İncelemeleri (Cümle Bilgisi ve Sözcük Yapımı), İndeks*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yelten, Muhammet (1998). *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi: Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yıldırım, Fikret (2017). *Irk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yudahin, K. K. (2011). *Kırgız Sözlüğü*. (çev.: Abdullah Battal Taymas). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yüce, Nuri (2014). *Mukaddimetü'l-Edeb- H̄vārizm Türkçesi ile Tercümelî Şuŝter Nüshası: Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İnternet Kaynakları:

URL-1: <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim: 15.01.2022).

Özdamar, Fazıl (2022). Adana'da Yaşayan Şambayadı Türkmenlerinde Ölüm Etrafında Gelişen İnanç ve Uygulamalar, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2022/19, s. 37-59.

DOI: 10.46400/uygur.1104301

ADANA'DA YAŞAYAN ŞAMBAYADI TÜRKMENLERİNDE ÖLÜM ETRAFINDA GELİŞEN İNANÇ VE UYGULAMALAR

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Fazıl ÖZDAMAR*

Geliş Tarihi: 15.04.2022

Kabul Tarihi: 10.05.022

Öz

Oğuzların Bayat boyuna mensup olan ve Şam'dan Anadolu'ya yerleştikleri için Şambayadı Türkmenleri adıyla anılan Türkmenlerin günümüzde Adana, Adıyaman, Karaman, Yozgat, Sivas ve Nevşehir'e yerleştikleri bilinmektedir. Adana'da hem kendi adlarıyla kurdukları yerleşim biriminde hem de Adana'nın muhtelif bölgelerinde yaşayan bu Türkmenlerden 2000-2004 yılları arasında yaptığımız gözlem ve derlemeler arasında geçiş dönemlerine ait inanç, âdet ve ritüeller de bulunmaktadır.

Söz konusu derlemelerdeki veriler temel alınarak yapılan bu makalede ilk olarak mensubu da olduğumuz bu Türkmenler ve onların günümüzdeki durumu hakkında kısa bilgi verilmiştir. Ardından söz konusu Türkmenler arasında ölüm olgusunun nasıl algılandığı; ölümü düşündüren ön belirtiler ve kaçınmalar ile ölüm öncesi, sırası ve sonrasına ait inançlar ve bu inançlara bağlı gelişen pratik ve uygulamaların neler olduğu ele alınmıştır. Ayrıca tespit edilen bazı uygulama ve kaçınmaların geçmiş dönemlerde nasıl yapıldığı ve bunların günümüzdeki uygulama ve kaçınmalarıyla kıyaslandığında nasıl ve ne ölçüde değiştiği incelenmiştir. Son olarak aynı Türkmenler arasında ölümle ilgili bazı söz kalıpları ile ölüm sırası ve sonrasında söylenen ağıtların bir kısmı incelemeye dâhil edilmiş ve bu ürünlerin bağlamı hakkında bilgi verilmiştir.

Neticede Şambayadı Türkmenlerinin ölüm etrafında geliştirdikleri inançlarının ve bunlara bağlı ortaya çıkan bazı pratiklerin İslam öncesi Türk inanç sistemine ait uygulamaların kalıntılarının olduğu, bazılarının ise İslamiyet'in kabulüyle birlikte kültüre dâhil edildiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Adana, Şambayadı Türkmenleri, Ölüm, İnanç, Ritüel.

THE BELIEF AND PRACTICES DEVELOPED AROUND DEATH IN ŞAMBAYADI TURKMENS LIVING IN ADANA

Abstract

It is known that the Turkmens who belong to the Bayat clan of the Oghuzes and are known as the Şambayadı Turkmen because they settled in Anatolia from Damascus, settled in Adana, Adıyaman, Karaman, Yozgat, Sivas and Nevşehir today. There are beliefs, customs and rituals belonging to the transition periods among the observations and compilations we made between the years 2000-2004 from these Turkmens both living in the settlements they founded with their own names in Adana and in various regions of Adana.

In this article, which is based on the data in the aforementioned compilations, first of all, brief information about these Turkmens, of which we are also a member, and their current situation has been given. Then, how the phenomenon of death is perceived among the mentioned Turkmens, pre-signs and avoidances suggesting death, beliefs about before, during and after death, and what are the practices that develop depending on these beliefs are discussed. In addition, it has been examined

* Öğr. Gör. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, e-posta: fazilozdamar@hotmail.com
Orcid: 0000-0002-1729-0265

how some of the practices and avoidances were made in the past and how and to what extent they have changed compared to today's practices and avoidances. Finally, some of the speech patterns about death among the same Turkmen and some of the laments sung during and after death have been included in the study and information has given about the context of these products.

As a result, it has been determined that the beliefs developed by the Şambayadı Turkmens around death and some practices that emerged due to these are the remnants of the practices belonging to the pre-Islamic Turkish belief system, and some of them has been included in the culture with the acceptance of Islam.

Keywords: Adana, Şambayadı Turkmens, Death, Belief, Ritual.

Giriş

Adana ili, Çukurova ilçesine bağlı olan (2008'e kadar Seyhan ilçesine bağlıydı) ve şehir merkezine 15 km uzaklıkta bulunan Şambayadı, günümüzde Şambayadı Türkmenlerinin yaşadığı yerleşim yerlerinden biridir. Söz konusu yerleşim birimi 2004'te alınan bir kararla mahalle yapılmıştır.¹ Politik bir karar neticesinde bu yerleşim birimi her ne kadar mahalle yapılmışsa da burada yaşayan halk da Adana ahalisi de burayı köy olarak telakki etmektedirler. Bu sebeple makalede kullanılan köy ibaresi ile bu yerleşim birimi kastedilmiştir. Ayrıca makalede kullanılan verilerin tamamına yakını yerleşim birimi mahalle yapılmadan önce derlenmiştir. Söz konusu verilerin bir kısmı bu yerleşim biriminden Adana'nın bazı ilçeleri ile çeşitli mahallelerine (Şakirpaşa, Fevzipaşa vd.) göç eden aynı Türkmen grubuna mensup kaynak kişilerden derlenmiştir. Makalenin sınırı bu sebeple adı geçen köy dışında, Adana'da yaşayan diğer Şambayadı Türkmenlerini de içine almıştır.²

Oğuzların Bayat boyuna mensup olan Şambayadı Türkmenlerinin Anadolu'da Yeni-İl bölgesini kışlak olarak, Suriye'de Şam bölgesini ise yaylak olarak kullandıkları ve Osmanlı Devleti'nin 1760-1761'deki fermanıyla Şam'dan Anadolu'ya göç ettirilip Adıyaman, Nevşehir, Yozgat, Sivas, Karaman, Adana'ya yerleştirildiği bilinmektedir³ (Refik, 1989: 215-216; Sümer, 1999: 250).

Makale, Adana'da yaşayan Şambayadı Türkmenleri ile sınırlandırılmıştır. Büyük çoğunluğu Adana'nın Şambayadı köyünde yaşayan bu Türkmenler 1990'lı yıllara kadar şehir kültürüne kapalı bir hayat sürmüşlerdir. Bayram, düğün vd. alışverişleri ile ürettikleri tarım ve hayvancılık ürünlerinin satışı dışında şehre gitmemişler, bu sebeple de şehir kültürüyle etkileşimi olmamıştır. Ancak ekonomik sıkıntılar, eğitim ve diğer sebeplerle bazı aileler, 1990'lı yıllardan itibaren Adana'ya, şehir merkezine, göç etmişlerdir. Bu aileler köyle bağlantılarını koparmamışlar, çocuklarının sünnet ve asker törenlerinden düğün merasimine kadar tüm törenleri hatta cenaze töreni ve defin işlemini köyde yapmışlardır. Bu sebeple incelemeye köyden şehir merkezine göç eden Şambayadı Türkmenleri de dâhil edilmiştir.

Makalede Adana'da yaşayan Şambayadı Türkmenleri arasında, insanoğlunun hayatında bir geçiş dönemi olan ölümün nasıl algılandığı, bu döneme ait inançlar ve kaçınmalar ile ölümün gerçekleşmemesi için ya da gerçekleştiğinde çeşitli sebeplerle yapılan pratik ve uygulamaların neler olduğu incelenecektir. Bunun yanı sıra ölüm ile ilgili olduğu için bu Türkmenler arasında derlenmiş ağıtlar da incelemeye dâhil edilmiştir. Makalede kullanılan

¹ Söz konusu köy, 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu ile mahalle yapılmıştır. Karar, 23.07.2004 tarihinde Resmî Gazetede yayımlanmıştır.

² Şambayadı Türkmenleri hakkındaki genel bilgi, şu an yayın sürecinde olan bir diğer makaleyle büyük oranda ortak bilgiler içermektedir.

³ Şambayadı Türkmenleri hakkında daha fazla bilgi için bk. (Aydın, 1984: 71-74; Refik, 1989: 215-216; Sümer, 1999: 241-250; Yalman (Yalgın), 2000: 56-59).

veriler, Adana'da ilgili yerleşim birimlerinde yaşayan ve mensubu da olduğumuz Türkmenler arasında 2000-2004 yılları arasında yapılan gözlem ve derlemenin ürünüdür. Bu dönemde yapılan derlemelerde Metin Ekici'nin "Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri" (2004: 168-174) adlı kitabındaki ilgili bölümlerden faydalanılmıştır.

1. İnceleme Yöntemi ve Ölüm Kavramı

İnsanlar ilk çağlardan günümüze kadar tabiatı, tabiat içindeki yaşamı ve bu yaşamın sonu olan ölümü öğrenmeye veya anlamaya çalışmışlardır. Yüzyıllar boyunca insanoğlunu çeşitli düşüncelere sevk eden yaşamın sona ermesi veya ölüm; insanın dünya görüşünü, inancını hatta dinini şekillendiren bir yapıya bürünmüştür. Bu sebeple de insan, ölüm olgusunu algılamaya ve buna çare bulmanın yollarını aramaya çabalamıştır. Bu amaçla ölümden kurtulmanın yollarını arayan insanoğlu, bazen kendisini koruma bazense sonsuza dek yaşama düşüncesiyle tabiatla mücadeleye girişmiş ya da ölümsüzlüğe erişmek için çareyi onda aramıştır. "Ab-ı Hayat" adı verilen ölümsüzlük suyunun aranması (Ocak, 1988: 1-3; Boratav, 2012: 29), "Lokman Hekim" in ölümsüzlük iksirini bulmasından sonra gerçekleşen tufanla beraber suyu kaybetmesi gibi birçok efsane ve inançta karşımıza çıkan bu uğraşlar (Heller, 1977: 64-67; Uzun, 2003: 206-208; Harman, 2003: 205-206), nihayetinde sonuçsuz kalmış ve diğer canlılar gibi insanlar da bu olguyu kabul etmek ve onunla yaşamak zorunda kalmışlardır.

Tibben, kalp atışlarının ve solunumun durması ve vücudun soğumasıyla gerçekleşen ölüm olayını kabullenemeyen ve bedenden ayrılan ruhla bir sonraki hayatın devam ettiğini düşünen insanoğlu, bu sebeple ölümü "Vefat etti, göçtü ve geçindi." gibi cümlelerle anlatmaya çalışmıştır. Bu ifadeler hem "ruh" hem de "öte dünya" tasarımının kalıntılarıdır. Hem ilkel dönemlerde hem de günümüzde var olan bu görüş, dinlerden de beslenmiş veya dinler tarafından desteklenmiştir (Örnek, 2000: 207). İslam öncesi Türk inanç sisteminde de var olan "öte dünya" tasarımı (Çoruhlu, 2002: 121) Altay toplumlarının tamamında vardır ve bu tasarımda ölüm, yeni bir yaşamın başlangıcıdır. Söz konusu toplumların inancına göre öte dünyadaki yaşamın sürdürüldüğü dünya, bu dünyayla benzer esaslarla yapılandırılmıştır. Aradaki tek fark, bu dünyadaki acı ve eziyetin öte dünyada az olduğu inancıdır (Tryjarski, 2012: 104).

İnsan hayatının önemli safhasından biri olan ölüm, insanın doğumu gibi kendi elinde olmayan ve kendisi açısından kontrol edilemeyen bir olaydır. Yaşanan dünyadan ayrılış, insanın yaşam felsefesiyle yakından ilgilidir ve insanın ölüme verdiği anlam, dünyaya bakış açlarına göre şekillenir veya tam aksine yaşama verilen anlam da ölümün algılanış biçimini doğrudan etkilemektedir. Freud'dan Kierkegaard'a kadar birçok düşünür de bu sebeple ölümü çoğunlukla bireysel açıdan ele almışlardır (Erdoğan ve Özkan, 2007: 172). Psikolojik çözümleme olarak her ne kadar bireysel olarak algılsa da ölüm, hem birey hem de geride kalanlar için yeni bir dönemin başlangıcıdır. Belki de bu sebeple insan hayatının geçiş dönemlerindeki belli başlı pratikler içerisinde en katı uygulananlar bu döneme ait olanlardır. Çünkü bireyler arasındaki ortak paylaşım sona ermiştir. Bu son ise diğer geçiş dönemlerine göre ölümü daha önemli kılmıştır. Ölümle karşılaşan insanoğlu, hem ölen kişi hem de geride kalanlar için çeşitli inançları ve bunlara bağlı olarak geliştirdikleri bazı pratikleri uygulamaya başlamıştır. Belki de ölüm adı verilen bu ayrılık, belli başlı inançları; bunlar da çeşitli pratiklerin uygulanmasını ortaya çıkarmıştır.

Ölüm; öncesi, sırası ve sonrasındaki inanç ve uygulamalarla sosyal ve dinî değişkenlere bağlı olarak toplumlar arasında bazen farklılık bazense benzerlik gösteren bir dönemdir. Kaçınılmaz olan bu olgu karşısında her toplum gibi Türkler de ölümün neden ve nasıl gerçekleştiğine ve sonrasına dair birtakım inanç ve pratikler benimsemişlerdir. Bunların bir kısmını Türklerin İslamiyet'i kabulünden önceki dönemlerinden beri takip edebiliyoruz veya başka bir ifadeyle İslam öncesi Türklerin yuğ töreni, ölü aşı ve ölü gömme ile ilgili

birçok pratik hakkında birtakım bilgiye sahibiz (Barthold, 1974: 515-539; Kocasavaş, 2002: 67-75; Karamürsel, 2002: 76-79; Roux, 1999: 238-293). Bu bilginin önemi İslamiyet'in kabulüyle yeni dinin ve Oğuz Türkleri özelinde düşünülürse Anadolu'ya göç esnasında karşılaşılan kültürlerden ne ölçüde etkilenildiğinin takibini kısmen kolaylaştırmaktadır. Çünkü ölüm etrafında gelişen inanış ve pratikler, eski dinin kalıntılarını veya yeni dinin uygulamalarını barındırdığı gibi diğer kültürlerden alınan ödünçlemelerin de görülebildiği kompleks bir yapı üzerine inşa edilmiştir. Sonuç olarak tüm bunlar, bazen iç içe geçerek harmanlanmış bazense yeni dinden önceki inanca bağlı tüm pratikler İslami bir kıyafete büründürülmüş şekilde idame ettirilmiştir.

Ölüm etrafında kümelenen ve ölüyle toplum üyelerini kuşatan bu inanmalar, âdetler, işlemler, törenler ve kalıp davranışlar başlıca üç grupta toplanmaktadır. Bunlardan ilki ölenin öte dünyaya gidişini kolaylaştırmak, onun gerek geride bıraktıklarının gözünde gerekse öte dünyada saygın ve mutlu bir kişi olmasını sağlama amacına yönelik olanlardır. Bir diğeri ölenin geri dönüşünü önlemek, yakınlarına ve geride bıraktıklarına zarar vermesini engellemek amacıyla yerine getirilenlerdir. Üçüncü gruptakiler ise ölenin yakınlarının bozulan ruhsal durumlarını sağaltmak, sarsılan toplumsal ilişkileri düzeltmek ve yeniden topluma katılmalarını sağlamak için uygulananlardır (Örnek, 2000: 207).

Şambayadı Türkmenleri arasında bu dönemle ilgili kümelenen inanç ve uygulamalar da bu sınıflandırma ile incelenmiştir. Söz konusu Türkmenler arasında derlenen veriler Sedat Veyis Örnek'in "Anadolu Folklorunda Ölüm" (1971a: 15-109), "Türk Halk Bilimi" (2000: 207-238) adlı çalışmaları ile Ruhi Ersoy'un "Türklerde Ölüm ve Ölü ile İlgili Rit ve Ritüeller" (2002: 86-101) adlı makalesindeki tasnif temelinde ele alınmış ve bu tasnife göre veriler; "ölüm öncesi, sırası ve sonrası" olarak üç ana başlıkta incelenmiştir.

2. Ölüm Öncesi

Hem kendi etrafında hem de çeşitli eşya, araç-gereç ve bazı hayvanlar etrafında gelişen olağan dışı bazı eylemlere maruz kaldığında bunları normalden farklı olarak değerlendiren insanoğlu, bunların sebebini normal hayatın ötekisi kabul edilen "ölüm"le bağdaştırmıştır. Olağan dışı eylemlerin vuku bulmasından psikolojik olarak rahatsızlık duyan insan; bu olguyu değiştireceğine, öteleyeceğine hatta engelleyebileceğine inanarak çeşitli uygulamalar geliştirmiş veya bazı eylemleri yapmaktan kaçınmıştır.

Şambayadı Türkmenleri arasında da bu doğrultuda çeşitli inançlar ve bu sebeple ortaya çıkan birçok uygulama vardır. Bu kısımdaki inanç ve pratikler, bazı ön belirtilerle ilgilidir. Ölümü düşündüren ön belirtilerin gerçekleşmesi durumunda bu Türkmenlerce yapılan bazı "kaçınmalar", söz konusu inançla ilgili olduğu için "ön belirtiler" başlığı altında verilmiştir. Bir diğer başlık olan "kaçınmalar" da ise belli başlı ön belirtiler olmadan "bir eylemin yapılması veya yapılmaması" temelindeki inanç ve pratik ele alınmıştır.

2. 1. Ölümü Düşündüren Ön Belirtiler

İnsan yaşamının kaçınılmaz sonu olan ölümü engellemek, geciktirmek ya da önceden bilebilmek, insanoğlunun kafasını meşgul etmiştir. Bu sebeple birtakım önlemler almaya çalışan insanoğlu, bazen kimi davranışları yapmaktan kaçınmış bazen de bunun aksine bazı uygulamaları ısrarla yapmaya devam etmiştir.

Ölüm korkusunun bilinçaltındaki baskısıyla tedirgin olan insanoğlu, alışlagelmişin dışındaki bazı davranışları, çevresinde gördüğü veya duyduğu kimi nesnelere ya da olayları, araç-gereçlerin kullarımlarını, hayvanların seslerini, rüyalarını, hastanın fizyolojik ve psikolojik değişikliklerini çoğu zaman ölüm belirtisi olarak saymıştır. Ev, ev eşyası ve diğer araç-gereçler etrafında toplanan birtakım inanmalar da ölümün bir işareti olarak görülmüştür. Bu sebeple de insan, bazı uygulamaları yapmaktan daima kaçınmış ve

kendilerinin dışında meydana gelen bazı olayların ölüm getireceği inancıyla ölümü engellemeye çalışmıştır (Örnek, 1971a: 15; Örnek, 2000: 207).

2. 1. 1. Hayvanlarla İlgili Olanlar

Ölümü önceden haber verdiği inanan belirtiler arasında hayvanlarla ilgili olanlar önemli yer tutmaktadır. Hayvanların sesleri (ötüşleri, ulumaları), belli başlı hareketleri ve alışılmışın dışındaki davranışları, ölüm belirtisi olarak yorumlanmıştır. Ölüm getireceğine inanan bu hayvanlar arasında; baykuş, köpek, kedi, tavşan, eşek ve yılan bulunmaktadır (Örnek, 1971a: 15). Şambayadı Türkmenleri arasında bunlarla ilgili inanç ve uygulamalardan bazıları şunlardır:

Özellikle “baykuş ötmesi” ölüm belirtisi sayılmaktadır (KK-1, KK-5, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12, KK-19, Yengel, 2008: 14). Bu durum baykuşun, viranelerde, yıkılmış yerlerde, mezarlıklarda dolaşması ve buralara yuva yapmasıyla açıklanmaktadır (KK-1, KK-5, KK-9, KK-10, KK-12). Bir kaynak kişimiz bu inancı “Baykuş viranelerde, mezarlıklarda dolaşıp da bir evin damına konar, burada ağıt yakarcasına öterse o evden ölü çıkarmış.” (KK-5) şeklinde yorumlamıştır. Bu nedenle baykuş ölüm habercisi olarak görülmüş, bu da onu “ölüm kuşu” yapmıştır. Bu durum tüm Türkmenler tarafından çok önemsenmekte ve baykuşun evin çatısına konmasına ve burada ötmesine izin verilmemeye çalışılmaktadır. Konduğu durumlarda ise baykuş, evin damından “başını ye”⁴ denerek kovalanmaktadır (KK-1, KK-5, KK-11, KK-12).

Ölüm getirdiğine inanan bir diğer hayvan da köpektir. Köpek uluması da ölüm habercisi sayılmaktadır (KK-9, KK-10). Bu yüzden “Uluyan itten hayır gelmez.” (KK-1, KK-5) denilerek uluyan köpeğin evde beslenmemesine dikkat edilir. Ancak ezan okunurken köpeğin uluması farklı bir nedene bağlanmaktadır; “Ezanı duyan şeytan kaçarmış, şeytanın kaçtığını gören it de ona ulurmuş.” (KK-1, KK-5, KK-12, KK-16).

Bunun dışında insanın önünden geçen kara kedinin ve görülen kara tavşanın da kötü bir olaya sebep olacağına inanılmakta hatta bazen ölüm belirtisi olarak da yorumlanmaktadır (KK-5).

Eşek ve yılan da Şambayadı Türkmenleri arasında ölümü düşündüren hayvanlardandır. Bunlarla ilgili inançlar düşle de ilişkili olduğu için bu husus “düş” başlığı altında, ileriki kısımda verilecektir.

2. 1. 2. Ev, Ev Eşyası, Araç-Gereçlerle İlgili Olanlar

Bir eşyanın özellikle de aynanın herhangi bir dış etki olmaksızın yere düşmesi veya kırılması, geceleyin beklenmedik bir anda kapının çalması ya da pencereye vurulması Şambayadı Türkmenleri arasında ölüm belirtisi olarak düşünülmektedir (KK-1, KK-11, KK-13).

Geceleyin evden “kara” kazanın verilmesi de ölüm belirtisi olarak kabul edilmektedir. Bunun için geceleyin evden kara kazanın verilmemesine dikkat edilir (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12).

Şambayadı Türkmenleri arasında önemli derecede insan zihnini kurcalayan ve eşya-insan arasında “baş aşağı gelme” yönüyle benzerlik taşıyan “ayakkabı ve terliğin ters çevrilmesi” de ölüm belirtisi olarak kabul edilmektedir (KK-1, KK-2, KK-3, KK-9, KK-10, KK-11). Bu durum dikkate şayan bir şekilde gözlemlenmekte ve bunun olmamasına dikkat edilmektedir. Ters çevrilen ayakkabı ve terlikler ise “altına tükürülerek” tekrar düzeltilmektedir (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11). Böylece ölüm, yapılan bu uygulama ile o evden uzaklaştırılmaya çalışılmış olur.

⁴ Bir çeşit beddua: “Vereceğin zararlar kendine olsun.” anlamında kullanılır.

Yine Şambayadı Türkmenleri arasında yaygın olan inanmalardan biri de makasın açık bırakılmasıdır (KK-1, KK-9, KK-11). Makasın açık kalması, kefen biçmeye, dolayısıyla ölüme işaret sayılmakta; dolayısıyla da makasın açık bırakılmamasına dikkat edilmekte, açık kalan makaslar ise kapatılmaktadır (KK-1, KK-11). Ayrıca Şambayadı Türkmenleri arasında makasın açık kalmasının yeni doğum yapmış olan “kırklı kadına”⁵ ve doğan bebeğe “albastı” getireceğine, o kadın ve bebeğin albastı tarafından öldürüleceğine inanılmaktadır (KK-9). Türk kültüründe doğaüstü bir kadın şeklinde tasavvur edilen kötü ruhlardan biri olan (İnan, 1998: 259-267; Boratav, 2012: 32-33) albastının yeni doğum yapan kadına ve bebeğine zarar vermemesi için “bebeğin yastığına iğne batırma, bulunduğu odaya Kur’an-ı Kerim asma, ocaklı kişilerden yardım isteme veya onların elbiselerinden bir parça taşıma” vd. çeşitli pratikler yapılmaktadır (Özdamar, 2021: 216).

2. 1. 3. Astronomik Olaylarla İlgili Olanlar

Halk deyiimiyle “yıldız kayması”, çoğu zaman ölüm belirtisi olarak düşünülmektedir (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12). Bu durumu bir kaynak kişimiz şu şekilde açıklamaktadır: “Her insanın gökte bir yıldızı vardır. O yıldız kayınca yıldızın sahibi olan insan ölmüş.” (KK-12). Bu inanç yıldız ile insan arasında “kayma, göçme, sönme ve başka mekâna (öte dünya) gitme” yönünden bağlantı kurulmasıyla oluşmuştur (Örnek, 1971a: 24).

2. 1. 4. Düşle İlgili Olanlar

İnsanların ölüm belirtisi olarak kabul ettiği başka bir olgu da düşlerdir. Şambayadı Türkmenleri arasında ölüme yorulan düşleri şu şekilde listeleyebiliriz:

Rüyada evin yıkıldığını görmek ölüme yorulur. Rüyada bir evin arka kısmının yıkılması rüyayı gören kişinin tanıdığı bir kişinin; evin ön kısmının yıkılması ise rüyayı gören kişinin kendisinin, ailesinden veya akrabalarından birisinin öleceğine yorulur (Yengel, 2008: 14).

“Rüyada eşeğe binmek” ölüm belirtisi olarak kabul edilmektedir. Kaynak kişimiz bu konuda; “Düşte bir insan, mezarlıkta eşeğe binerse o insan ölmüş.” demektedir (KK-11).

“Düşte yılan sokması” da ölüm habercisi olarak kabul edilmektedir (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12). Çünkü inanca göre yılan, bazen bir düşman (KK-9, KK-10) bazen de Azrail olarak düşünülmektedir (KK-11). Düşman, rüyayı gören kişiye zarar verecek, Azrail ise o kişiyi öldürecektir (KK-9, KK-10). Bunun rüyada yılanın sokması durumunda gerçekleşeceğine inanılır. Yılan, rüyayı gören kişiye dokunmaz veya ona yaklaşmaz ise bu rüya ölüme yorulmamaktadır (KK-10).

Ölüme yorulan rüyalarından bir diğeri rüyada, kutsal, ulu (KK-11) veya ölmüş bir kişi tarafından çağrılmaktır (KK-1, KK-5, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12). Bu rüyaları gören kişilerin öleceğine inanılmaktadır. Hatta ölen birisini görmek bile ölümle yorumlanmaktadır (KK-11). Bu gibi durumlarda “ölen kişinin bu rüyayı göreni yanına götürüleceğine” inanılmaktadır (KK-1).

Yine rüyada “diş çektirmek ve dişin kırılması” da ölüm belirtisi olarak kabul edilmektedir (KK-1, KK-11, KK-12). Ayrıca rüyada “el-kol kırılması” da ölüme yorulmaktadır (KK-9).

Bunun dışında rüyada “evinin yandığını ve yıkıldığını görmek” ölüm belirtisi olarak yorumlanmakta ve o evden birinin öleceğine inanılmaktadır (KK-9, KK-11, KK-12).

Rüyada evinin önünde kalabalık veya düğün olduğunu görmek de ölüm belirtisi olarak yorumlanır (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11, KK-13). Çünkü bazı durumlarda rüyaların tersine

⁵ Doğum yapan kadın ve dolayısıyla doğan bebek, doğumdan itibaren 40 gün “kırklı” olarak kabul edilir. Bu süre içinde bu kişilere “albastı” geldiğine inanılır. Bunu önlemek için de kadının ve bebeğin yataklarının altına bıçak, makas nevinden demir aletler konulur. Bunların yanında mutlaka bir kişi (özellikle de erkek) bekler ve bu kişilerin karanlıkta beklememesine, daima ışıktaki tutulmasına özen gösterilir.

çıkacağına inanılmakta ve evin önünde toplanan düğün kalabalığının cenazede toplanan kalabalık olduğu düşünülmektedir (KK-10).

Rüyada evden kara kazanın başkasına verildiğini görmek, o rüyayı gören kişinin kendisinin veya yakınlarından birisinin öleceği (KK-10, KK-11, KK-12) ve o evden ölü çıkacağı şeklinde yorumlanır (KK-9). Bunun sebebi ise cesedin, kara kazanda ısıtılan su ile yıkanması olarak düşünülmektedir (KK-10). Günümüzde bir ölünün kazanda kaynatılan suyla evin önünde yıkanması oldukça nadirdir, ileriki kısımlarda değinileceği üzere ölü, köy yakınlarındaki "Kabasakal Mezarlığı"nda yıkanmaktadır. Ancak sosyal imkânlar ne kadar gelişse de geçmişteki uygulamanın bir kalıntısı inanca sirayet etmiştir. Bu kısımda kazanın ölü yıkamak için kullanılan suyun kaynatılması sebebiyle ölümle ilişkilendirildiği açıktır. Özellikle kazanın renginin kara olarak vurgulanması, bu rengin ölümü çağrıştırdığı veya ölümle kara rengi arasındaki ilişki olduğu inancı olarak açıklanabilir (Genç, 1997: 1102; Ögel, 2000: 434).

Son olarak "bir insanın rüyasında kara elbiseler giydiğini görmesi" de ya kendisinin ya da yakınlarından birinin öleceğine işaret sayılmaktadır (KK-9). Bu inançta da ölüm ile kara arasındaki ilişki belirgindir.

2. 1. 5. Hastadaki Psikolojik ve Fizyolojik Değişikliklerle İlgili Olanlar

Hastadaki birtakım fizyolojik ve psikolojik değişiklikler de hasta yakınlarınca dikkatlice gözlemlenerek bazı değerlendirmelerde bulunulmasına sebep olmakta hatta bazıları ölüme yorumlanmaktadır (Örnek, 1971a: 30). Bunlara baktığımızda şunları görmekteyiz:

Hastanın birden ayağa kalkıp "gitmem gerek" demesi (KK-1, KK-5, KK-9, KK-11, KK-12); güvendiği ve sevdiği birini görmek istemesi (KK-1, KK-9, KK-11); gaipten bir ses duyduğunu ve kendisinin bir kişi tarafından çağırıldığını söylemesi (KK-1, KK-5, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12); vücudunun sararması, morarması ve kararması (KK-5, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12); eli, ayağı, döşü ve kafasının soğumaya başlaması (KK-5, KK-11); gövdesi, eli veya ayağının şişmesi (KK-10); gövdesinin terlemesi (KK-11) Şambayadı Türkmenleri arasında ölüme işaret sayılmaktadır.

Uzun süre iyileşemeyen hastalar, Şambayadı Türkmenleri arasında "zekerata düşmek" deyiimiyle karşılanır ve bu kişilerin ölümün eşliğinde olduğuna inanılır (Yengel, 2008: 15). Sekerat kelimesinin bozulmuş şekli olan kelime "ölüm anı sarhoşluğu" demektir (URL-2). Geçmişte yapılan bazı gözlemlerle kazanılan bilgi söz konusu deyiimi yaratmıştır.

2. 2. Kaçınmalar

Yukarıdaki ön belirtilerin yanı sıra yerine getirilmediği takdirde ölüm getireceğine inanılan birtakım davranışlar da söz konusu Türkmenler arasında olmazsa olmaz uygulamalar arasındadır. Bunlara baktığımızda şunları görmekteyiz:

Ölüyü yıkamak için gerekli suyun ısıtıldığı kazan, ölü evi dışında başka ailelerden alınamaz (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12). Zaten kırsalda yaşamın gereği olarak her ailenin bir kazanı vardır.

Ölü yıkandıktan sonra su ısıtılan kazan, avlunun bir tarafına ters çevrilmekte ve yanında ışık yakılmaktadır (KK-1, KK-5, KK-9, KK-10, KK-11). Bunun sebebi kaynak kişiler tarafından şu şekilde açıklanmaktadır. "Ölü, gömme işlemi bitip cemaat tekrar eve dönerken cemaate katılmak için doğrulmaya çalışacak ancak kafasını sapıtma tahtasına çarpacaktır. Ölü, bu çarpmayla birlikte kendisinin öldüğünü anlayacaktır. Ondandır ölünün ruhu, yaşadığı eve gelecektir. Eve gelince cesedinin yıkandığı suyun ısıtıldığı kazanı arayacak olan ruh, bu kazanın yanında yakılan ışık sayesinde kazanı rahatça bulacaktır." (KK-10, KK-11). Bu sebeple su ısıtılan kazanın yanında ışık yakılmaktadır. Eskiden su ısınan ateşin yanında 40

gün boyunca çıra (çırağ)⁶ yakılmış, günümüzde ise 40 gün boyunca lamba yakılmaktadır (KK-4). Dünyadaki birçok millette olduğu gibi Türk kültüründe de önemli bir yere sahip olduğu bilinen (Güvenç, 2009: 86-90) 40 sayısı, Şambayadı Türkmenleri arasında doğumdan ölüme kadarki geçiş dönemlerinde, bu dönemlerde gelişen birçok inanç ve uygulamada karşımıza çıkan formel sayılardan biridir.

Dikkati çeken bir diğer kaçınma ise mevtanın gömülme işlemi bittikten sonra mezarlıktan evlerine dönerken cemaatin arkasına bakmamasıdır (KK-1, KK-9, KK-10). Bu durum; “*Ölen kişi onların arkasına baktığını görürse arkasına dönen kişiyi de yanına çağırır.*” şeklindeki bir inançla açıklanmaktadır (KK-10).

Gömme işlemindeki bu kaçınma dışında bir diğeri de mezarlıktan dönenlerin evlerine işedikten sonra girmeleridir (KK-8).

Diğer kaçınmalardan biri de ölüyü yıkamaya yardım edenlerin veya ölü yıkanan suya elleri bulaşanların mezarlıktan dönüşte ölü evinde ellerini yıkamalarıdır (KK-1, KK-6, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12, KK-19). Çünkü ölümün onlara bulaştığına, ölümü üzerlerinden atmak için ise ellerini o suyla yıkamaları gerektiğine inanılmaktadır (KK-10). Bu uygulama bazen tersine bir durum için de yapılabilmektedir. Bu durum ölü gömme işlemi anlatılırken vurgulanacaktır.

Başka bir kaçınma da mezar kazmak için ölü evi dışında hiç kimsenin kazma-kürek vermemesidir. Çünkü bu araçlar vasıtasıyla ölümün kendilerine de bulaşacağından korkulmaktadır (KK-1, KK-5, KK-6, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12). Mezar kazma ile ilgili bir diğer kaçınma da mezar kazmaya ölü yakınları dışında kimsenin gitmemesidir (KK-9, KK-10, KK-11).

Bir diğer kaçınma ise ölen kişinin anılması sırasında yapılmaktadır. “Rahmetli beni çok severdi, şimdi sevmesin” (KK-9, KK-10, KK-12), “Rahmetli bunu çok yapardı/söylerdi, şimdi yapmasın/söylemesin” (KK-9, KK-10) gibi cümleler onu anan kişinin ölen kişi tarafından çağrılacağı korkusundan dolayı ölen kişi; “şimdi yapmasın, söylemesin” gibi kaçınma cümleleriyle anılır.

Bir başka kaçınma da cenaze evindeki bebeklerin defin işlemine kadar evin üst katına ya da başka bir eve götürülmesidir. Bu uygulamanın yapılması ise ölen kişinin ruhunun bebeğe zarar vereceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır (KK-1, KK-13).

3. Ölüm Sırası

Ölüm kaçınılmaz bir gerçektir ve insanoğlu, ölümün vuku bulmaması veya onu geciktirmek için birçok kaçınma eylemi gerçekleştirmişse de söz konusu olgudan kaçamamıştır. Bu sebeple ölümün gerçekleştiği andan defin törenine kadar farklı inanç ve uygulamalarla ölümü karşılamıştır. Bunlar hakkındaki inanç ve pratikler bu kısımda; ölümün ilan edilmesi, ölümden hemen sonra yapılan işlemler, mevtanın defne hazırlanması ve defin merasiminde yapılanlar olmak üzere üç başlıkta incelenmiştir.

3. 1. Ölüm Olayının Duyurulması

Ölümün duyurulmasının en doğal biçimi ölü sahiplerinin akrabalarına ve komşularına haber vermeleridir. Ardından bu vaka, diğer köylülere ilan edilir. Köyde 1 cami, 1 de cemevi vardır. Hem köyde hem de Adana’da yaşayan tüm Türkmenler için ölü selası camiden okutulmakta ve ölüm haberi veya çeşitli günlerde yedirilen ölü yemeği buradan hoparlör vasıtasıyla duyurulmaktadır. Eskiden köyden kente göç eden ölünün akrabalarına ve kentteki diğer köylülere haber vermekte zorluk yaşanmış (KK-5, KK-9, KK-11, KK-12). Ancak günümüzde kitle iletişim araçlarının -özellikle de telefon ve sosyal medya

⁶ Mum, kandil, lamba vb. ışık veren araç (URL-1).

kullanımının- yaygınlaşmasıyla bu sorun kolay bir biçimde aşılmakta, ölüm olayı kısa bir sürede herkese bildirilmektedir.

Kente göçmüş ve hâlâ orada yaşayanların vefat haberi ise önce yakın akrabaya telefon haberiyle bildirilmektedir. Haber alan akrabalar da bu haberi camide sela okutarak köyde yaşayanlara duyurmaktadırlar. Cenaze köye getirildiğinde cenazenin getirildiği aracın kornası çalınarak cenazenin köye getirildiği bildirilmektedir.

Kimin öldüğünü öğrenen tüm köylüler, ölü evine gelerek bazı söz kalıplarıyla ölü sahiplerinin acılarına ortak olmaya, üzerilerine düşen son görevlerini yerine getirmeye çalışmaktadırlar.

3. 2. Ölümünden Hemen Sonra Yapılan İşlemler

Ölümünden hemen sonra yapılan işlemlerin bir bölümü, doğrudan cesetle ilgiliyken bir bölümü de ceset çevresinde toplanmaktadır. Ölünün öte dünyaya gönderilişine ön hazırlık niteliğindeki bu işlemlerin kimilerinin temelinde ölene “canlı” gözüyle bakmanın ve ondan korunmanın tipik belirtileri yataarken kimilerinde hijyenik endişeler ve dinsel gelenekler rol oynamaktadır (Örnek, 1971a: 44).

Şambayadı Türkmenlerinde ölümden sonraki ilk işlemler; ölünün gözlerinin kapatılması (KK-1, KK-5, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12), çenesinin çatılması (KK-1, KK-5, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12), başının kible yönüne çevrilmesi (KK-5, KK-12), ayaklarının yan yana getirilmesi (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11), ellerinin yanlara konulması (KK-5, KK-12), üzerindeki kıyafetlerin çıkarılması (KK-5, KK-12), rahat bir yere yatırılması (KK-1, KK-5, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12), üzerine bıçak, makas gibi demir araç/aletlerin konulması (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11), bulunduğu odanın pencerelerinin açılması ve aydınlatılması (KK-9, KK-10) ve başucunda Kur'an-ı Kerim okunmasıdır (KK-1, KK-5, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12). Köy halkı yapılan bu işlemleri belli başlı nedenlere bağlamıştır. Yapılan uygulamaların nedenlerine baktığımızda şunları görmekteyiz:

Gözlerinin kapatılması; gözünün bu dünyada kalmaması (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12), korkunç görünmemesi (KK-12) ve ardından birini götürmemesi (KK-9) gibi sebeplere bağlanmaktadır.

Ölen kişinin “gözlerinin açık kalması” ile ilgili birçok inanma vardır. Bunlara baktığımızda; “bu dünyada yerine getirmek istediği şeyleri gerçekleştirmeden ölmesi” (KK-12), “gözünün arkada kalması, ailesini (eşini, çocuklarını...) güveneceği kimsenin olmaması” (KK-9), “çocuk çocuğunu fakir veya başkasına muhtaç durumda bırakması” (KK-10, KK-11) gibi inançları görmekteyiz.

Çenesinin çatılması; ölen kişinin ağzının açık kalmaması için kapatıldığı söylenmektedir (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12).

Üzerine bıçak, makas, ne'inden demir aletlerin konmasının sebebi; şişmemesi (KK-9), karnının yumuşamaması (KK-1, KK-9, KK-10) ve cesedin üzerinden birinin atlamaması (KK-10, KK-11) şeklinde açıklanmıştır. Şambayadı Türkmenlerinde alkarısı inancı sebebiyle kırklamadaki ritüelde de görülen demir, Türk kültüründe koruyucu bir özelliğe sahiptir. Ayrıca demir; hastalara şifa verici, kötü ruhları uzaklaştırıcı ve nazara karşı koruyucu olduğu ve doğadaki bazı gizemli olan diğer varlıklar gibi gizil güçlere sahiptir (Uğur Çerikan, 2018: 8).

Başının kibleye çevrilmesinin sebebi sevap olmasından dolayı olduğu söylenmektedir (KK-5, KK-12). Ölümle ilgili birçok pratikteki gibi bu da İslami bir kaygıyla yapılmaktadır.

Bulunduğu odanın pencerelerinin açılması ve odanın aydınlatılması ise karanlıkta kalmaması içindir. Çünkü ölünün ruhunun yolunu bulabilmesi için ışığa ihtiyaç vardır (KK-10).

Ölen kişinin günahlarının affı ve sevabının artması için cesedin başında Kur'an-ı Kerim okunmaktadır (KK-1, KK-5, KK-9, KK-10).

Ölen kişiye yapılan bu uygulamaların dışında ölen kişinin bekletilmeden gömülmesi gerektiğine inanılır (KK-5). Çünkü ölen kişinin yerinin artık bu dünya olmadığına ve asıl mekânına gitmesi gerektiğine inanılır (KK-5, KK-9). Ayrıca köy halkınca cesedin uzun süre bekletilmesinin İslamiyet'e aykırı olduğu düşünülür (KK-9). Bu sebepten ölen kişi mümkün olduğunca kısa bir süre içinde gömülmektedir. Ancak bir sonraki başlıkta görüleceği üzere defin işlemi, mutlaka güneş batmadan yapılmalıdır.

3. 3. Ölünün Gömülmeye Hazırlanması ve Defin Töreni

Ölü gömülmeye hazırlanırken yıkama, kefenleme ve cenaze namazı olmak üzere üç işlemden geçmektedir. Bu işlemlerde dinsel olanların yanı sıra birçok geleneksel âdet ve inanmalar da mevcuttur (Örnek, 1971a: 48). Ancak bu işlemlere geçmeden önce Şambayadı Türkmenleri arasında gömme işleminin vücut bulacağı mezar ve mezar kazmanın etrafında toplanan inanç ve pratikleri vermek gerekmektedir:

Mezar, kadın ve erkeklere göre farklı derinliklerde kazılmaktadır. Kadın mezarı, 1.75 cm boyundaki bir erkeğin göğüs hizasına kadar kazılırken erkek mezarı, aynı boydaki bir erkeğin göbük hizasına kadar kazılmaktadır (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11). Bu durum, köy halkı tarafından "kadınlar ve erkeklerin namaz kılarırken ellerini farklı yerlere bağlamasıyla" açıklanmaktadır (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11).

Yine ölü yıkanmadan önce bitirilmesi gereken mezar kazma işlemi genellikle mevtanın akrabaları tarafından yapılır (KK-9, KK-10, KK-11). Ancak bazı durumlarda para karşılığında herhangi bir kişiye kazdırıldığı da görülmektedir (KK-9).

Mezar kazma veya ölü üzerine toprak atma esnasındaki pratiklerden biri, mezar kazmak ya da mezara toprak atmak isteyen kişilerin kazma ve küreği yerden alma mecburiyetidir (KK-1, KK-5, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12). Kazma ile küreği elden ele dolaştırılmaz. Bir kişi toprağı attıktan sonra küreği yere bırakır, ardından başka bir kişi gelip küreği yerden alarak kazma veya doldurma işlemine devam eder. Bu durumun peygamberimizin sünneti olduğu iddia edilmektedir (KK-12). Temas büyüğü temelli bu kaçınma, negatif olan ölüm olgusunu elden ele transfer etmek yerine o negatifliğinin toprağı karıştırılarak bertaraf edilmesi üzerine kuruludur. Aynı işlem tersi yönde de uygulanabilir. Uzun yıllar sağlıklı bir şekilde yaşamış bir kişinin cenazesinin yıkandığı suyla temasla insan uzun yaşayacağını düşünmektedir (Örnek, 1971b: 143-144; Örnek, 1971c: 209-210; Tanyu, 1992: 502). Bu konu hakkında ileriki kısımlarda bilgi verilecektir.

Ölü, ölümün ardından gerekli işlemler yapılır yapılmaz gömülmeye hazırlanır. Bir kişi, gece veya sabahleyin ölmüşse öğle namazına, öğle vakti ölmüşse ikindi namazına yetiştirilip gömülür. İkindi vaktinden sonraki vefatlarda ise gömme işleminin güneş batmadan önce gerçekleştirilmesi gerekmektedir (KK-5, KK-10, KK-12). Ölünün bir an önce gömülmeye hazırlanması köy halkı tarafından "günah" (KK-9, KK-11), "ölünün bedeninin şişmemesi" (KK-10), "fazla acı duymaması için" (KK-12) ve "dünyada gözü kalmasın, bir an önce asıl yerine gitsin" (KK-9, KK-11) gibi sebeplere bağlanmaktadır. Bu uygulamada ölen kişinin bu dünyadaki ömrünün bittiği, öbür dünyadaki hayatının başladığı düşüncesi vardır (KK-9, KK-11).

Güneş battıktan sonra vefat edenler ise bir gece bekletilerek ertesi gün gömülmektedir (KK-5, KK-10, KK-12). Çünkü güneş battıktan sonra yerin/toprağın mühürlendiğine inanılmakta ve bu sebeple de gömme işlemi yapılmamaktadır (KK-10, KK-11).

Eskiden ölü, yaşadığı evde bekletilirmiş. Günümüzde ise köyün 1 km uzaklığındaki Adana Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı Kabasakal Mezarlığı'nda bulunan morgda bekletilmektedir. Gece bekletilecek ölünün bulunduğu odanın aydınlık tutulmasına dikkat edilmektedir. Bu esnada cenaze yakınları cesedin başında ağıt yakmakta ve okumayı bilenler Kur'an-ı Kerim'den sureler okumaktadırlar (KK-1, KK-5, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12). Ağıt yakan kişiler, o mevta için "ağıt yaktıkları" gibi daha önce ölmüş yakınlarını hatırlayıp onlar için de ağıt yakabilirler (KK-1, KK-7, KK-9, KK-19).

Ölü, imam/lar tarafından evin ya da caminin avlusunda yıkanmaktadır. Son zamanlarda yıkama işlemi, yine Kabasakal Mezarlığı'nda yapılmaktadır. Her iki durumda da kadın mevtaları kadın yıkayıcılar, erkekleri ise erkek yıkayıcılar yıkamaktadırlar. Ölünün yakınları ve bu işte ehil kişiler, yıkayıcıya yardım etmektedirler. Mevta olan kadın yıkanırken erkeklerin, erkek yıkanırken ise kadınların (ölünün annesi, ablası vd. akrabaları olsa da) görmesi yasaktır (KK-1, KK-5, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12). Evin veya caminin avlusunda yıkanırken ölü, bir salın üzerine yatırılıp gerekli malzemelerle yıkanırken yıkayıcıya yardım edenler ile akrabaları ellerindeki bir bezle cesedin belirli yerlerinin kapatılmasını sağlarlar.

Ölünün gerek yıkınışı gerekse kefenlenişi sırasında kokulu bazı maddeler yakılıp tütürüldüğü gibi cesede ve kefene çeşitli kokular sürülmekte ve zenzem suyu dökülmektedir. Bu sebeple hacca giden kişiler, yanlarında getirdikleri zenzem suyunun bir bölümünü kendilerinin ve yakınlarının cesetlerine ve kefenlerine dökmek üzere saklamakta veya yakınlarına saklatmaktadır.

Yakılarak koku çıkarılan maddelerin başında günlük⁷ ve üzerlik⁸ gelmektedir (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11). Cesede ve kefene dökülen, sürülen ve kokusu sindirilen maddelerin başlıcaları ise gül suyu, kına, hacı yağı, kolonya, zenzem suyu, karanfil, kokulu çiçekler ve yapraklardır (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11). Bu maddelerden bazılarının sürülme, dökülme ve eklenme sebepleri köy halkı tarafından şöyle açıklanmaktadır: "Kınada cennet kokusu vardır. Ölen kişi cennete gitsin diye kadınsa ellerine ve saçlarına, erkek ise sadece ellerine kına sürülmektedir." (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12). Günlük atılma sebebi ise "mezara yırtıcı hayvanların zarar vermemesi" içindir. Çünkü bu kokuya yırtıcı hayvanlar gelemmezler (KK-1, KK-9, KK-12). Son olarak "sevap" olduğu düşüncesiyle cenazenin yıkandığı suya ve kefene zenzem suyu dökülmektedir (KK-5, KK-9, KK-12).

Ölü yıkamak için kullanılan araç-gereçler şunlardır: Sabun, kazan, tas, maşrapa, helke, leğen, kepçe, ibrik, sal, lif, kese, peşkir, havlu, eldiven, peştamal, terlik, yağlık (yazma), sıtır vs. (KK-5, KK-12).

Ölü yıkama ve gömme işlemi bittikten sonra ölüyü yıkamaya yardım edenlerin veya bu suya elleri bulaşanların, definden sonra mezarlıktan dönüşte ellerini ölü evinde yıkadıklarını yukarıda belirtmiştik. Temas büyüğü sayılabilecek bu uygulamanın bazen tam tersi de görülebilir. Ölen kişi, uzun yıllar sağlıklı bir şekilde yaşadıkten sonra ölmüşse mezalıktan ölü evine gelen kişiler, ölen kişinin cesedinin yıkandığı suyun artan bölümünü bazen içmekte bazen de yüzünü ve ellerini yıkamaktadırlar. Bu uygulamada uzun ve sağlıklı yaşamın kendilerine geçeceği, kendilerinin de uzun yaşayacağı inancı vardır. Ancak ölen

⁷ Tütsü için kullanılan bir çeşit ağaç sakızı (URL-1).

⁸ Sedef otugillerden, yaprakları alması, çiçekleri beyaz renkte, susama benzeyen tohumları acı olan, halk hekimliğinde tedavi amaçlı, tütsü olarak kullanılan bir bitki (URL-1). Üzerlik hakkında daha fazla bilgi için bk. (Akalin, 1993: 247-260).

kişi, genç ise onun cenazesinden kalan suya kimse yaklaşmamaktadır. Bunun sebebi kendilerinin veya yakınlarının da genç yaşta öleceği korkusudur (KK-1, KK-6, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12, KK-19). Bu durum insanın ölüm olgusundan kaçışının tipik bir örneği sayılabilir.

Ölünün kefenlenmesi, İslami geleneklere göre yapılmaktadır. Ancak İslami uygulamaların yanı sıra yukarıda da belirtildiği gibi kefene bazı kokulu maddeler atılmakta ve kutsal kabul edilen sular dökülmektedir.

Kefen bezinin rengi beyazdır. Ölünün kefenlenmesi şu şekilde yapılmaktadır. Kefen, erkeklere üç kat, kadınlara ise beş kat olarak kesilmekte ve sarılmaktadır. Erkeklerin kefenlenmesinde ilk kattaki bez, ayaktan baş kısma kadar kesilir ve iki tarafa kavuşacak şekilde, çadır biçiminde cesede sarılır. İkinci katta; diz kapağı ile göğüs arası örtülür ve bezin ucu ölünün boğaz kısmındaki ilk kata geçirilir. Üçüncü katta; diz ile ayak kısmına sarılır. Sonrasında ise ayak ve baş tarafından kefen bezinden kesilen kumaşlarla bağlanarak kefenleme tamamlanır. Kadınların kefenlenmesinde erkeklerinkine ilave olarak göğüs kısmının örtüldüğü bez ile başörtüsü şeklinde başın sarılması da bulunmaktadır (KK-5, KK-12).

Köy halkınca özellikle yaşlılar arasında bir köşeye “kefen parası” saklamak âdettendir. “Kefen alanım olmaz.” (KK-9), “Kimseye yük olmayayım.” (KK-5, KK-12) gibi düşüncelerle yapılan ve tedbir niteliği taşıyan bu işlem, bir köşeye bir miktar para saklamak şeklinde yapılmaktadır.

Cenaze, evden çıkarken “Aydınlık olsun.” (KK-1, KK-10, KK-12), “Gideceği yere çabuk varsın.” gibi düşüncelerle ardından su dökülmektedir (KK-5, KK-11). Bu kısımda su kullanımının yeniden doğuşu simgelediği hususundaki değerlendirmeleri yeniden hatırlatmak gerekmektedir (Biray, 2015: 227).

Ölünün kefenlenmesinden sonra içine konularak taşındığı sandığa “tabut”, tabutun üzerine örtünen örtüye de “ölü örtüsü” denir. Tabut ve ölü örtüsü, köy camisinde bulunur ve gerektiğinde oradan temin edilir. Tabuta örtülen ölü örtüsünün yanı sıra diğer örtülen örtüler de değişmektedir. Mesela yeni gelin olmuş bir kadın ölmüşse tabuta duvak, genç bir kız ölmüşse yazma, bir asker şehit olmuşsa bayrak örtülmektedir (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12).

Ölü, mezarlığa omuzlarda “salavat getirilerek” (KK-12), “Allah rahmet eylesin.” (KK-1, KK-5, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12), “‘Allah rahmet eylesin’ diyenin akabeti hayrolsun.” (KK-12) gibi cümlelerle taşınmaktadır. Tabut, mezarlığa koşar adımlarla götürülür. Bunun sebebi de gideceği yere çabucak ulaşması düşüncesiyledir (KK-9). Tabut, mezarlığa taşınırken tabutu görenlerin ayağa kalkması da ölen kişiye duyulan saygıdandır (KK-12). Eğer ölen kişi kadınsa tabutu önce kadınlar 7 adım taşımakta daha sonra ise tabut erkeklere teslim edilmektedir (KK-14, KK-17).

Ölen kişi bebek ya da küçük bir çocuksa “cennet kuşu” (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12), “cennetlik” (KK-12) gibi vasıflarla anılmaktadır. Bu durumda tabuta ihtiyaç duyulmaz. Ölen çocuk, kefenlendikten sonra babası veya bir yakını tarafından kucağa alınarak cemaat ile beraber mezarlığa götürülmektedir.

Yıkama ve kefenlemeden sonraki işlem cenaze namazıdır. Cenaze namazı, mezarlığın içindeki musalla taşının önünde kılınmaktadır. Cenaze namazı, dört tekbirden meydana gelir. Musalla taşına konulan cenazenin önünde imam durur, cemaat de imamın arkasında sıralanarak namaz eda edilir. Sonra namaz kılınan ölü hakkında bir çeşit aklama yapılır. İmam, orada bulunanlara; “Ey cemaat, bu mevtayı nasıl bilirdiniz?” diye sorar. Cemaat de “İyi bilirdik, Allah rahmet eylesin” diye cevap verir. Son olarak yine cemaatten 3 kez helallik alındıktan sonra cenaze, omuzlar üzerinde mezarına götürülür.

Cenaze namazı kılındıktan sonra tabut, cemaat tarafından mezarlığa kadar izlenmektedir. Bu alaya çocuklar hariç herkes katılabilir. Bundan sonra gömme işlemi başlar. Bu esnada kadınlar bir tarafta, erkekler ise diğer tarafta dururlar. Kadınlar, ölünün mezarına kadar gelmezler. Oturdıkları yerden gömme işlemini izlerler. Gömme işlemini sadece erkekler yaparlar.

Ölünün ayak kısmı doğuya, baş kısmı batıya gelmek şartı ile ölü sağ tarafı üzerine yani kıbleye doğru biraz meyilli şekilde yatırılır. Ölünün sağ tarafına tam olarak meyilli bir şekilde yatması için sağ tarafı biraz derin kazılmakta, sol alt kısmına da biraz toprak atılmaktadır (KK-5, KK-12). Bunun sebebini kaynak kişilerimiz, "Eğer ölü yakınları ve onu sevenler, mezarın kible tarafına geçip dua okursa ölen kişi dua okuyanı görürmüş." (KK-5, KK-12) şeklinde açıklamaktadır.

Ölü mezara defnedilirken imam, "Elif Lâm, Yâsin, Tebâreke, İhlâs, Fatiha, Felâk ve Nâs", cemaat de bildiği dua ve sureleri okuyarak ölen kişinin ruhuna armağan eder (KK-5, KK-12).

Ölü mezara yerleştirildikten sonra cesede temas etmemek şartıyla kuzey-güney doğrultusunda, yarı dik bir şekilde, yeterli sayıda "sapıtma tahtası" adında tahta parçaları konulur ki bu tahtalarla cesedin üzerine toprak düşmesi engellenir. Ardından bu tahtaların üzerine bir miktar çalı yerleştirilir. Son olarak da toprak atılarak gömme işlemi tamamlanmış olur. Sapıtma tahtasının konulmasını kaynak kişilerimiz şu şekilde açıklamaktadır: "Gömme işlemi bitip cemaat eve gelirken ölü, cemaat ile gitmek için ayağa kalkmaya çalışmış ancak kafası sapıtma tahtasına çarparmış. İşte o zaman mevta kendisinin öldüğünü anlarmış." (KK-1, KK-5, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12).

Ölü, mezara yerleştirildikten sonra mezarın içine de zemzem suyu, kına, günlük ve çeşitli hoş kokular saçılmaktadır (KK-1, KK-7). Bu esnada hacca giden kişilerin Mekke ve Medine'den yanlarında getirdikleri "hac toprağı"nın atıldığı da görülmektedir. Saçı geleneği toplumların birçoğunda olduğu gibi İslam öncesi Türk inanç sisteminde de vardır. Ölünün definden sonra hem mezara hem de eve döndükten sonra onun ruhu için ateşe çeşitli nesnelere saçıldığı bilinmektedir (İnan, 1986: 100,186).

Gömme işlemi devam ederken imam, mezarın baş tarafına oturarak ölünün sorgucu meleklerle vereceği cevapları kolaylaştırmak için ona birtakım sözler söyler. Buna talkın (telkin) adı verilir (KK-5, KK-12).

Mezarlıkta, aynı aile fertleri ve karı-kocalar yan yana gömülürler (KK-1, KK-5, KK-10, KK-12). Köydeki mezarlıklarda her ailenin bir aile mezarlığı var gibidir.

Gömme işleminin son bölümünde imam dua okurken ehil bir kişi ise şişelerle getirilen suyu mezarın üstüne döker ve boş şişeyi ayak tarafına dik bir şekilde batırır. Mezara getirilen su şişesi ve kovalar tekrar eve götürülmez. Dökülen suyun baştan ayağa kadar tek seferde bitirilmesi gerekmektedir (KK-1, KK-5) ki bu uygulama özenli bir şekilde yapılmaktadır. Türk inanç sisteminde su ile ölüm arasında sıkı bir ilişki vardır ve bu ilişki mezarda da devam eder. Bazı araştırmacılar, yaşam ve ölüm arasındaki bu ilişkinin sudan ortaya çıktığına inanmakta ve Türklerdeki mezar-su ilişkisinin "yeniden doğuşu" simgelediğini iddia etmektedirler (Biray, 2015: 227).

Defin sırasında bu işlemler yapılırken bir başka kişi de mezarın üst kısımlarına nergis, zambak, gül ve birtakım çiçekler diker. Bir başka kişi de mezarın iki ucuna tahta batırır. Bu tahtalardan birine, ölünün adı ile doğum-ölüm tarihleri yazılır. Bu tahtalara ayrıca kefenden yırtılan bir parça bez (kadınlarda ilave olarak yazma) bağlanmaktadır (KK-1, KK-9, KK-12). Bu çiçekler dışında ileriki zamanlarda mezarın baş ve ayak kısmına mutlaka ağaç (genellikle çam, dut ve akasya) dikilmektedir (KK-5, KK-10, KK-12, KK-19). Ağaç dikme sebebi de köy halkınca şu inançlara bağlanmaktadır: "Ağaçların dalları yel esip de sallandıkça mezardaki

ölünün günahları dökülürmüş.” (KK-5, KK-19). “Kuşların ağaçlara yuva yapmasından dolayı da mezarın başına ağaç ekmek sevapmış.” (KK-10). Mezara ağaç dikme, su ve gökteki ayda olduğu gibi Türklerde “yeniden doğuş”un simgesi olarak görülmektedir (Roux, 1994: 109, 232).

Gömme işleminin son aşaması mezarın üst kısmı ve çevresinin yırtıcı hayvanların mezara zarar vermemesi için çalılarla kaplanmasıdır (KK-1, KK-5, KK-12).

Ölen kişinin sağlığında tutamadığı oruçları, kılamadığı namazları, yerine getiremediği yeminleri için çocukları veya yakınları tarafından fakirlere bir miktar para verilir (KK-5, KK-12). Buna devir ya da ıskat denir (Örne, 1971a: 59).

Son olarak ölünün giydiği kıyafetler eski ise yakılmakta veya atılmakta, yeni ise giymeleri için fakirlere dağıtılmaktadır (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12).

4. Ölüm Sonrası

Defin töreninden sonra çeşitli pratiklere devam edilmektedir. Bunlar genellikle yas temelli anma törenleridir. Bu dönem hakkındaki inanç ve bunlara bağlı gelişen pratiklerin bazıları İslami kıyafete büründürülmüşse de İslam öncesi inanç yapısının özelliklerini taşımaktadır. Bu dönemdeki anma törenleri belirli günlerde yapılmakta ve bu günlerde “ölü aşısı” dağıtılıp Mevlid-i Şerif ile Kur’an-ı Kerim okutulmaktadır.

4. 1. Belli Günler

Ölen kişi, belli günlerde dinsel törenlerle anılır. Bunlar ölen kişi için 3, 7, 40 ve 52. günü ile yıl dönümündeki anma törenleridir. Bu törenlerde davet edilen kişilere yemek yedirilir ve Kur’an-ı Kerim okutulur. Ölen kişinin anıldığı bu yemekler vasıtasıyla ölünün günahlarının affedileceğine inanılır (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12).

“Canına değsin”, “Ruhuna varsın” gibi niyetlerle dağıtılan bu yemeklerden yemenin sevap olduğu düşünülmektedir. Ölümün 3. gününden yıl dönümüne kadarki törenlerde Mevlid-i Şerif ile Kur’an-ı Kerim okutulmaktadır (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12). 52. günündeki törende ise farklı bir nedenle tören yapılır. Bu uygulama kaynak kişilerimizce şu şekilde açıklanmıştır: “Ölünün elleri ve ayaklarındaki et ile kemik 52. gününde ayrılırmış. Ölü, bu sebeple çok acı duymış. Eğer bu günde yemek yedirilip Kur’an okutulursa ölü, bu acıyı fazla hissetmezmiş.” (KK-9, KK-10, KK-11).

4. 2. Ölü Aşısı

Şambayadı Türkmenlerinde ölü evinde ölümden sonraki ilk üç gün yemek pişirilmez. Bu dönem içerisinde komşular ve akrabalar, ölü evine yemek getirirler veya ölü evinde yemek pişirirler. Bu durum hem sosyal dayanışmayı hem de Türk geleneğindeki komşuluk ilişkilerinin bir örneğini oluşturmaktadır. Ölümün 3. günündeki anma töreniyle birlikte ölümden duyulan şok atlatılmış olur.

Ölünün “ruhu için” vd. sebeplerle yedirilen ölü aşısında hazırlanan yemekler, ölen kişinin ailesinin maddi durumuna bağlı olarak değiştiği gibi mevsime bağlı olarak da değişebilmektedir. Ancak genel itibarıyla baktığımızda hangi günde, hangi yemeğin verileceği bellidir. 3. gün helva dağıtılırken diğer günlerde; dolma, lahmacun, kuru fasulye, dövme pilavı, tatar çorbası vd. yemekler hazırlanır (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11). Son yıllarda ölü aşısının ölü sahipleri tarafından yapılmayıp Adana’daki yemek firmalarından sipariş edildiği gözlemlenmiştir.

Ölü yemeğinin günü ve saati, köy camisinden yapılan anons ile tüm köylüye duyurulur. Köyde yaşamayanlara ise bu tören, telefon ve sosyal medya platformları ile haber verilir.

Bu kısımda ölü aşısı hakkında da değerlendirme yapmak gerekmektedir. Bazı araştırmacılar Altay kavimlerinde de var olan ve ölümün 3, 7 ve 40. gününde yapılan bu törenleri ve

törende sunulan yemekleri Hristiyanlık ve İslamiyet'ten etkilenmeyle açıklamışsa da (Eliade, 1999: 240) bu ritüelin varlığının İslam öncesi dönemde Türk inanç sisteminde olduğu bilinmektedir (Barthold, 1974: 515-539; Kocasavaş, 2002: 67-75; Karamürsel, 2002: 76-79). Müslüman olan birçok Türk grubunda olduğu gibi Şambayadı Türkmenlerinde de İslam sonrasında farklı bir boyut kazandırılarak söz konusu törendeki yemeğe Mevlid-i Şerif ve Kur'an-ı Kerim okutulması dâhil edilmiştir. Defin töreni ve ölümler kültüyle bağlı en eski ve iptidai törenlerden biri olan "ölü aş" töreni, günümüzde Sibiry'a'da yaşayan Türklerde de 3, 7 ve 40. gün düzenlenmektedir. Kök-Tanrı inancından sonra din değiştiren diğer Türklerde de devam ettirilen bu gelenekte ölü aşını verecek aile kurban keserek atalara armağan etmektedir (İnan, 1986: 189-193; Roux, 1999: 278-287; Gülensoy, 2015: 192-193; Biray, 2015: 239). Şambayadı Türkmenlerinde ölü aşında pişirilmek için kesilen kurban, İslami bir inancın gereği olarak düşünülse de (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12) kanaatimizce İslam öncesi inanç sisteminin bir kalıntısıdır.

4. 3. Yas

Toplumsal, ekonomik, biyolojik ve duygusal yönden bağlı bulunulan bir insanın kaybindan duyulan acı insancıl bir tepkidir. Toplum tarafından veya bizim için önemli olarak tanımlanmış insanların ve yakınlarımızın birinin kaybıyla duyulan acı ve üzüntü toplumsal kalıplar içerisinde ifade "yas" terimiyle ifade edilmektedir (Örnek, 2000: 222).

Şambayadı Türkmenleri arasında yas tutma geleneği bir zamanla sınırlandırılmamakla beraber, "40 gün", "1 yıl" hatta "3-5 yıl" kadar sürebilmektedir. Ancak yasin -üzüntünün sürmesine rağmen- 40. günde kalkması âdetten sayılmaktadır. Yasin kalkması şu inanca bağlanmaktadır: "Ölünün 40 iğnesi olurmuş; yas, 40 gün tutulursa bu iğneler ölünün bedeninden teker teker çıkarmış." (KK-9).

Ölümün 40. gününde ölen kişinin ailesi tarafından mezarlık ziyaret edilir. Bu ziyarette mezar düzenlenip mezarın üzerindeki ve etrafındaki çalı alınır. Mezara su dökülüp mezarın başında ağıt yakılır. Son olarak dua okunup tekrar eve dönülür (KK-1, KK-9, KK-12). Böylece acılar tazelenir, normal hayata devam edilir. Genel itibariyle kadınlar, erkeklere göre daha uzun yas tutmaktadırlar. Bunda belli başlı nedenler aramak mümkünse de kadınların analık duygusu ve anılarına sıkı sıkıya bağlılığı gibi hususlar bu durumu açıklayabilir.

40 günlük yas süresi içinde ölen kişinin ailesindeki tüm fertler birtakım davranışlardan kaçınır. Bu davranışlar şunlardır: Genellikle renkli, süslü giysiler giyilmez, kara renkli giysiler giyilip kara yazma bağlanır (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12, KK-17). Özellikle aile fertleri olmak üzere akrabalar, komşular ve diğer köy halkı tarafından televizyona bakılmaz, müzik dinlenmez (KK-5, KK-12, KK-17). Bu yas süresi boyunca sünnet, nişan, düğün yapılmaz, planlanmış bir düğün varsa ileri bir tarihe ertelenir. Yapılırsa da düğün, mevlit töreniyle sessiz-sedasız, çalgısız, davul ve zurna getirilmeden yapılır (KK-10, KK-11, KK-12). Nüfusun artmasıyla birlikte kıyafet seçimi, televizyon izleme ve müzik dinleme gibi eylemlerde ölen kişinin ailesi yasakları uygulasa da diğer köy halkının yasaklara katı şekilde uyduğu söylenemez. Ancak yas süresinde sünnet, nişan ve düğün töreni yapmama yasağı hâlâ devam ettirilmektedir.

Bunların yanı sıra yine yas süresinde aile fertleri arasında kına yakılmaz (KK-1, KK-9, KK-11). Erkekler 40 gün boyunca tıraş olmaz, kadınlar saçlarını yıkamazlar (KK-9, KK-10, KK-12). Ölünün yakınları kırmızı renkli kıyafet giymezler (KK-11, KK-17).

Aile fertleri dışında saygı itibariyle tüm köylüler tarafından yapılmamaya çalışılan bu yasaklar 40. günden itibaren sona erer. Tüm aile fertleri, 40. günde yapılan törenin ardından banyo yapar. Erkekler tıraş olur, kadınlar saçlarını yıkar (KK-11, KK-17) ve böylece ölüm, bu günde yapılan arınmayla atılmış olur.

4. 4. Başsağlığı ve Avutucu Sözler

Sözün etkileyici ve sağaltıcı gücünden yararlanarak hem acıyı hem de yası azaltmaya yönelik bir âdet olan başsağlığı dileme; ölenlerin yakınları, tanıdıkları, dostlarının kederli ailenin acısını paylaşmak ve ruhsal sarsıntısını dengelemek için başsağlığı dileyip avutucu sözler söylerler (Örnek, 2000: 226).

Şambayadı Türkmenlerinde başsağlığı dilemede genellikle ölü evine gidilerek yapılmaktadır. Ölüm haberinin duyulmasından itibaren tüm köylü, ölüne yakınlarına başsağlığında bulunmaktadırlar. Ölen kişi köyde yaşıyorsa ziyaret bu evde yapılır. Ancak mevta köy dışında yaşıyorsa mevtanın akrabalarının birisinin evi, yas evi ilan edilir. Tüm köylü ölü evine gelerek ölüne yakınlarının acılarını paylaşmaya, onlara destek olmaya çalışmaktadırlar. Köy dışında ikâmet edenler ise ya cenaze evine gelerek ya da telefon ve diğer haberleşme vasıtalarıyla başsağlığı dileklerini ölü yakınlarına iletirler.

Başsağlığı dilekleri genellikle şu sözlerle ifade edilir: “Başımız sağ olsun.” (KK-1, KK-5, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12), (Ölen kişi evli ve çocuk sahibi ise) “Allah oğluna kızına uzun ömür versin.” (KK-10, KK-12), (Ölen kişi genç ise) “Allah ardından gelenleri esirgesin.” (KK-9, KK-10), “Allah sizlere uzun ömür versin” (KK-9), “Allah başka acı göstermesin” (KK-10).

4. 5. Ağıt

Ağıt; genel olarak insanoğlunun ölüm karşısında veya canlı-cansız bir varlığı kaybetme, korku, telaş ve heyecan anındaki üzüntülerini, feryatlarını, talihsizliklerini, düzenli düzensiz söz ve ezgilerle ifade eden şiirlerdir (Elçin, 2004: 290). Bu şiirler seyrek olarak kişiyi ve toplumu derinden etkileyen olayların ardından da söylenilir (Örnek, 2000: 230). En eski dönemlerden bu yana varlığını sürdürmüş insanlığın ortak değerleri arasında yer alan ağıtlar; birbirinden farklı coğrafyaya, kültüre, dile ve inanca sahip toplumlar arasında bireysel ya da toplumsal duyguları, acıları dile getirmiş ve toplumlar bu yolla acılarını hafifletmeye çalışmışlardır (Çıblak, 2005: 202). Çoğunlukla belli şekil ve muhteva özelliklerine sahip ölüm temalı şiirler olan ağıtlar, şiir söylemede yetenekli kişiler tarafından icra edilmektedir (Şahin, 2014: 41).

Şambayadı’da “ölüye ağlama ya da ağıt söyleme” adıyla yapılan bu işlem, çoğunlukla kadınlar tarafından bazen de erkekler tarafından uygulanmaktadır. Ölü defnedilmemişse mevtanın başında, gömülmüş ise ölü evinde veya mezarının başında hem o ölü hem de kendi ölüleri için ağıt yakılmaktadır (KK-1, KK-9, KK-11, KK-12, KK-19). Ağıt, genel itibariyle “Garip değilmiş desinler”, “Ailesinin acısı azalsın” diye yakılmaktadır. Bunun yanı sıra ağıt vasıtasıyla ölüne öte dünyaya hoş ve çabuk varacağına inanılmakta (KK-9, KK-10, KK-11) yine hem ağıt yakmanın hem de ölü evinde ağlamanın sevap olduğuna inanılmaktadır (KK-9, KK-11).

Ölüm acısı unutulana dek yer ve zaman sınırlaması olmadan devam eden ağıt yakma; ölen kişinin annesi, karısı, kız kardeşi vd. kişiler tarafından tek kaldığı ve öleni hatırladığında o zamanki psikolojik duruma göre yakılabilir. Şambayadı Türkmenleri arasında derlenen ağıtların bir kısmı şunlardır:

Gara goyun etli olur, Gavurması datlı olur. Şu yiğidin bacısı da, Ölmez amma dertli olur (KK-1).	Çilpintinin [bitki adı] kökü guru, Harı, benim gönüm [gönlüm] harı, Bizim ellere varırsan, İfadeni doğru duru (KK-9).
Yaz gününe hayma [çardak] dutarlar, Üstüne gamış [kamış] atarlar,	N’oldu, bire yavrum n’oldu? Hast’olmadan beñzin soldu.

<p>Yareliye [yaralıya] yâre satarlar, Yarelenik [yaralanmış] bire anam (KK-1).</p> <p>Başımda yağlığım [yazmam] elmas, Ne söylesem dile gelmez, Babam oğlu burdan gitmiş, Geri bu yerlere gelmez (KK-9).</p> <p>Mezarını derin edin, Sular serpin, derin edin, Dünyasında gün görmemiş, Ahretini mamur edin (KK-9).</p> <p>Harı, benim gönüm [gönlüm] harı, Başımda yağlığım [yazmam] sarı, Gurban ollum [olurum] babam oğlu, Üç gününe beni dile (KK-9).</p> <p>Gidiyosan uğur ossun [olsun], Yolun çayır, çimen ossun, Bizim ellere varırsan, Bizden selam söyle, selamın çoğ ossun. (KK-9)</p> <p>N'oldu, babam oğlu n'oldu? Hast'olmadan benzin soldu. Gurban ollum [olurum] babam oğlu, Ellerin dediği oldu (KK-9).</p> <p>Esger [asker] gelir orduyunan, Havut basar berdiyinen, Neden sen gelmedin guzum? Gitticağın [gittiğin] orduyunan (KK-9).</p> <p>Tarlasında gara çalı,</p>	<p>Eller de datlı uyhuda, Gafilliğin ölüm oldu (KK-9).</p> <p>Garyolası [karyola] yaşlı evde, Üstündaki gara perde, Uyan, babam oğlu uyan. Ömür geçmez guru yerde (KK-9).</p> <p>Bu gün de günlerden sali, Babam oğlun adın Sami, Dünya gadar vardır malı, Ne oğlu var ne de gızı (KK-9).</p> <p>Gapısının önü dutlu, Guyusunun suyu datlı, Babam oğlu bebedsiz, Vallaha da baldan datlı (KK-9).</p> <p>Bahçalarda gül olma mı? Dalına bülbül gonma mı? Babam oğlu bebedsiz de, Bacılarına zor olma mı? (KK-9).</p> <p>Yere yağmur yağmadı mı? Göğe bulut ağmadı mı? Gurbanlar olduğun Mevlam, Sana uyan olmadı mı? (KK-9).</p> <p>Bugün buradayım, yarın orada, Dilekçemi verdim, adım sırada, Tüm sevdiklerim beni terk etti, Nasıl yaşarım ben artıg burada (KK-15).</p> <p>Adana'nın gülden yüzü, Üzengi dutmadı dizi,</p>
---	--

<p>Yel eser, ıralar [uzaklaştırır] dalı, Çürüdü mü aceb ola? Çifte benegli de golu (KK-1).</p> <p>Uşdu [uçtu] Gılic oğlum uşdu, Yapımızdan bir daş düşdü. Gurban ollum [olurum] ağ Gılic'im, Bu ellerden godu [bırakıp], göşdü [göçtü] (KK-18).</p> <p>Ben ne dutdum, ben ne dutdum Bal yaladım, ağı yutdum Yurdumdan, yuvamdan oldum Gılic oğlum ben de bitdim (KK-18).</p> <p>Bire dağlar, bire dağlar, Gar, erimiş suyu çağlar, Yaresi olan yaresine ağlar, Yarelenik bire guzum (KK-1).</p>	<p>Şen olasin zalim felek, Hiç güldürmedi bizi (Yengel, 2008: 53).</p> <p>Hepeli, gönlüm hepeli, Yaylamız küçük tepeli, Gelin olmamış küçük yavrum, Gulağı altın küpeli (Yengel, 2008: 53).</p> <p>Adana'nın hacıları, Su satıyor suçuları, Acep allar giyer m'ola? O yaralı bacıları (Yengel, 2008: 53).</p> <p>Garalar bağlar bacılar, Görmemiş böyle acılar, Yüreğine inmiş sancılar, Yaradanım, derman ver (Yengel, 2008: 54).</p>
---	--

4. 6. Mezarlık, Mezar Taşlarına Yazılanlar, Semboller

Ölüm ile ilgili birçok inanç ve uygulama, din temelli olduğu için Şambayadı Türkmenlerinin inanç yapısından da bahsetmek gerekmektedir. Söz konusu Türkmenlerin bir kısmı Sünni iken bir kısmı Alevi'dir. Alevi Türkmenler aynı köyde bulunan Seyid Dede Türbesi'nde (İlgili türbe 1997'de Şambayadı Cemevi'ne dönüştürülmüştür.) cem yapmaktadırlar.

Köyde üç mezarlık vardır. Köyde yaşayanlar dışında göç eden ve günümüzde Adana'da yaşayan Şambayadı Türkmenleri de köydeki mezarlıkları kullanmaktadırlar. Köydeki ilk mezarlık, köy meydanının 2 km güneyindedir. Bu mezarlığın Şambayadı Türkmenlerinin ilk mezarlığı olduğu düşüncesindeyiz. Çünkü günümüzde Sünni olan ailelerin atalarının mezarlarının da bu mezarlıkta olduğunu hem kaynak kişilerden hem de mezar taşlarından takip edebiliyoruz. Harf inkılabından önce dikilen bazı mezar taşları bunu göstermektedir. Şu an sadece Sünni Türkmenlerin kullandıkları mezar ise köy meydanına 500 m güneyde yer alır ve mezarlık Cumhuriyet'ten sonra açılmıştır. Kısmen yenidir ve mezarlıktaki mezar taşlarında sadece Latin alfabesi kullanılmıştır. Son mezarlık ise Alevi inancına mensup sadece bir aileye aittir ve bu ailenin tarlasının sınırlarında bulunur. Yine mezar taşlarından dolayı bu mezarlığın da harf inkılabından sonra açılmış olduğu söylenebilir. Köydeki üç mezarlık da kısmen bakımsız bir hâldedir. İlk iki mezarlığın etrafı taş duvarla çevrilmiş, suyu getirilmiş, musalla taşı ve namaz kılınan bölüm düzenlenmiş ve yolu yaptırılmıştır. Ancak mezarlığın iç kısmı bakımlı ve düzenli sayılmaz. Mezarların bulunduğu bölümler, çalılıklar ve yabancı otlarla kaplıdır. Bu sebeple özellikle de eski mezarların tespiti oldukça zordur. Son mezarlığın etrafı çevrili değildir ve suyu, yolu ve musalla taşı yoktur.

Köyde veya Adana'da yaşayan tüm Türkmenler için ölü selası, camiden okunmakta ve ölüm haberi veya çeşitli günlerde yedirilen ölü yemeği ahaliye buradan duyurulmaktadır.

Genellikle bayram arifelerinde ziyaret edilen mezarlıklar, bu günlerde onarılmakta ve temizlenmektedir. Aleviler mezarlık ziyaretlerini sabahtan öğle vaktine kadar yaparken Sünni grup ikindi vaktinden akşama kadar bu ziyareti gerçekleştirir. Aleviler bu ziyarette; mezarlığa gelen misafirlere şeker dışında poğaç, börek ve çeşitli meyveler (ilave olarak çocuklara para) dağıtırken Sünnilerde şeker dışında ikram yoktur. İki grup da dağıtılan şeylerin "ölülerin sevabına" gideceğine inanmaktadır (KK-1, KK-6, KK-13, KK-18). Mezarlık ziyaretleri, arife günleri dışında bir başka mevtanın gömülmesi için mezarlığa gidildiğinde, defin töreninden sonra da yapılmaktadır.

Genel itibariyle her mezarın başında en az bir ağaç bulunmaktadır. Bu ağaç genellikle çam ağacıdır. Mezarın başına ağaç dikmek, köy halkı tarafından çok fazla önemsenmektedir. Mezarlara dikilen diğer ağaçları ve ağaçlarla ilgili inanışları yukarıda belirtmiştik. Yine mezar ziyaretlerinde, mezarın üzerine çiçek dikip şeker bırakmak da âdettendir (KK-12).

Ölüye yakılan ağıtların bazıları, köydeki Alevi Türkmenleri tarafından mezar taşlarına da yazdırılmaktadır.⁹ Ancak Sünni gruplarda böyle bir âdet yoktur. Bu durum köyde bir kargaşa yaratmaz. Zaten -daha önce de belirttiğimiz gibi- Alevi gruplarla Sünni grupların mezarlıkları günümüzde ayrı yerlerde bulunmaktadır. Sünni Türkmenler ise mezar taşlarına ölünün adı, soyadı, doğum-ölüm tarihleri ile Fatiha isteklerini yazarlar. Bu bilgilerin bulunduğu taşlar, ölümden sonraki birinci yıl dönümünde diktirilmektedir (KK-1, KK-9, KK-10, KK-11, KK-12). Ancak şehit mezarlarında durum farklıdır. Bu mezarlarda şehit olan askerin künyesi ile baş tarafında bir bayrak da bu taşa işletilmektedir. Ayrıca baş tarafına da şehit mezarı olduğunu belirtmek için Türk bayrağı dikilmektedir. Şehitlerin cenaze törenleri "askerî tören" dâhilinde yapıldığı için bu uygulamaların birçoğu yapılamaz.

Sonuç

İnsanların dünyadan kopmamak için verdiği uğraşlar, birtakım büyüsel faaliyetler veya tabular, dünyada daha fazla yaşama ya da ölümden kaçmanın çeşitli uygulamalarındandır. Bu uygulamalar deneme-yanılma yoluyla veya parça-bütün ilişkisi ile ortaya çıkan inançların bir yansımasıdır. Bu yansıma, insan hayatında doğumdan önceki bazı uygulamalardan başlayarak ölümden sonraki belirli günlerde yapılan pratiklere kadar uzun bir süreçte görülür ve bu durum, hemen hemen tüm toplumlarda inanç ve uygulamaları farklı olsa da "sağlıklı ve uzun yaşam" düşüncesiyle yapılmıştır.

Bu makale Adana'da yaşayan bir Türkmen grubunun ölüm etrafında şekillendirdiği belli başlı inanç ve bu inançlara bağlı tekâmül eden uygulamaları ele almaktadır. Ölümün ön belirtisi olarak kabul edilen bazı inançlar; bazı eşyaların, hayvanların veya insanın anormal tutum ve davranışları veya eylemleri insanoğlunda belli başlı çıkarımlara sebep olmuştur. Bu çıkarımların takip edilmesi inanç/lar/ı, bu çıkarım sonucunda yapıl/may/an eylemler ise bu inanca bağlı gelişen uygulama/lar/ı ortaya çıkarmıştır. "Ölüm" başlığı altında düşünüldüğünde bu inanç ve uygulamalarda önemli ölçüde dinin tesiri vardır. Ölüm sonunda gelişen "öte dünya" tasarımı İslam öncesi Türk inanç sisteminde de vardır. Bu sebeple İslam öncesindeki birçok pratiğin kalıntısı günümüze intikal etmiştir. Bu döneme ait pratiklerin büyük kısmı ise İslamiyet ile uygulanmaya başlanmıştır. Ancak İslam öncesi dönemdeki pratiklerin kalıntılarının yeni dinin dogmalarına karşı hayatta kalması ancak "İslam gömleği giymesi" ile mümkün olmuştur. Ölü aşı, mezara dikilen ağaç, bazı mezarların (türbe, yatır) kutsal kabul edilmesi gibi inançların bir kısmı bu bağlamda düşünülebilir ve

⁹ Mezarlıklar ve mezar taşları ile ilgili elimizde birçok görsel bulunmasına rağmen bunlar etik kaygılardan dolayı makalede kullanılmamıştır.

bunlar çoğunlukla atalar kültü ile ilgilidir.¹⁰ Defin töreni bir imam eşliğinde gerçekleştirildiği için İslami kimliğe büründürülmüştür. Ancak ölümün belirli günlerinde yapılan anma törenleri daha kadimdir ve bu törenlerde dağıtılan ölü aşı sırasında Mevlid-i Şerif ile Kur'an-ı Kerim okutulması eski inanç ritüeline "İslam gömleği giydirmenin" tipik bir örneğidir.

Sonuç olarak değerlendirmek gerekirse bu makalede kendi adlarıyla kurdukları yerleşim birimi olan Şambayadı'da çoğunluk olmak üzere Adana'nın muhtelif bölgelerinde yaşayan Şambayadı Türkmenlerinin ölüm etrafında teşekkül eden inanç ve uygulamaları ele alınmıştır. Söz konusu Türkmenlerde ölümün nasıl algılandığı, ölümü çağrıştıran ön belirtilerin ve ölümü ötelemek için yapılan kaçınmalar ve pratiklerin neler olduğu ile son olarak ölümün ardından belirli günlerdeki anmalarda hangi inanç sebebiyle hangi uygulamaların yapıldığının incelendiği bu makalede; Şambayadı Türkmenlerinin bu döneme ait bazı inanç ve bu inançlara bağlı geliştirdikleri uygulamaların İslam öncesi Türk inanç sisteminin bir kalıntısı olduğu, bazılarının İslam dininin tesiriyle kültüre dâhil edildiği tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Akalın, Şükrü Halûk (1993). "Üzerlik". *Karacaoğlan-Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu Bildiriler II*. Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi, 247-260.
- Aydın, Mehmet (1984). *Bayat-Bayat Boyu ve Oğuzların Tarihi*. Ankara: Hatiboğlu Yayınları.
- Barthold, Wilhelm (1974). "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair". (çev.: Abdülkadir İnan). *Bellekten*, XI (43): 515-539.
- Biray, Nesgis (2015). "Defin Sonrası Uygulanan Gelenekler". *Aile Yazıları/8*. Ankara: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 225-267.
- Boratav, Pertev Naili (2012). *Türk Mitolojisi, Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Çıblak, Nilgün (2005). "Türk Halk Kültürü İçerisinde Mersin Ağıtlarının Yeri". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (2): 201-226.
- Çoruhlu, Yaşar (2002). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Ekici, Metin (2004). *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Elçin, Şükrü (2004). *Türk Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eliade, Mircea (1999). *Şamanizm*. (çev.: İsmet Birkan). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Erdoğan, M. Yüksel ve Özkan, Mustafa (2007). "Farklı Dini İnanışlardaki Bireylerin Ölüm Kaygıları ile Ruhsal Belirtiler ve Sosyo-Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler". *İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 14 (3): 171-179.
- Ersoy, Ruhi (2002). "Türklerde Ölüm ve Ölü ile İlgili Rit ve Ritüeller". *Millî Folklor*, 54: 86-101.
- Genç, Reşat (1997). "Türk İnanışları ile Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı-Kırmızı-Yeşil". *Erdem*, 9 (27): 1075-1110.

¹⁰ Atalar kültü hakkında bk. (İnan, 1976: 2, 203; Güngör, 2013: 65).

- Gülensoy, Tuncer (2015). "Eski Türklerde Ölüm, Mezar ve Yas Geleneği". *Aile Yazıları/8*. Ankara: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 183-200.
- Güngör, Harun (2013). "Türk Dünyasında Dini ve Politik Bir Fenomen Olarak Tanrıçılık=Tengriyanstvo". *Turkish Studies*, 8 (9): 63-70.
- Güvenç, Ahmet Özgür (2009). "Kırk Sayısının Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kullanımı Üzerine Bir İnceleme". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41: 85-97.
- Harman, Ömer Faruk (2003). Lokman. *TDV İslâm Ansiklopedisi içinde*. C. 27, 205-206. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Heller, Bernhard (1977). Lokman. *TDV İslâm Ansiklopedisi içinde*. C. 7, 64-67. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İnan, Abdülkadir (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- İnan, Abdülkadir (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnan, Abdülkadir (1998). "Al Ruhü Hakkında". *Makaleler ve İncelemeler I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 259-267.
- Karamürsel, Alim (2002). "Türklerde Mezar Geleneği". *Türkler*. C. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 76-79.
- Kocasavaş, Yıldız (2002). "Eski Türlerde Yas ve Ölü Gömme Âdetleri". *Türkler*. C. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 67-75.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1988). Âb-ı Hayât. *TDV İslâm Ansiklopedisi içinde*. C. 1, 1-3. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş, Türklerde Tuğ ve Bayrak (Hunlardan Osmanlılara)*. C. 6, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Örnek, Sedat Veyis (1971a). *Anadolu Folklorunda Ölüm*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Örnek, Sedat Veyis (1971b). *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. İstanbul: Ankara Üniversitesi Gerçek Yayınevi.
- Örnek, Sedat Veyis (1971c). *Etnoloji Sözlüğü*. Ankara: A Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Örnek, Sedat Veyis (2000). *Türk Halk Bilimi*. Ankara: K.B. Yayınları.
- Özdamar, Fazıl (2021). "Adana İli, Şambayadı Köyü'nde Doğumla İlgili İnanç ve Uygulamalar Üzerine Bir İnceleme". *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5: 207-223.
- Refik, Ahmet (1989). *Anadolu'da Türk Aşiretleri (996-1200)*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Roux, Jean Paul (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. (çev.: Aykut Kazancıgil). İstanbul: İşaret Yayınları.
- Roux, Jean Paul (1999). *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*. (çev.: Aykut Kazancıgil). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Sümer, Faruk (1999). *Oğuzlar (Türkmenler), (Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Şahin, Halil İbrahim (2014). "Ölüm ve Ayin İlişkisi Bağlamında Kazdağı Tahtacı Türkmenlerinin Ağıt Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme". *Akademik Kaynak*, 2 (4): 39-54.

Tanyu, Hikmet (1992). Büyü. *TDV İslâm Ansiklopedisi içinde*. C. 6, 501-506. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.

Tryjarski, Edward (2012). *Türkler ve Ölüm, Geçmişten Bugüne Türklerde Ölüm Kültürü*. (çev.: Hafize Er). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Uğur Çerikan, Fidan (2018). *Türk Kültüründe Demir*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Uzun, Mustafa (2003). Lokman. *TDV İslâm Ansiklopedisi içinde*. C. 27, 206-208. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.

Yalman (Yalgın), Ali Rıza (2000). *Cenup'ta Türkmen Oymakları II*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Yengel, Sertaç (2008). *Seyhan İlçesi Şambayat Köyü Monografisi*. Yayımlanmamış Bitirme Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı.

İnternet Kaynakları:

URL-1: <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim: 21.03.2022).

URL-2: <http://lugatim.com/> (Erişim: 22.03.2022).

Sözlü Kaynaklar:

KK-1: Nermin Özdamar, 1959 doğumlu, okuma-yazması yok, ev hanımı, Adana. (Görüşme: Haziran-Temmuz 2004).

KK-2: Fadime Sungur, 1982 doğumlu, ilkokul mezunu, ev hanımı, Adana. (Görüşme: Haziran-Temmuz 2004).

KK-3: Aytaç Özdamar, 1987 doğumlu, ortaokul mezunu, çiftçi, Adana. (Görüşme: Haziran-Temmuz 2004).

KK-4: Hatice Türkmen, 1977 doğumlu, ilkokul mezunu, ev hanımı, Adana. (Görüşme: Haziran-Temmuz 2004).

KK-5: İbrahim Özdamar, 1932 doğumlu, vefat etti, Adana. (Görüşme: Haziran-Temmuz 2004).

KK-6: Ersin Özkan, 1966 doğumlu, ilkokul mezunu, emekli, Adana. (Görüşme: Temmuz 2004).

KK-7: Elveda Özdamar, 1962 doğumlu, okuma-yazması yok, ev hanımı, Adana. (Görüşme: Haziran-Temmuz 2004).

KK-8: Nizami Özdamar, 1979 doğumlu, ilkokul mezunu, çiftçi, Adana. (Görüşme: Haziran-Temmuz 2004).

KK-9: Emine Arık, 1933 doğumlu, vefat etti, Adana. (Görüşme: Haziran 2004).

KK-10: Meryem Çelik, 1940 doğumlu, okuma-yazması yok, ev hanımı, Adana. (Görüşme: Temmuz 2004).

KK-11: Fatma Türkmen, 1932 doğumlu, okuma-yazması yok, ev hanımı, Adana. (Görüşme: Temmuz 2004).

KK-12: Yusuf İşbilir, 1928 doğumlu, vefat etti, Adana. (Görüşme: Temmuz 2004).

KK-13: Dudu Özdamar, 1945 doğumlu, okuma-yazması yok, ev hanımı, Adana. (Görüşme: Haziran-Temmuz 2004).

KK-14: Süleyman İşbilir, 1963 doğumlu, ilkokul mezunu, nakliyecisi, Adana. (Görüşme: Haziran 2004).

KK-15: Mecit Çelik, 1931 doğumlu, vefat etti, Adana. (Görüşme: Haziran 2004).

KK-16: Yılmaz Özdamar, 1974 doğumlu, ilkokul mezunu, çiftçi, Adana. (Görüşme: Haziran-Temmuz 2004).

KK-17: Akın Türkmen, 1948 doğumlu, ilkokul mezunu, emekli, Adana. (Görüşme: Haziran 2004).

KK-18: Nezahat Şahin, 1945 doğumlu, vefat etti, Adana. (Görüşme: Temmuz 2004).

KK-19: Fatma Özdamar, 1929 doğumlu, vefat etti, Adana. (Görüşme: Haziran-Temmuz 2004).

Abdulahit Erk, Zohre (2022). Uygur Masallarında Hızır Motifi, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2022/19, s. 60-67.

DOI: 10.46400/uygur.1111702

UYGUR HALK MASALLARINDA HIZIR MOTİFİ

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Zohre ABDUVAHİT ERK*

Geliş Tarihi: 30.04.2022

Kabul Tarihi: 23.06.2022

Öz

Yüzyıllardır Türk kültürünün önemli bir parçası olarak bilinen Uygurların, halk bilimi alanına önemli katkılarda bulunmuş olduğu bilinir. Uygurların zengin anlatma kültürü, yılların birikimiyle ortaya çıkan Türk kültürünün bir parçasıdır. Tarihten bu yana sözlü gelenek içerisinde gelişip kuşaktan kuşağa aktararak ve zenginleşerek günümüze ulaşan masallar hem yerel hem de evrensel öğeler taşıyan anlatılardır. Toplumun zengin kültürü masallardaki en küçük öge olan motifler aracılığıyla bizlere aktarılır. Masallarda karşımıza çıkan ana motiflerden biri de Hızır motifidir.

Hızır, Türk kavimlerinde en yaygın olan ve halk edebiyatında sık sık karşımıza çıkan karakterdir. Uygurlar arasında diğer Türk kavimlerinde olduğu gibi Hızır ile ilgili birçok inanış vardır. İşbu inanış ve anlayışların bazıları İslamiyetten önceki anlatılara kadar uzandığı bilinmektedir.

Bu çalışmanın amacı Uygur masallarındaki Hızır motifini örnekleriyle birlikte ele almak; ecdadımızın kadim kültürünün hızır motifleri üzerinde bıraktığı etkilerini ve izlerini irdelemektir. Yayının Türk kavimlerinin ortak değerlerinden olan Hızır motifi ile ilgili karşılaştırmalı incelemelere katkı sağlaması temenni edilir.

Anahtar Kelimeler: Uygur Halk Masalları, Hızır Motifi, Rüya, Kültür, İnanç.

HIZIR MOTIF IN UYGHUR FOLK TALES

Abstract

Known as an important part of Turkish culture for centuries, the Uyghurs are known to have made significant contributions to the field of folklore. The rich narrative culture of the Uyghurs is a part of the Turkish culture that emerged with the accumulation of years. The tales that have reached the present day by being transferred from generation to generation and enriched in the oral tradition since history are narratives that have both local and universal elements. The rich culture of the society is told to us through motifs, the smallest element in fairy tales. One of the main motifs we encounter in fairy tales is the motif of Hızır.

Hızır is the most common character in Turkish tribes and frequently encountered in folk literature. Among the Uyghurs, as in other Turkish tribes, there are many beliefs about Hızır, and it is known that some of these beliefs and understandings date back to the narratives before Islam.

The aim of this study is to deal with the Hızır motif in Uyghur tales with examples; The aim is to examine the effects and traces of our ancestors' ancient culture on the motifs of Hızır. It is hoped that this publication will contribute to comparative studies on the motif of Hızır, which is one of the common values of Turkish tribes.

Keywords: Uyghur Folk Tales, The Motif of Hızır, The Dream, Culture, Belief.

* Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halk Bilimi Bölümü, e-posta: zohre.erk@hbv.edu.tr
Orcid: 0000-0002-9046-6597

Giriş

Uygur halk masallarının tarihi uzun, zengin ve renkli içeriğe sahiptir. Uygur halk masallarındaki bu renkli içerikler, halk masallarının en önemli unsurlarından olan motifler ile gerçekleşir. Masallardaki bu motiflere halkın düşünce tarzı, duygusu, umudu, gayesi gömülür.

Artun (2006), motif kelimesini “hikâye etmenin en küçük unsuru” şeklinde tanımlamıştır. Masal türü üzerinde önemli çalışmalar yapan Stith Thompson, motifin masalın gelenekte devamlılık yeteneğine sahip en küçük parçası olduğunu belirtir. Bunun yanı sıra onun alışılmamış ve çarpıcı oluşuyla dikkati çeken bir unsur olduğundan bahseder.

Çeşitli anlamlara sahip olan motifler ile Türk dünyası halk edebiyatına ait farklı türlerin hemen hemen hepsinde karşılaşılmaktadır. Halk edebiyatı ürünleri üzerine doğru ve ayrıntılı çözümler üretmek için öncelikle bu motiflerin taşıdığı anlamların iyice araştırılması gerekmektedir.

1. Hızır Motifi

İncelediğimiz Hızır motifi ilahi karakter olup Müseviliğe, Hristiyanlığa ve İslamiyete ait sözlü ve yazılı kaynaklarda sıklıkla yer almaktadır. Hızır kelimesi ile ilgili şimdiye kadar birçok ilahi rivayetler bulunmaktadır. İlgili rivayetlerden ve masallardan gördüğümüz kadarıyla Hızır, hangi şekilde ortaya çıkarsa çıksın Allah, Tanrı, İlah tarafından olağanüstü hikmetler öğretilmiş, o hikmetler ile hayatlık pınarını bulup oradan abihayat suyu içmiş ve sonsuza denk hayatta kalan biridir. Ayrıca kendisi ile yoldaş olan kişileri hikmeti ile sabır konusunda deneyip yardım eden, insanlara iyilik yapan, koruyan bir bilgin olarak ortaya çıktığı bilinen şahıstır.

Türkçede Hızır ve Hıdır ve Uygurca ise *Hizir* biçiminde kabul edilip kullanılan kelimenin kökünün Arapça olduğu bilinmektedir ve ilgili kaynaklarda hadır (hadır, hıdır) şeklinde kullanılmaktadır. Arapçada yeşillik anlamında olan bu kelimenin asıl anlamı unutulmuş olup her zaman yeşil olan gibi anlamı her zaman hayatta kalmasına benzetilerek sonsuz hayata sembol olmuştur (URL-1).

Uygur sözlü edebiyat ürünlerine bakıldığında Hızır’ın görüntüsünün şu şekilde olduğu anlaşılmaktadır: Yakışıklı, orta boylu, yüzü parlak, aksakallı, kaşları gür ve uzun, ak sarık ve yeşil don (kıyafet) ve deri mest giyen ve elinde asası olan yaşlı bir melektir.

Uygur masallarında sıkça karşımıza çıkan Hızır, türlü zorluklara karşı çıktığı seferlerde yolunu bulamayanlara yol gösteren, yükü olanın yükünü hafifleten, zorda kalana sihirli asa verendir. Hızır, masal kahramanlarının karşısına genellikle aksakallı, nur yüzlü, yaşlı olarak çıkar. Bazen de bu şekilde kahramanın rüyasına girer. Hızır’ın duasını alan kahramanlar her türlü korkunç belalardan ve kazalardan korunur ve sonunda istediği şeye ulaşır. Masalların bazılarında yaşlı adam, derviş, *bovay*, aksakallı vb. isimlerdeki olağanüstü yardımcıları Hızır’ın yerini almaktadır. Bunların hepsinin vasfı Hızır ile aynıdır. Hızır, kahramana su, at, asa gibi sihirli nesnelere vermekle yetinmeyip kahramanın amacına ulaşması için dua eder ve kahraman Hızır’ın yardımıyla amacına ulaşır. İşte bu Uygur halk masallarındaki Hızır motifidir.

2. İçerisinde Hızır Motifi Olan Uygur Halk Masalları Üzerinde İnceleme

2007 Pekin’de gerçekleştirilen “Uygur Halk Masallarının Motif İndeksi” adlı çalışmada, 898 Uygur halk masalı incelenip 59 yerde “Hızır’la Karşılaşma” motifinin olduğu tespit

edilmiştir.¹ Bahsi geçen çalışmada masallar incelenmiş, 59 yerde Hızır motifi ile karşılaştığımızı ve Uygur halk masallarındaki motiflerin karşılaşma sıklığı bakımından 3. sırada olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda, Uygur halk anlatmalarında Hızır motifinin yaygın şekilde kullanıldığı ifade edilebilir.

Çalışmada ele alınan Hızır motifi, ilahi karakter olup ilahi motiflerin kökenini efsanelerde ve dinî eserlerde bulmak mümkündür. İlahi motifler halk masallarının temelidir. Uygur halk masallarında birçok karakter zorluklarla karşılaşır. Ancak Hızır her zorlukta karşılaşana değil sadece birkaçına yardım elini uzatır. Örneğin “Bulbulgoya” adlı masalda, padişah rüyasında bir Bulbulgoya görür ve padişahın üç oğlu bu Bulbulgoya’yı bulup getirmek için beraber yola koyulur (Bulbulgoya, 2006: 60). Bu masalda Hızır sadece bu üç şehzadenin içindeki en küçüğüne yardım eder.

“Yette Lingiltaq ve Bir Şingiltaq (Yette Lingiltak ve Bir Şingiltak)” adlı masalda da Şingiltak rüyasında Hızır’ı görür ve Hızır onun kül olan buğdayını altına çevirmeyi öğretir. Ancak Yette Lingiltağ’ın kül olan buğdayını altına çeviremez ve Yette Lingiltak insanların önünde alay konusu olur (MB, 2006: 199).

Kahramanların ulaşmak istedikleri amaca ve yolda karşılaştıkları zorluklara göre Hızır yardım eder ya da etmez:

1) Şah babasının arzusunu yerine getirmek, annesinin hastalığına şifa bulmak, kız kardeşinin isteklerini yerine getirmek gibi birtakım maksatlar ile yola çıkan kahramanlar:

“Bulbulgoya” adlı masalda, bir padişah rüyasında bir Bulbulgoya görür ve onu bulmanın kaygısıyla çok üzülür. Babasının üzgün olduğunu gören üç oğlu bu Bulbulgoya’yı bulup babasına getirmek için beraber yola koyulurlar. Bir yol ağzına geldiğinde, üç oğul üç yöne doğru gider. En küçük oğlan yolda Hızır ile karşılaşır ve Hızır’ın gösterdiği yol ile Bulbulgoya’yı bir devin elinden kurtarır. Ayrıca ağabeylerini de bulur. Ancak iki ağabeyi Bulbulgoya’yı kardeşinden kıskanarak kardeşini bir kuyuya atıp kendileri yola devam eder. Babası en küçük oğlunun öldüğünü duyunca çok perişan olur. Bulbulgoya da ötmeyi anlatır. Sonrasında küçük oğlan o kuyudan kurtulup şah babasına olup biteni anlatır. Buna çok sinirlenen padişah iki büyük oğlunun idamını ister. Hızır iyi niyetli olan küçük oğlanın babasının isteklerini yerine getirmesine yardım eder (Bulbulgoya, 2006: 60).

“Hasiyetli Elma” adlı masalda Sultan *Ğocam* adındaki padişahın üç tane sihirli elma ağacı olup o elma ağaçları her sene sadece birer adet meyve verir. Bu elma ağaçlarını devler alıp götürür. Üç oğlu bu devlerle baş etmek için yola koyulduğunda en küçük oğlan Hızır ile karşılaşır. Hızır ona devle başa çıkmanın yolunu öğretir. Küçük oğlan *Ehmetcan*, Hızır’ın söylediklerini yaparak elma ağaçlarını kurtarır. Bunu kıskanan ağabeyleri *Bakış* ve *Danış* küçük kardeşini devlerin mekânında bırakıp kaçarlar. Küçük oğlan *Ehmetcan* yine Hızır’ın yardımıyla memleketine döner ve olup bitenleri şah babasına anlatır. Çok sinirlenen padişah büyük oğullarını atın kuyruğuna bağlayıp öldürür (KB, 2006: 255).

“Zeki” adlı masalda ise bir anne kör olur ve iki büyük oğlu ilaç bulmak için birçok zorluğa katlanır ve devlerin eline düşer. En küçük oğlan iki ağabeyini bulmak ve annesine ilaç getirmek için yola koyulur. Yolda aynı zorluklarla karşılaşır ve Hızır’ın yardımıyla ağabeylerini kurtarır ve ilacı da alıp annesine götürür. Eve dönerken yolda bir memlekete zarar veren ejderhayı yok eder. Padişah, tahtını memleketini ejderhadan kurtaran küçük kahramana verir. Oğullar anasını oraya getirir ve hayatının sonuna kadar adil bir şekilde bu memlekete sahip çıkar (MN, 2006: 249).

¹ 2000 yılından bugüne yayımlanan 10 masal kitabı, 1979-2000 yılları arasında yayınlanan 20 masal kitabının 14’ü ayrıca il ve ilçe kurumları tarafından derleyip yayınlanan 10 masal kitabı incelenmiş olup diğerlerine ulaşmak mümkün olmamıştır.

“Mestan Kempir” adlı masalda, bir padişahın küçük eşi bir kız ve bir oğlan doğurur, bunu gören büyük eşi Mestan Kempir’e o iki çocuğu ormanda kaybettirir. Bu çocukları bir geyik bulup büyütür. O çocukların hâlâ hayatta olduklarını öğrenen padişahın büyük eşi onları öldürmek ister, Mestan Kempir onları bulur ve kız kardeşini aldatıp ağabeyine devlerin elindeki üç nesneyi getirttirmesini ister. Ağabeyi, kız kardeşinin isteğini yerine getirmek için ikna olur ve Hızır’ın yardımıyla pınarın yanındaki ağaç dalını, gündeğümü taraftaki mağarada yaşayan Hörlikahan adlı kızı alıp döner. Sonunda ağabey kardeş Hörlikahan’ın yardımıyla anne ve babasına kavuşur. Padişahın olanlardan haberi olur ve Mestan Kempir’e idam cezası verir (Bulbulgoya, 2006: 18).

2) *Memlekete su getirip halkı kuraklıktan kurtarmak, düşmanı kovup vatanını azâd etmek, memleketinin güvenliğini koruyan sihirli nesnelere geri getirmek amacıyla yola çıkan kahramanlar:*

“Kılıç Batur” adlı masalda, bir fakir oduncunun tek oğlu vardır. Oduncu ölüm döşğinde olan oğluna sadece “memleketini korursan yükselirsin, korumazsan ölürsün” şeklinde bir atasözü söyleyip ölür. Bir gün, bu topraklara düşmanlar gelir ve padişah buna bir çözüm bulamayıp kendi canına kıyar. Halk zulüm görür. Oğlan babasının dediklerini düşünür ve memleketini korumak için bir şeyler yapmak istese de bir çözüm bulamaz. Hızır, oğlanın rüyasına girer ve ona yol gösterir. Oğlan, eline kılıç alır ve düşman ile savaşır. Sonunda düşmanı kovmayı başarır. Ondan sonra memleketi daha da zengin ve huzurlu olur. Demek ki Hızır, memleketi korumak için yola çıkan tek oğlana yardım etmiştir (KB, 2006: 195).

“Engüşter” (sihirli mücevher) adlı masalda, atalarından kalan bir Engüşter’in gizemli etkisi ile zengin ve gamsız yaşayan bir hanedanlıktan bahsedilir. Zümrüt padişah döneminde biri sihirli mücevheri çalar, bunun etkisi ile daha sonra memleket perişan olur, halk sokaklara düşer. O memlekette yaşayan bir oduncunun küçük oğlu sihirli mücevheri bulup memleketini kurtarmak için babasından dua ister ve yola koyulur. Bu süreçte inanılmaz zorluklarla karşılaşır. Yarı yolda rüyasında Hızır’ı görür ve Hızır Engüşter’i geri getirmesi için oğlana yol gösterir. Oğlan sonunda Engüşter’i bulup getirir ve böylelikle oğlan Zümrüt Şah’ın tahtını ve halkını büyük beladan kurtarır. Padişah, tahtını kahraman oğlana verir. Memleket tekrar zengin ve huzurlu günlerine döner (KB, 2006: 96).

3) *Rüyasında görüp âşık olduğu padişahın kızına ulaşmak için tehlikelere bakmadan yola çıkan kahramanlar:*

“Kılıç Ömer” adlı masalda, padişahın sadık vezirinin oğlu Ömer, rüyasında gördüğü kızı bulmak için yola çıkar. Yolda iki yiğit ile karşılaşır, onlar ile ağabey-kardeş olur. O iki memleketi belalardan kurtarıp o memleketlerdeki padişahın kızlarını ağabeyleriyle evlendirir. Ömer bir gün rüyasında Hızır’ı görür, Hızır ona âşık olduğu kızın nerede olduğunu ve ona nasıl kavuşacağını anlatır. Sonunda Ömer, Hızır’ın dediğini yapıp birtakım zorluklardan sonra aşkına kavuşur (Bulbulgoya, 2006: 103).

“Bir Şehzadenin Aşk Hayatı” adlı masalda Hızır, rüyasında gördüğü güzel kıza kavuşmak için yola çıkan şehzadeye yardım eder. Sonunda birbirine kavuşurlar (HB, 2006: 82).

“Kudret’in Hayatı” adlı masalda Hızır, rüyasında gördüğü çok güzel bir kıza kavuşmak için anne babasının duasıyla yola çıkan bir oğlana devler mekânından kızı kurtarmanın yolunu gösterir. Kudret birçok zorluğun üstesinden gelerek sonunda kızı bulur (MN, 2006: 82).

“Eynek Tağ (Ayna Dağ)” adlı masalda Hızır, rüyasında bir kıza âşık olan padişahın oğlu Nehim’e, ayna dağdaki kızı bulmanın yolunu gösterir. O Hızır’ın dediğini yapar ve kıza kavuşur, ondan sonra göklüler ve topraklılar karışıp bir aile olarak yaşarlar (MN, 2006: 268).

4) *Hayatta helal çalışıp yaşayan ancak sosyal bir pozisyonda bulunamayan iyi kalpli köylüler:*

“Qayna Çögün (Kayna Çaydanlık)” adlı masalda, helal para kazanarak eve ekmek getiren Kurban, bir gün Hızır’la karşılaşır. Hızır, yardıma muhtaç bir insan donuna (kıyafetine) girip onu sınamak ister. Daha sonra onun başkalarına yardım etmeyi seven biri olduğundan emin olup ona her şeyi peyda edebilen “Kayna Çaydanlık” verir. Ondan sonra o bir ömür huzurlu ve mutlu yaşar (HB, 2006: 250).

“Hikmetli Söz” adlı masalda, kendisi fakir olsa da iyi kalpli, cömert, diyanetli yiğit Kabil, yumarta satarak para toplayıp Hızır’dan hikmetli söz satın alır ve bu sözlerin yardımıyla padişahın mükâfatını kazanır (HB, 2006: 149).

“Yette Linggiltaq ve Bir Şinggiltaq (Yette Lingiltak ve Bir Şingiltak)” adlı masalda Hızır, başkaların kıskançlığından zarara uğrayan iyi kalpli, çalışkan Şingiltaq’ın rüyasına girer ve ona külü altına çevirmesini öğretir. Ancak Yette Şingiltak, aynı yol ile külü satmak ister ve satamamakla beraber başkalarının alay konusu olur (MB, 2006: 199).

İncelenen masalarda görüldüğü gibi Hızır, anne babasına vefalı, kardeşlerine şefkatle davranan, memleket ve halkın kaygılarını kendi kaygısı bilen, kendi helaline kavuşmak için tehlikelerden korkmayan, hayatta helal para kazanan, cömert, vatansever, cesur insanlara yardım eder.

“Minku Batur” masasında Hızır Aleyhisselâm, küçüklüğünde hastalanan Minku’nun ellerini, bacaklarını, tüm vücudunu sıvazlar ve onun iyileşmesi için dua eder. Bu yüzden olağanüstü güce sahip olan Minku’nun elleri ve ayağını kimse bağlayamaz ve gücü yetmez (Bulbulgoya, 2006: 138).

“Geyik Sultan” masasının kahramanı olan şehzade, bir kıza sevdalanır ve sevdiği kızın konuşamayacağını anlayınca çok üzülüp ağlar. Kızın konuşması için Allah’a yalvarıp dua eder. Bu sırada Hızır Aleyhisselâm şehzadenin karşısına çıkar ve onun gözünden damlayan bir damla yaşı konuşamayan kızın diline sürer, ondan sonra kızın vücudunu sıvazlayarak olağanüstü gücüyle kızın üstündeki gül ve yaprakları güzel giysilere dönüştürür. Kız dile gelerek konuşmaya başlar ve hepsi sevinir (YTY, 2006: 69).

Yukarıdaki masalara bakıldığında Hızır’ın hastalara şifa olduğunu ve onlara olağanüstü güç verdiği görülür. O, zaman ve mekânın sınırlarını aşarak hareket eder. Dünyanın sırlarını açar, sadece kendi çevresindeki olup bitenlerle kalmayıp geçmiş ve gelecek hakkında da bilgi sahibi olduğunu görmekteyiz. Masalların kahramanları türlü zorluklarla karşı karşıya gelir, zarara uğrar ve birçok şeyini kaybeder. Hızır, en önemli zamanlarda kahramanın yanında ve rüyasında peyda olur. Önce bu yola çıkmasının nedenini sorar, sonra olağanüstü gücüyle kahramana yol gösterir. Hızır’ın sözünü dinleyen kahramanların başarıya ulaştığı, dinlemeyenlerin ise hüsrana uğradığı görülür. Uygur halk masallarında Hızır herkese yardım etmez, sadece gayesi yolunda tehlikeler ve zorluklara baş eğmeyen, çabalayan, iyi kalpli kahramanlar Hızır’ın yardımını elde edebilirler.

Hint, İran ve Eski Yunan kültürlerinde daha çok sevgiyle ilişkilendirilen ve insanların karşısına çıkan rüya motifinin masalarda önemli yeri olduğu bilinmektedir. Örneklerde rüya motifinin Uygur masallarında bazen Hızır motifi ile bir arada geldiği görülür.

3. Uygur Masallarındaki Hızır ile İlgili İnanışlar

Karluk Beyliği, Karahanlı Devleti İslam’ı ilk kabul edenler olarak literatürde yer alır. Bu sebeple İslam’ı ilk kabul eden topluluklardan olan Uygurlar’ın 10. yüzyıldan itibaren hayatına, mitolojisine, destan, efsane ve masallarına İslami unsurlar yerleşmeye başlamıştır. Yeni dinin yayılması ve türlü çevre şartları bunu çok gerekli kılmıştır. Masallar, içinde barındırdığı gelenek, ritüel, görenekler ve inançları gelecek kuşaklara aktarmada önemli bir yere sahiptir ve pozitif bir şekilde gelecek kuşakları eğitmektedir. Bu amaçla İslami unsurlar masallara yerleştirilmiştir. Eski inanışlara ait birçok olağanüstü motif

İslamiyet'in hızla yayılmasıyla beraber İslami unsurlarla birleşerek anlatılarda kendini göstermiştir. Örneğin Hızır bazen yol gösteren aksakallı dede, rüyaya giren yaşlı, nur yüzlü adam ve derviş şekillerinde olağanüstü varlık olarak yer almıştır. Uygur masalları da toplumun kültürünü, anlayışını, inanç sistemini, gelenek-görenek, ritüel ve sosyal görüşlerini yansıtan anlatımların bir türüdür ve bunun toplumun dinî inanç sistemini yansıtmaya gözle görünür bir gerçektir.

“Musa Aleyhissalâm'ın Seyahati” adlı masalın başkahramanları ve konusu Kur'an-ı Kerim'deki Kehf Suresi'nde yer alan Hz. Musa ve bir delikanlının kıssasıyla benzerlik gösterir. “Musa Aleyhissalâm'ın Seyahati” masalında, Hz. Musa ile Hızır beraber sefere çıkar. Onlar yola çıkmadan önce Hızır seferde üstat, Musa Aleyhissalâm cıracak olacağı konusunda anlaşılır. Yol boyu Musa Aleyhissalâm Hızır'ı dinler ve ona itaat eder. Daha sonra Hz. Musa, Hızır'ın yaptığı bazı işlere karşı çıkarak onun Hızır olduğundan şüphe eder. Masalın sonunda Musa Aleyhissalâm onun Hızır olduğundan şüphe etmediği ve ona inandığı zaman Hızır çoktan kaybolup oradan ayrılmıştır.

Bu masalda yer alan Hızır her şeyi bilen olağanüstü bir karakterdir. Masalda Musa Aleyhissalâm'ın anlamadığı ve karşı çıktığı bilinen bazı gerçeklerin Hızır tarafından çoktan çözüldüğü bilinir.

Anne-babasının ve bilginlerin duasını almak Uygur masallarının sıklıkla tekrar ettiği bir mesajdır. Anne-babasının duasıyla yola çıkan kahraman, Uygur masallarının birçoğunda bulunur ve bu çoğunlukla kahraman Hızır ile karşılaşmadan önce gerçekleşir. Bazen de Hızır kahraman için dua eder ve Hızır'ın duası ve yardımıyla kahraman istediğine ulaşır.

Türk mitolojisinde önemli yeri olan su, pınar, yalnız ağaç, at, asa, kılıç gibi unsurlar masalarda Hızır'ın kahramana verdiği ya da kullandığı şeyler olarak ortaya çıkmaktadır. Uygurların yaşadığı topraklar tarihten bugüne zengin, huzurlu topraklardır ve hiçbir zaman düşmanların hilelerinden ve savaşlarından kaçınmamıştır. Uygur masallarında, Ejderha, Yalmavuz, dev gibi düşman motifleri bulunmaktadır ve onlarla başa çıkmayı, her zaman memleketini korumayı, vatanını sevmeyi, aşkına ve anne-babasına sahip çıkmayı, anne-babaların duasını almayı hayat felsefesi edinen kahramanlar büyüklerini, aksakallarını ve bilginlerini dinlemeye önem vermiştir. Zorluklardan kurtulmak için çırpınan kahramanlar için Hızır her zaman kurtarıcıdır.

Uygurlarda Türkiye'deki ve diğer bazı Türk boylarındaki gibi Hıdırellez günleri kutlanmaz. Ancak halk arasında Hızır'ın hâlâ yaşıyor olduğuna ve don değiştirerek istediği insanlar ile karşılaşacağına ilişkin inanışlar bulunmaktadır. Her insanın hayatında üç kere Hızır ile karşılaşacağına ancak çoğu zaman Hızır'ı tanıyamadığı için ondan abıhayat suyu isteyip içmeyi, kendi isteklerini söylemeyi unutup fırsatı kaçırdığına inanılır. Bu nedenle Uygurlar aksakallı, nur yüzlü yaşlıları “Hızır sıfatlı” olarak tarif eder ve onlarla selamlaşmaya önem verir. Yine diğer bir inanışa göre Hızır'ın başparmağı kemiksiz ve daha uzun olurmuş ya da sağ eli altı parmaklı olurmuş. Onlar genelde sabah erkenden insanlarla karşılaşmış, genellikle pazar yerlerinde dolaşmış. Hızır olup olmadığını anlamak için, selamlaştığı zaman sağ elinin başparmağını biraz bükme gerekiyormuş. Eğer parmağı söylendiği gibiyse hemen isteklerini söylemesi gerekiyormuş. Şimdiye kadar birinin Hızır'la karşılaşmış görülmesi de aniden zengin olan, işleri yoluna giren kimselere Hızır'la karşılaşmış denilir. Hızır'a olan inanç, saygı ve yararlanma hayalleri insanların kişisel iletişimde daha samimi, büyüklere daha saygılı olmalarını sağlamakta yeterince etkili olmuştur.

Sonuç

Hızır motifi, Uygur yazılı edebiyatı ve anlatılarının destan, masal, hikâye, rivayet, efsane, atasözü gibi türlerinde bulunmaktadır. İnsanların isimlerinde ve günlük hayattaki

konuşmalar sırasında da sık karşılaşabilmekteyiz. Hızır'ın Uygur edebiyatında ölmez arzu, gaye ve umudun sembolü olduğunu söyleyebilir, millî ideolojinin anlamlı bir tarafına dönüşüp millî kültür, millî edebiyat ve millî yaşamın her köşesinde sürekliliğini devam ettirdiğini de ifade edebiliriz.

Hızır'ın önemli özelliklerinden biri, sözlü ve yazılı edebiyatlarda kahramanın rüyasında gelecekte olacağını anlatmasıdır. Geleceğin haberini verme konusu Uygur edebiyatının İslamiyetten önceki ve sonraki eserlerinde yer edinmiştir. İslamiyetten önce de gelecekte haber verme gibi eylemlerin Uygur edebiyatı ürünlerinde yer aldığı bilinmekte olup İslamiyet'ten sonra bu eylemin Hızır'a yüklenmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Kısaltmalar

YTY	<i>Yarıl Taşım Yarıl, Uygur Halk Masalları</i> (2006). (Yay. Haz.: Abdurahim Ebey ve Ehmet Emin). Ürümçi: Şıncañ Halk Neşriyatı.
KB	<i>Kılıç Batur, Uygur Halk Masalları</i> (2006). (Yay. Haz.: Abdurahim Ebey ve Ehmet Emin). Ürümçi: Şıncañ Halk Neşriyatı.
Bulbulgoya	<i>Bulbulgoya, Uygur Halk Masalları</i> (2006). (Yay. Haz.: Abdurahim Ebey ve Ehmet Emin). Ürümçi: Şıncañ Halk Neşriyatı.
MB	<i>Melike Berna Uygur Halk Masalları</i> (2006). (Yay. Haz.: Abdurahim Ebey ve Ehmet Emin). Ürümçi: Şincan Halk Neşriyatı.
MN	<i>Méhri Niğab Uygur Halk Masalları</i> (2006). (Yay. Haz.: Abdurahim Ebey ve Ehmet Emin). Ürümçi: Şincan Halk Neşriyatı.
HB	<i>Hüvey Batur. Uygur Halk Masalları</i> (2006). Yayına Hazırlayanlar: Abdurahim Ebey; Ehmet Emin. Ürümçi. Şincan Halk Neşriyatı.

Kaynakça

- Artun, Erman (2006). *Anonim Türk Halk Edebiyatı Nesri*. İstanbul: Kitabevi.
- Bulbulgoya, Uygur Halk Masalları* (2006). (Yay. Haz.: Abdurahim Ebey ve Ehmet Emin). Ürümçi: Şincan Halk Neşriyatı.
- Hüvey Batur. Uygur Halk Masalları* (2006). Yayına Hazırlayanlar: Abdurahim Ebey; Ehmet Emin. Ürümçi. Şincan Halk Neşriyatı.
- Kılıç Batur, Uygur Halk Masalları* (2006). (Yay. Haz.: Abdurahim Ebey ve Ehmet Emin). Ürümçi: Şincan Halk Neşriyatı.
- Méhri Niğab Uygur Halk Masalları* (2006). (Yay. Haz.: Abdurahim Ebey ve Ehmet Emin). Ürümçi: Şincan Halk Neşriyatı.
- Melike Berna Uygur Halk Masalları* (2006). (Yay. Haz.: Abdurahim Ebey ve Ehmet Emin). Ürümçi: Şincan Halk Neşriyatı.
- Uygur Halk Masalları 2* (1999). (Yay. Haz.: Ablimit Sadik). Şıncañ Halk Neşriyatı.
- Uygur Halk Masalları 5* (1999). (Yay. Haz.: Nurmuhemmet Zaman ve Turğan Şavdur). Ürümçi: Şincan Halk Neşriyatı.
- Uygur Halk Masalları 6* (1999). (Yay. Haz.: Mir Kamal Yakup ve Hesên Éli). Ürümçi: Şincan Halk Neşriyatı.
- Uygur Halk Masalları 8* (1988). Ürümçi: Şincan Halk Neşriyatı.

Yarı Taşım Yarı, Uygur Halk Masalları (2006). (Yay. Haz.: Abdurrahim Ebey ve Ehmet Emin).
Ürümçi: Şincan Halk Neşriyatı.

İnternet Kaynakları:

URL-1: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hizir> (Erişim: 18.06.2022).

Orhun, Murat (2022). Uygurcada Sözlük Çalışmaları, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2022/19, s. 68-92.

DOI: 10.46400/uygur.1111228

UYGURCADA SÖZLÜK ÇALIŞMALARI*

[Bibliyografi / Bibliography]

Murat ORHUN**

Geliş Tarihi: 30.04.2022

Kabul Tarihi: 22.06.2022

Öz

Sözlük çalışmaları dil araştırmalarında önemli konumda yer alır. Çünkü sözlük bir dilde kullanılan sözcüklerin toplamıdır. Zamanın ilerlemesi ile sözcüklerde de değişiklikler yaşanır. Yeni sözcükler üretilir ya da diğer dillerden kabul edilen sözcükler, daha önce kullanılan sözcüklerin yerini almaya başlayabilir. Politik nedenler, yaşadığı farklı bölgeler, dini inanç, sosyal ve kültürel etkiler nedeniyle aynı millet, kavim ya da topluma ait kişilerin kullandığı dilde, benzeri şeyler için farklı sözcükler kullanılabilir. Bunların dışında alfabe değişikliği, imla kuralları gibi nedenlerden daha önce kullanılan sözcükler değişime uğrayabilir. Günümüzde dil araştırmalarının gelişmesi, özellikle bilgisayar destekli yapay zekâ ile ilgili çalışmalarda sözcükler hiç olmadığı kadar çok etkili olmaktadır. Uygurlar dünyada yerleşik hayata erken dönemde geçen ve Türk kültür tarihine önemli katkılar sunan boylardan biridir. Bu katkılar içinde el sanatları, resim, minyatür, müzik gibi alanların dışında dil ve edebiyat ön plana çıkmaktadır. Çünkü Uygurlar günümüze kadar pek çok alfabe kullanmışlar, sayısız edebi eserler yaratmışlar ve Uygur Türkçesine ait sözlükler oluşturmuşlardır. Bu makalede günümüze kadar Uygurca ile ilgili yazılmış sözlükler araştırılmıştır ve sözlüklerin bir bibliyografyası oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sözlük, Katalog, Alfabe, Uygur Araştırmaları, Dil Bilim.

DICTIONARY STUDIES IN UYGHUR

Abstract

Dictionary studies take an important place in language research because the dictionary is a collection of words used in a language. As time progresses, there are also changes in words. While new words are produced or adopted from other languages, previously used words may not be used as widely as before. Due to political reasons, different regions of residence, religious beliefs, social and cultural influences, different words may be used for similar things in the language used by people belonging to the same nation, tribe, or society. Apart from these, previously used words can change due to reasons such as alphabet change and spelling rules. Today, with the development of language research, especially in computer-assisted artificial intelligence studies, words are more effective than ever before. The Uyghurs are among the early urbanizing nations in the world and have made significant contributions to the history of humanity. Among these contributions, language and literature come to the fore, apart from areas such as handicrafts, painting, miniatures, and music. The reasons of this situation are that the Uyghurs have used many alphabets until today, they have created countless literary works and they have created dictionaries of Uyghur. In this article, dictionaries written about Uyghur until today have been researched and a bibliography of the dictionaries has been created.

Keywords: Dictionary, Catalogue, Alphabet, Uyghur Studies, Linguistics.

* Çalışmada yer alan kaynakların teminindeki katkılarından dolayı Prof. Dr. Alimcan İneyet, Dr. Ruslan Arziyev, Abducelil Turan ve Memettursun Zunun Oqya'ya teşekkür ederim.

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Bigli Üniversitesi, Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi, Bilgisayar Mühendisliği Bölümü, e-posta: murat.orhun@bilgi.edu.tr

Orcid: 0000-0002-5013-1119

1. Giriş

Uygurlar geçmişten günümüze kadar pek çok alfabe kullanmıştır ve çok önemli yazılı eserleri miras olarak bırakmıştır. Uygurların bu kadar çok alfabe kullanmalarının nedenleri arasında dinî inanç, siyasi nedenler ve diğer topluluklarla olan kültürel ilişkiler yer almaktadır. Günümüzde de bu durum devam etmekte ve Uygurlar yaşadığı bölgelere göre farklı alfabeler kullanmaktadır. Örneğin Uygurların yoğun olarak yaşadığı ana vatani, Çin'in Uygur Özerk Bölgesi'nde Arap alfabesi temelli Uygur alfabesi kullanılırken Kazakistan'da yaşayan Uygurlar Kiril alfabesini kullanmaktadır. Özbekistan'da ise Özbek Latin alfabesi kullanılırken Türkiye ve diğer Batı devletlerinde Uygur Özerk Bölgesi'nde daha önce kullanılan Latin alfabesi kullanılmaktadır. Afganistan ve Pakistan'da yaşayan Uygurlar, o ülkelerde kullanılan Arap alfabesi temelli alfabeleri kullanmaktadır ve bu alfabeler Uygur Özerk Bölgesi'nde kullanılan Arap alfabesi temelli alfabelerden farklılıklar göstermektedir. Alfabelerin farklı olması nedeniyle aynı millete mensup kişilerin yazdığı eserlerde ve kullandığı sözcüklerde de farklılıklar kaçınılmaz olmaktadır.

Uygurların yaşadığı bölgelerde yapılan araştırmalarda pek çok yazılı eser tespit edilmiş ve buna bağlı olarak kullandıkları 20 alfabe belirlenmiştir (Tehür vd., 2010: 255). Bu alfabelerden Orhun (Göktürk), Eski Uygurca, Brahmi, Mani, Sogd, Nistoriyan, Tübüt, Arap ve Pasba alfabeleri Uygurcanın yazımında kullanılan alfabelerdendir (Tehür vd., 2010: 256). Bunların arasında en çok ve yaygın olarak kullanılmış olanlar Orhun, Eski Uygur ve Arap alfabeleridir. Uygurlar İslam dinini kabul ettikten sonra Arap alfabesi daha baskın konuma geçmiştir. Özellikle Karahanlılar döneminde Arap alfabesi devlet kurumlarında kullanılan resmî alfabe olarak kabul edildikten sonra, Uygurcada Arapça ve Farsça sözcükler için bazı kurallar tanımlanmış ve bu dönem Türkçesine "Hakaniye Türkçesi" denilmiştir (Tehür vd., 2010: 255). Moğol istilasından sonra bu tarihî lehçe, Cengizhan'ın ikinci oğlu Çağatay'a atfen "Çağatay Türkçesi" olarak adlandırılmıştır. Günümüzde Orta Asya ve Uygur sahasında "Çağatay Türkçesi" ile yazılmış pek çok eser bulunmaktadır ve bu eserler üzerine önemli araştırmalar yapılmaya devam etmektedir. Orta Asya'da Rus istilasının hâkim olduğu bölgelerde Çağatay Türkçesinin alfabesi olan Arap alfabesi küçük değişiklikler kısa bir dönem kullanılmaya devam etmiş, sonrasında Latin ve en nihayet Kiril alfabesine geçiş yapılmıştır. Uygur Özerk Bölgesi'nde ise Arap alfabesi, bazı değişiklikler ile kullanılmaya devam etmiştir. Bu süreçte, Uygurlar bir dönem Çin yazısının okunması için kullanılan Latince Pinyinlere benzer bir Latin alfabesi kullanmışlardır. 1987'den sonra tekrar Arap alfabesine geçilmiş ve günümüze kadar bu alfabe kullanılmıştır. 1950'den sonra Uygur Özerk Bölgesi'nde kullanılan alfabe "Yeni Uygur Alfabesi", "Çağdaş Uygur Alfabesi" ya da kısaca "Uygur alfabesi" adları verilmiş, bu dönem diline ise "Uygurca", "Yeni Uygurca" ve "Çağdaş Uygurca" denilmiştir. Uygur alfabesi, dili ve edebiyatı ile ilgili Türkiye'de ve dünyada pek çok makale yayımlanmıştır (Şirin, 2020; Öztopçu, 1992) ve bu alandaki araştırmalar devam etmektedir.

Uygurlar, farklı dönemlerde kullandıkları alfabeler ile yazılmış çok değerli tarihî eserler bırakmışlardır. Öztopçu 1992 yılında yayımladığı makalesinde, 180 civarında en seçkin eserlerden oluşan bir liste yayımlamıştır (Öztopçu, 1992). Uygurcanın gelişmesi ve standartlaşması açısından sözlük çalışmaları hayati öneme sahiptir. Günümüzde Uygurca sözlükler ve o sözlüklerde kullanılan kelimeler ile ilgili pek çok çalışma yürütülmektedir. Öztopçu 1993 yılında yayımladığı makalesinde, Çin ve Uygur Özerk Bölgesi'nde, Orta Asya ve Batı devletlerinde yayımlanan bazı sözlüklerin listesini vermiş, bu çalışmada özellikle Uygurcanın yazım kurallarını ve sözcüklerin standartlaşmasına belirgin etkisi bulunan sözlükleri ele almıştır (1992: 171). Uygurca sözlükler ile ilgili yapılan diğer araştırmalarda, sözlükler ile ilgili kısa bilgilere yer verilmiştir (Yıldırım, 2019: 544-548). Yıldırım'ın çalışmasında, Uygurca ile İngilizce, Türkçe gibi iki dilli sözlükler hakkında bilgi verilmiş, Uygurcanın açıklamalı sözlükleri üzerinde durulmuştur. Farklı yıllarda yayımlanmış

versiyonlar imla ve sözcük anlamları yönünden karşılaştırılmıştır (Yıldırım, 2019: 545). Bir başka çalışmada, Uygurca sözlüklerin yayımlandığı ve kullanıldığı dönemler birlikte ele alınmıştır (Arziyev, 2019: 134-186). Arziyev'in bu çalışmasında, Kaşgarlı Mahmud'un Dîvân-ı Lügat'it Türk sözlüğü, 14. yüzyılda yazılan "İdikut Mahkeme Sözlüğü" ve Uygurca-Farsça tarihî sözlükler yer alırken Çağdaş Uygurca ile ilgili sözlükler açıklamalı imla, telaffuz, diyalekt ve eş anlamlı gibi birçok sözlükler özetle verilmiştir. Özellikle Kazakistan ve Rusya'da yayımlanan sözlükler detaylı olarak tanzim edilmiştir. Arziyev'in çalışmasında bilgisi verilen sözlükler, sözlüklerin kullanım alanı, sözlük kapsamına göre sınıflandırılmıştır. Uygurca sözlük araştırmaları değerlendirildiğinde, Arziyev'nin söz konusu çalışmasının diğer çalışmalara göre daha detaylı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu çalışmaya Uygur Özerk Bölgesi, Çin, Türkiye ve Batı devletlerinde yayımlanan bazı sözlükler dâhil edilmemiştir. Hikmet Koraş'ın ele aldığı çalışmanın "Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü" adlı bölümünde ise Uygurca sözlüklerin listesi verilmiş, Uygurca-Türkçe sözlük üzerinde değerlendirmelerde bulunulmuştur (Koraş, 2009: 778-785).

Son zamanlarda Uygurca ile ilgili birçok yeni sözlük yayımlanmıştır. Örneğin Türk, Çin, Rus, Arap, Japon, İngiliz, Fin, İsveç dilleri için hazırlanan iki dilli sözlükler, gramer sözlükleri ve okul sözlükleri bu sözlükler arasında yer alır. Bu sözlüklerin bazıları Uygur Özerk Bölgesi'nde, Uygur dil bilimcileri ve araştırmacıları tarafından yayımlanmışken bazıları da Orta Asya ve Batı ülkelerindeki araştırma merkezlerinde yayımlanmıştır.

Bu makalede, günümüze kadar Uygurca olarak yayımlanmış sözlüklerin özellikleri, bu sözlüklerde kullanılan alfabeler özet olarak verilmiştir. Sözlükler farklı dönemlerde yayımlandığından alfabe, sözcük sayısı gibi yönlerden farklılık arz etmektedir. Ulaşılamayan sözlükler hakkındaki bilgiler için önceki çalışmalara bakılmış, gerektiğinde bu sözlüklere atıf yapılmıştır. Sözlüklere kolay erişim için yıl bazında listeleme yapılmıştır. Sonunda en güncel ve etkin kullanılan çevrimiçi sözlüklerin internet adresleri verilmiştir. Çalışmanın amacı, Uygurca "sözlük" kategorisine giren çalışmaları özetleyerek listelemektir.

2. Uygurca Sözlükler

Sözlükler ile ilgili yapılan araştırmalarda, özellikle katalog tarzı çalışmalarda, önceki kataloglar üzerinden hareket etmek daha sağlıklı olacaktır. Bu çalışmada sözlükler ile ilgili olarak sözlük sayısı, yazarlar, sözlüklerin yayımlandığı yıl, sayfa sayısı, sözlüklerde kullanılan alfabe gibi bilgilerin verilmesi amaçlandığından önceki çalışmalarda yayımlanan sözlük listeleri kaynak gösterilmiş ve bu bölümün giriş kısmına yerleştirilmiştir.

2.1. Kurtuluş Öztopçu'nun Listelediği Sözlükler

Sözlüklerde Uygur alfabesi ile ilgili olarak özel bir açıklama yapılmadığından, sözlüklerde yer alan sözcükler günümüzde Uygur Özerk Bölgesi'nde kullanılan Uygur Arap alfabesi ile yazılmıştır. Uygurca sözlüklerin adları Latin alfabesi ile verilirken İngiliz ve Batı dillerinde yazılan sözlüklerin adı aynı şekilde yazılmıştır. Yazarları belli olan sözlükler ile ilgili yıl ve sözcük sayısı gibi bilgiler daha önceden yayımlanan listelere doğrudan eklenmiştir.

Öztopçu, özellikle Uygur yazı dilinin oluşması ve gelişmesine katkı sunan sözlükleri çalışmasına dâhil etmiş, "Uygurcanın Açıklamalı Sözlüğü" ile ilgili detaylı incelemeler yapmıştır. Öztopçu'nun 1992 yılında yayımladığı çalışması ile 1993 yılında yayımladığı çalışması karşılaştırıldığında, bazı sözlüklerin basım yılı ile ilgili farklılıklar tespit edilmiştir. Örneğin Jarring'in "An Eastern Turki-English Dialect Dictionary" adlı eserinin (1967) basım tarihi 1992 yılındaki çalışmada 1974 olarak verilirken 1993 yılındaki çalışmada 1967 olarak düzeltilmiştir. Yine Peyzulla'nın "İngilizce-Uygurçe Luğet" (1988) adlı eserinin basım tarihi 1992 yılındaki çalışmada 1986 iken 1993 yılındaki çalışmada 1988 olarak yer

almaktadır. Aynı şekilde Baskakov ve Nasilov'un "*Uygursko-Russkii Slovar*" adlı eserinde de tarih yazımında yanlışlık yaşanmıştır (Baskakov, 1939).

Öztopçu'nun 1993 yılındaki çalışmasından sonra, farklı ülkelerde Uygurca ile ilgili pek çok sözlük çalışması yapılmıştır. Çalışmada, sözlüklerin bibliyografyasını oluştururken Öztopçu'nun çalışmasında yer verdiği sözlüklerin dışında kalan sözlükler ayrıntılı olarak tanıtılmıştır.

2.2. Güncel Uygurca Sözlük Kategorisi

Sözlüklerin kategorisi oluşturulurken daha önce yayımlanmış sözlük listelerinden yararlanılmıştır. Eğer daha önce yayımlanmış listelerde bilgi eksikliği yoksa o sözlüklerle ilgili herhangi bir bilgilendirme yapılmamıştır. Ancak bilgi eksikliği varsa, özellikle de yazar bilgisi eksikse, güncel listeye dâhil edilmiştir. Son zamanlarda Uygurca sözlükler ile ilgili pek çok çalışma yapıldığından sözlükler Eski Uygurca, Arap alfabesi (Karahanlı Türkçesi), Uygur Araştırmaları, Uygurca-Çince, Uygurca-Rusça, Uygurca-İngilizce, Uygurca-Türkçe, Uygurca-Arapça gibi 9 başlık altında gruplandırılmıştır. Diğer grubunda yer alan sözlükler sadece tek dil ya da özel alan ile ilgili olan sözlükleri içermektedir.

2.2.1. Eski Uygurca Sözlükler

İdiqut Mehkemesi Luğiti (İdikut Mahkemesi Sözlüğü)

1382 yılında yazılan Eski Uygurcaya ait bir sözlüktür. Uygurca kelimeler, eski Uygur alfabesi ile yazılmış ve Çince olarak açıklanmıştır. Sözcükler asman (gök), yer, vakit, canlılar, kişiler, Orda bölgesi gibi 17 gruba ayrılmıştır. Bu sözlüğün 4 adedi Beijing'de hâlâ saklanmaktadır. Dönemlere göre 940, 716 ve 208 farklı kelime yer almaktadır. Bu sözlük 1948 yılında yeniden yayımlanmıştır (Arziyev, 2019: 175).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü

1968 yılında Ahmet Caferoğlu'nun hazırladığı sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları'ndan çıkmıştır. Bu sözlükte 7500 sözcük yer almaktadır (3. Baskı). Sözlük 320 sayfa olup 2011 ve 2015 yılında tekrar yayımlanmıştır.

Qedimiy Türkçe Luğet (Eski Türkçe Sözlük)

20.000 kelimededen oluşan bu sözlük, 1968 yılında eski Uygurca sözlükler temelinde yazılmış ve Leningrad'da (şimdiki Sankt-Peterburug) yayımlanmıştır. Uygurca sözcükler için verilen Rusça açıklamaları ve örnekleri barındırması bakımından önem arz eder.

An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (13- Esirdin Burunqi Türkçining Étimologiylik Luğiti) (13. Yüzyıl Öncesi Türkçenin Köken Bilgisi Sözlüğü)

Sir Gerard Clauson tarafından 1972 yılında hazırlanan eser, 1000 sayfadan oluşmakta olup Eski Uygurcada kullanılan kelimeleri içermektedir (Clauson, 1972).

Uygurçe Luğet (Nimisçe) (Uygurca Sözlük (Almanca))

K. Rörbori tarafından 1977-1981 yılları arasında hazırlanan sözlük 3 ciltten oluşmaktadır. Visbaden'de yayımlanan eserde, ünlü Eski Uygur Dili araştırmacısı K. Rörborh, Eski Uygurca kelimeleri Almanca olarak açıklamıştır.

Qedimki Uyğur Tili Luğiti (Eski Uygurca Sözlüğü)

Ablimit Ehet ve Dildar Memtimin'in hazırladığı eser, 1989 yılında Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Bu sözlükte 12.000'den fazla kelime yer almakta olup eser toplam 548 sayfadır.

Uygurçe-Xenzuçe İdiqut Luğiti (Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü)

Meğpiret Kemal Yunusoğlu tarafından hazırlanan sözlük, 2012 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır. Sözlüğün yapılan bazı çalışmalarda “İdiqut Mehkemesi Sözlüğü” olarak da çevirisi yapılmış olup Uygur araştırmalarının temel kaynaklarından birisi olma özelliğine sahiptir. Bu çalışmada, sözlüğün farklı varyantları incelenmiş ve karşılaştırma yapılarak tüm maddeler ele alınmıştır. Sözlükte 1024 civarında madde yer almaktadır.

2.2.2. Eski Arap Alfabeti ile Yazılan Sözlükler¹

Türki Tillar Divani (Dîvânu Lugât’it-Türk)

Kaşgarlı Mahmud tarafından 1072-1074 yılları arasında yazılan eser, sadece Uygurcanın değil, tüm Türk lehçelerinin ilk sözlüğüdür.

Muhakemetü'l-Lugateyn

İki Dil Münazarası anlamına gelen eser, Ali Şir Nevâî tarafından Hicri 1315 yılında yazılmıştır. Bu sözlük günümüz dil araştırmaları ve sözlük çalışmalarında Dîvânu Lugât’it-Türk gibi önemli bir yere sahiptir. Sözlüğün günümüz Uygurcasındaki baskısı Hemit Tömür ve Abdurup Polat’ın çalışmaları ile Beijing’deki Milletler Neşriyatı tarafından 1988 yılı yayımlanmıştır (Elišir Nevâî, 1988).

Bedayiul Luğet (Tilning Bediiyligi) (Dilin Güzelliği)

Tali İmanî Heratî tarafından 15. yüzyılda Ali Şir Nevâî’nin eserlerinde kullanılan kelimeler arasından hazırlanmıştır. Sözcükler Farsça olarak açıklanmıştır. Bu sözlüğün bir nüshası Sankt-Peterburg’da bulunmaktadır ve 1961 yılında A. İ. Borovkov tarafından Moskova’da yayımlanmıştır.

El-luğet un Navaiya ve el-is-tiḥadetul Çağataiya (Nevâî Sözlüğü ve Çağatay Dili Delilleri)

Bu sözlükte 2000 kelime yer almakta olup Nevâî’nin edebiyat ve bilimsel çalışmalarından derlenmiştir. Osmanlı döneminde yaşayan ve Navai eserleri ile yakından ilgilenen biri tarafından hazırlanmıştır. Özellikle çok kullanılmayan nadir sözcükler seçilmiştir. Bu sözcükler Türkçe açıklanmıştır. Bu sözlüğün bir nüshası İngiltere’de, üç nüshası Sankt-Peterburg’da yer almaktadır.

Luğet-i Turki (Türkçe Sözlük)

Fazlullaxan tarafından 17. yüzyılda yayımlanmıştır. Toplam 3 bölümden oluşmakta olup birinci bölümde fiillere, ikinci bölümde fiil şekillerine, üçüncü bölümde ise zarflara yer verilmiştir. Birinci bölümdeki eylemler Farsçaya çevrilmiş, diğer bölümdeki sözcüklerin açıklaması Uygurca ile verilmiştir.

Kelurname

Muhemmet Yaqub Çingiy tarafından Uygurca-Farsça olarak yayımlanan sözlük, on beş bölümden oluşmaktadır. İsimler yalın, eylemler mastar şekilde verilmiştir. Sözcükler anlam yönünden gök, yer, güneş gibi kategorilere ayrılmıştır.

Senglaq

Mehdihan tarafından 1760 yılında yayımlanmıştır. Uygurca-Farsça olarak yayımlanan bir sözlüktür. Sözcükler Uygur alfabesi ile yazılmıştır. Lutfi, Nevâî ve Babur eserlerinden örnekler mevcuttur. Bu sözlüğe yine Mehdihan’ın eski Uygur dili grameri ile ilgili “*Mebani Luğet*” adlı makalesine yer verilmiştir.

Qajariy Lughiti

¹ Bu bölüm Arziyev’nin çalışmasından özetlenmiştir (Arziyev, 2019:176-179).

Feth Elixan tarafından 1848-1862 yıllarında yazılmış olan Uygurca-Farsça sözlüktür. Sözlük, dört bölümden oluşmaktadır. 8000'den fazla Uygurca kelime Farsça olarak açıklanmıştır. Özellikle Nevâî'nin eserlerinde yer alan sözcükler tercih edilmiştir. Sözlüğün iki nüshası bulunmakta olup bir nüshası Macaristan'da diğeri ise S. Peterburg'tadır.

2.2.3. Çağdaş Uygurca Araştırmaları Sözlükleri

İzahliq Luğet (Açıklamalı Sözlük)

Qadir Toxti tarafından hazırlanan ve 1981 yılında İli'de yayımlanan bu sözlükte, günlük yaşamda fazla kullanılmayan 4000 civarında kelime açıklanmış olup 119 sayfadır.

Uygur Tilining İzahliq Frazéologiyilik Birikmiler Sözlügi (Uygurcanın Açıklamalı Frazéoloji Sözlüğü)

1984 yılında Ürümçi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır (Yaqup,1990: 2).

Uygur Tilining İzahliq Luğiti (6 Tomluq) (Uygurcanın Açıklamalı Sözlüğü (6 cilt)

1990-1998 yılları arasında Pekin'de Milletler Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlükte Çağdaş Uygurcada çok yaygın olarak kullanılan 60.000 civarında kök sözcük, üretilen sözcükler, özdeşmiş sözcük ve deyimleri içermektedir. Sözlük çalışması, 1978 yılında gündeme alınmış ve kapsamlı saha çalışmaları yapılmıştır. Uygurca yayınlanmış gazete-dergi, edebî-fen, halk edebiyatı, derslikler, siyasi dokümanlar ve çeviri eserler olmak üzere 400'den fazla basılı yayından 60.000 civarında sözcük seçilmiştir. Sözlük, Uygur alfabesi sırasına göre 6 cilt şeklinde, farklı zaman diliminde yayımlanmıştır ve son cilt 1998 senesinde tamamlanmıştır.

Başlanğıç Mekteplering Til-Yéziq Edebiyat Dersliki Üçün İzahliq Luğet (İlköğretim Okullarının Dil-Yazı Edebiyat Dersleri İçin Açıklamalı Sözlük)

Ğenizat Ğeyurani, Zahit Hévil ve Abliz Emet tarafından hazırlanan eser 1991 yılında yayımlanmıştır (Emet, 2001).

Ottura Mekteplerning Til-Yéziq Edebiyat Dersliki Üçün İzahliq Luğiti (Orta Öğretim Okullarının Dil-Yazı Edebiyat Dersleri İçin Açıklamalı Sözlük)

Ğenizat Ğeyurani, Zahit Hévil ve Abliz Emet tarafından hazırlanan sözlük 1991 yılında yayımlanmıştır (Emet, 2001).

Uygur Tili Frazé'ologiyisining İzahliq Luğiti (Uygurcanın Frazéolojik Açıklamalı Sözlüğü)

Abdusalam Abbas tarafından 1991 yılında, Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı tarafından Ürümçi'de neşredilmiştir.

Uygur Tilining İzahliq Luğiti (Qisqartilmisi) (Uygurcanın Açıklamalı Sözlüğü (Kısaltılmış))

Abliz Yaqup, Ğenizat Ğeyurani, İsmail Qadir, Hemdulla Aburahman İmam, Abliz Emet, Perhat Nur, Esqer Abuqadir, Abuzahir Tahir ve Ablikim Réhim'in birlikte hazırladığı sözlük, 1999 yılında Ürümçi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Bu sözlükte 60.000 civarında kelime yer almaktadır.

Uygur Xelq Maqal-Temsilliri İzahliq Luğeti (Uygur Atasözlerinin Açıklamalı Sözlüğü)

Abliz Emet tarafından hazırlanan eser, 2001 yılında Qeşqer Uygur Neşriyatı tarafından neşredilmiştir. İçerisinde 4000 civarında deyim yer aldığı eser 430 sayfadır.

Uygur Tiliğa Çettin Kirgen Sözlerning İzahliq Luğiti (Uygurcaya Yabancı Dillerden Giren Sözcüklerin Açıklamalı Sözlüğü)

Hemidulla Abdurahman, Esqer Abuqadir ve Abuzahir Tahir tarafından hazırlanan sözlük, 2001 yılında Ürümçü'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından neşredilmiştir. Bu sözlükte, yabancı dillerden Uygurcaya geçen 10.000 civarında sözcük yer almaktadır. Sözcüklerin hangi dilden geldiği, aslının nasıl olduğu, Uygurcadaki anlamı vb. bilgiler açıklanmıştır. Eser, toplam 743 sayfadan oluşmakta olup sözlük kısmı 728 sayfadır.

Çağatay Tilining İzahliq Luğiti (Çağataycanın Açıklamalı Sözlüğü)

Muhammettursun Bahavudun, Ğenizat Ğeyurani, İsmail Qadir İsmail ve Ablimit Ehet tarafından hazırlanan sözlük, 2002 yılında Ürümçü'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Bu sözlükte Çağatayca yazılmış ve Çağataycaya aktarılmış yayınlarda kullanılan Arapça, Farsça ve Çağdaş Uygurcada kullanılmayan ya da çok az kullanılan eski Uygurca sözcüklerden 21.000 kelime yer almaktadır. Kelimeler şimdiki Uygur alfabesi ve Çağatay Türkçesi ile yazılmıştır. Ayrıca sözcüklerin etimolojik bilgilerine de yer verilmiştir. 842 sayfadan oluşan sözlüğün başında, Çağdaş Uygur alfabesi ile Çağatay alfabesinin karşılaştırıldığı tabloda örneklere yer verilmiştir.

Uygur Tilining İzahliq Luğiti (Uygurcanın Açıklamalı Sözlüğü)

İlköğretim 1. sınıf öğrencileri için özel baskı olarak hazırlanan sözlük, Abduzahir Tahir tarafından kaleme alınmış olup 2002 yılında Ürümçü'de Şincang Üniversitesi Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Bu sözlükte 600 civarında kelime yer almaktadır.

Uygur Tilining İzahliq Luğiti (Uygurcanın Açıklamalı Sözlüğü)

İlköğretim 2. sınıf öğrencileri için özel baskı olarak hazırlanan sözlük, Elanur İmin tarafından hazırlanmış ve 2002 yılında Ürümçü'de Şincang Üniversitesi Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlükte 1000 civarında kelime yer almaktadır.

Uygur Tilining İzahliq Luğiti (Uygurcanın Açıklamalı Sözlüğü)

İlköğretim 3. sınıf öğrencileri için özel baskı olarak Hemdulla Abdurahman tarafından hazırlanmış olup 2002 yılında Ürümçü'de Şincang Üniversitesi Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Bu sözlükte 1300 civarında kelime yer almaktadır.

Uygur Tilining İzahliq Luğiti (Uygurcanın Açıklamalı Sözlüğü)

İlköğretim 4. sınıf öğrencileri için Hemdulla Abduzahir Tahir tarafından hazırlanan ve 2002 yılında Ürümçü'de Şincang Üniversitesi Neşriyatı tarafından yayımlanan sözlük, 278 sayfa olup sözlükte 1200 civarında kelimeye yer verilmiştir.

Çağatay Uygur Tilining İzahliq Luğiti (Çağatay Uygur Dilinin Açıklamalı Sözlüğü)

Hemit Tömür ve Abdureup Polat tarafından hazırlanan sözlük, 2016 yılında Pekin'de Milletler Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. 1209 sayfadan oluşan sözlükte kelimeler Uygur alfabesi ile yazılmış, yan tarafında da parantez içinde kelimenin Çağatayca karşılığı verilmiştir.

Qisqıçe Uygur Örp-Adetleri Qamusi (Kısaca Uygur Örf ve Adetleri Ansiklopedisi)

Memettursun Zunun Oqya tarafından hazırlanan ve 2019 yılında Londra'da yayımlanan sözlük, Uygurların örf ve adetleri ile ilgili sözcük ve terimleri içermekte olup 1807 sayfadan oluşan bir eserdir. Diğer sözlüklerde yeterince açıklanmayan ya da eksik açıklanan sözcük, terim ve deyimler bu çalışmada örneklerle açıklanmıştır (Orhun, 2020).

2.2.3.2. İmla ve Telaffuz Sözlükleri

Uygur Tilining İmla Luğiti (Uygurcanın İmla Sözlüğü)

Ğ. Sedbaqasov ve E. İlievlar tarafından hazırlanan sözlük, 1961 yılında Almuta'da yayımlanmıştır. Sözlük, 1969 ve 1983 yılında yeniden basılmıştır (Arziyev, 2019).

Uygur Edebiy Tilining İmla Qaydiliri (Uygur Edebî Dilinin İmla Kuralları)

Ğ. Sedvaqasov tarafından hazırlanan ve 1961 yılında Alma-Ata'da basılan sözlük, Uygur yazı dilinin kurallarını içermektedir (Öztopçu, 1992).

Uygur Tilining İmla Luğiti (Uygurcanın İmla Sözlüğü)

1976 yılında Ürümçi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanan sözlükte 8.000 kelime yer almaktadır.

Uygur Tilining İzahliq Teleppuz Birikimler Luğiti (Uygurcanın Açıklamalı Telaffuz Sözlüğü)

Reveydulla İbrahim tarafından hazırlanan sözlük, 1983 yılında Ürümçi'de neşredilmiştir (Arziyev, 2019).

Hazırqi Zaman Uygur Edebiy Tilining İmla Luğiti (Çağdaş Uygur Edebî Dilinin İmla Sözlüğü)

1985 yılında Ürümçi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanan sözlükte 30.000 kelime yer almaktadır (Arziyev, 2019).

Hazırqi Zaman Uygur Edebiy Tilining Teleppuz Luğiti (Çağdaş Uygur Edebî Dilinin Telaffuz Sözlüğü)

Amine Ğappar ve Mirsultan Osmanof tarafından hazırlanan sözlük, 1988 yılında Pekin'de Milletler Neşriyatı tarafından neşredilmiştir (Abbas, 1996: 10).

Uygur Tilining İzahliq Teleppuz Luğiti (Uygurcanın Açıklamalı Telaffuz Sözlüğü)

Oktyabir Jamaldinov tarafından hazırlanan ve 1985 yılında Almuta'da yayımlanan sözlükte, 3000'den fazla kelime yer almaktadır. Bu sözlük 1993 yılında yeniden yayımlanmıştır (Arziyev, 2019).

Hazırqi Zaman Uygur Edebiy Tilining İmla ve Teleppuz Luğiti (Çağdaş Uygur Edebî Dilinin İmla ve Telaffuz Sözlüğü)

Mirsultan Osmanov, Hemit Tömür, Amine Ğappar, Ğenizat Ğeyurani, Aburêşit Sabit, Éli Abit ve Abliz Yaqup tarafından hazırlanan sözlük, 1997 yılında Ürümçi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlükte 50.000 kelimeye yer verilmiş olup eser 964 sayfadan oluşmaktadır. Eserin başında; sözlük hakkında genel bilgiler, "Çağdaş Uygur Edebi Dilinin İmla Kuralları" ve "Çağdaş Uygur Edebi Dilinin Telaffuz Kuralları" örneklerle açıklanmıştır. Telaffuz kuralları, Latin alfabesi ile yazılmıştır. Böylece telaffuz edilen sözcüklerin yazı dilindeki farkı gösterilmiştir. Sözcükler, Uygur alfabesi ile imla kuralına göre, Latin alfabesi ile de telaffuza göre olmak üzere iki farklı alfabe ile yazılmıştır. Uygurcanın yapım ve çekim ekleri ve ilgili örneklere de eserde yer verilmiştir. Eserin 2000 yılında 2. baskısı yapılmıştır.

Hazırqi Zaman Uygur Edebiy Tilining İmla Luğiti (İmla ve Teleppuz Qaidisi)***(Çağdaş Uygur Edebi Dilinin İmla Sözlüğü (İmla ve Telaffuz Kuralları))***

Mirsultan Osmanov, Tahir Abuduverdi, Abuğappar Aburahman, Memetéli Abdurehim, Anargül Abdurehim ve Anver Ehmet tarafından hazırlanan sözlük, 2009 yılında Ürümçi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. 982 sayfadan oluşan sözlüğün ilk 59 sayfasında imla ve telaffuz kuralları detaylı olarak açıklanmıştır. Bu bölümde daha önce yayımlanan sözlüklerden farklı olarak kelimelerin telaffuzu ile yazılmasının benzer şekilde olduğu vurgulanmıştır. Sözlüğün 63-899 sayfaları arasındaki kısım, kelimelerin açıklandığı bölümdür. Sonraki sayfalarda Çağdaş Uygurcadaki ekler, Uygur şiiri ile ilgili yapılar, yıldız burçları, 24 sezon, kıta, devlet, bölge, başkent, para birimleri, Uygur medeniyet tarihindeki önemli şahıslar (10. yüzyıldan 20. yüzyılın otuzlu yıllarına kadar) ve eserler gibi pek çok

bilgi yer almaktadır. Uygurlar sıklıkla imla kurallarında değişiklikler yapmış, bu sözlükte ise en sonuncu imla kurallarına yer verilmiştir. Bu nedenle sözlüğün kapsamlı olarak hazırlandığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla Çağdaş Uygur araştırmalarında, imla kurallarına göre çalışmak isteyen araştırmacıların bu sözlüğü temel almasında yarar vardır.

2.2.3.3. Dialekt ve Şiveler Sözlükleri

Uygur Tilining Qumul Şivisi (Uygurcanın Kumul Şivesi)

S. Y. Maluf tarafından hazırlanan sözlük, 1954 yılında Leningrad'da Pen Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır (Osmanov, 2009: 916).

Uygur Şiviliri Sözlüğü (Uygur Şiveleri Sözlüğü)

Ğulam Gopur tarafından hazırlanan eser, 1986 yılında Pekin'de Milletler Neşriyatı tarafından neşredilmiştir. Sözlükte 4000 civarında kelime yer almakta olup toplam 318 sayfadır. Sözlükte yer alan her sözcük Çağdaş Uygur dili ile açıklanmıştır. Sözlükte Lopnur, Hoten, Kaşgar, Kumul, Turpan, Aqsu, Ğulca ve Kuçar bölgelerinde kullanılan sözcükler yer almaktadır.

Uygur Dialekt Sözlük (Uygur Lehçeleri Sözlüğü)

E. R. Tenishev tarafından hazırlanan sözlük, 1990 yılında Moskova'da yayımlanmıştır. Lehçeler ile ilgili sözcükler tarihî ve karşılaştırmalı olarak Rusça yazılmıştır (Arziyev, 2009: 185).

Hazirqi Zaman Uygur Tilining Qumul Şivisi (Çağdaş Uygurcanın Kumul Şivesi)

Melike Muhammed'in baş editörlüğünde 1997 yılında Ürümqi'de Şincang Pen-Téxnika Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. 252 sayfadan oluşan sözlük için özel araştırma ve saha çalışma ekibi oluşturulmuştur. Dil bilimciler arasında Mirsultan Osmanov ve diğer araştırmacılar görev almıştır. Sözlükte fonetik, sesli-sessiz harfler, seslerin uyumu, gramer özellikleri ve Kumul edebiyatından seçme eserler gibi pek çok bilgi yer almaktadır. Bu sözlükte 1914 yılında Rusya'da yayımlanan Maluf'un Kumul Şivesi ile ilgili çalışmadan özellikle söz edilmiştir (Maluf, 1954). Maluf'un 3.000 sözlükten oluşan çalışması olumlu ve olumsuz yönleriyle detaylıca değerlendirilmiş ve örnekler ile gösterilmiştir.

Hazirqi Zaman Uygur Tilining Xoten Şivisi (Çağdaş Uygurcanın Hoten Şivesi)

Mirsultan Osmanov tarafından hazırlanan sözlük, 2004 yılında Ürümqi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. 374 sayfadan oluşan sözlük, çağdaş Uygurcada kullanılan yazı dilinden fonetik yönden farklı ve ortak dilde genel olarak kullanılmayan ya da Hoten şivesine özgü 1000 civarında kelimeye yer vermiştir.

Hazirqi Zaman Uygur Tilinign Lopnur Dialikiti (Çağdaş Uygurcanın Lopnur Lehçesi)

Sözlük, 2006 yılında Ürümqi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır (Arziyev, 2019).

Hazirqi Zaman Uygur Tilining Dialekt ve Şiviliri Luğiti (Çağdaş Uygurcanın Lehçe ve Şiveleri Sözlüğü)

Ayşemgül Abdurêşit, Turnisa Rozi, Repqet Rehim, Küreş Tahir, Méhriğül Mamut, Ézizcan Hesen ve Yasin Tursun Ultaş tarafından hazırlanan sözlük, 2007 yılında Pekin'de Milletler Neşriyatı tarafından neşredilmiştir. 369 sayfadan oluşan sözlükte 10.000 civarında kelime yer almaktadır.

2.2.3.4. Dil Bilim-Terimler Sözlükleri

Edebiyatşunasliq Terimlirining Luğiti (Edebiyat Terimleri Sözlüğü)

Murat Hamraev tarafından hazırlanan sözlük, 1974 yılında Almuta'da neşredilmiştir.

Uygur Tilining Kespîy Leksikisi (Uygurcanın Meslek Terimleri Sözlüğü)

Ş. Bartof tarafından hazırlanan eser, 1975 yılında Alma-Ata'da Pen Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır (Osmanov, 2009: 917)

Uygur Klassik Edebiyatidin Qisqıçe Sözlük (Uygur Klasik Edebiyatı Sözlüğü)

Ğulam Ğopuri, Muhammet Tursun İbrahim ve Hoca Ehmet Yunus tarafından hazırlanan sözlük, 1986 yılında Pekin'de Milletler Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. 15.000'den fazla sözcük içeren eser, 785 sayfadır. Klasik eserlerde standart imla kuralı uygulanmadığından aynı sözcüğün farklı durumlarda yazılması söz konusudur. Bu nedenle sözlüklerde, aynı anlamdaki sözlükler tekrar edilmiştir. Klasik sözcükler parantez içinde yazılmış, yanına Çağdaş Uygurca ile açıklama eklenmiştir.

Edebiyat Atalğuliri Luğiti (Edebiyat Terimleri Sözlüğü)

Mehmut Zeydin ve Semet Dugayli tarafından hazırlanan sözlük, 1988 yılında Pekin'de Milletler Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. 487 sayfa olan eserde, edebiyat ile ilgili 670 terim yer almaktadır.

Qisqiche Tilşunasliq Luğiti (Kısaca Dil Bilim Sözlüğü)

Mirsultan Osmanov ve Muhemmetrehim Sayit tarafından hazırlanan sözlük, 1991 yılında Ürümqi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlükte dil bilim ile ilgili 750'den fazla kelime yer almaktadır. Sözcükler, Çince çevirisi ile beraber verilmiştir. Tüm sözcükler detaylı olarak açıklanmış, bazı kelimeler örneklerle de anlatılmıştır. Sözlük 510 sayfa olup sözlüğün 448-510 sayfaları arasında kelimelerin Çince indeksi yer almaktadır.

Uygur Tilidiki Menidaş Söz-İbariler Luğiti (Uygurcadaki Eş Anamlı Kelimeler Sözlüğü)

Abdusalam Abbas tarafından hazırlanan sözlük, 1992 yılında Pekin'de Milletler Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlükte 3.000 civarında eş anlamlı sözcük yer almaktadır. Toplamda 10.000'den fazla kelimenin yer aldığı eser, 773 sayfadan oluşmaktadır.

Uygur Tilidiki Ahangdaş Sözler Luğiti (Uygurcadaki Eş Sesli Sözcükler Sözlüğü)

Abdusalam Abbas tarafından hazırlanan sözlük, 1996 yılında Pekin'de Milletler Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlükte 598 eş sesli sözcük yer almakta olup bunlardan 2 anlamlı 424, üç anlamlı 103, dört anlamlı 43, beş anlamlı 20, altı anlamlı 8 sözcük olmak üzere toplam 1477 sözcük yer alır. Örneğin "aç" sözcüğünün altı farklı anlamı vardır. Sözlükte farklı her anlamın Çince çevirisi verilirken Uygurca anlamları ise örneklerle açıklanmıştır. Sözlük, 292 sayfadır.

Uygur Tili Sinonimlirining Luğiti (Uygurca Eş Anamlı Kelimeler Sözlüğü)

Zahidem Hevullaeva tarafından hazırlanan eser, 1997 yılında Almuta'da basılmıştır (Aziyev, 2019).

Edebiyatşunasliq Atalğuliriğa İzahat (Edebiyat Terimlerinin Açıklaması)

T. Elaev tarafından hazırlanan sözlük, 2000 yılında Almuta'da yayımlanmıştır.

Uygur İdiyomliri Luğiti (Uygur Deyimleri Sözlüğü)

Harut Resul Qadiri tarafından hazırlanan sözlük, 2012 yılında Ürümqi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. İlk ve ortaokul öğrencileri için hazırlanan bu eserde, sözcükler önce Uygurca olarak ardından da Çince çevirisi (Çince çevirilerin Latin harfi "Pin Yin") ile verilmiştir. Her deyim öncelikle açıklandıktan sonra örnekler ile kullanımı belirtilmiştir. Sözlük toplam 114 sayfadır.

Hazırqi Zaman Uyğur Tilining Qisqıçe Grammatika Luğiti (Çağdaş Uygurcanın Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü)

Memettursun Zunun Oqya tarafında hazırlanan sözlük, 2021 yılında Londra'da yayımlanmıştır. Bu sözlükte 2500 terim ve açıklaması yer almaktadır. Eser, dil örnekleri ve çok sayıdaki referansları, açık ve özlü tanımlar ve ilgili alanlardaki akademik literatürden uygun alıntılar ile çok sayıda cümle ve fonetik, sözlük bilim ve dil bilgisi, morfoloji, söz dizimi dâhil olmak üzere geniş kapsamlı dil bilgisi çalışmaları sunmaktadır. Sözlüğün son kısmında Sarı Uygurlar, Tarihî Uygur Alfabeleri, Uygur İmla Kuralları, Uygur Latin Alfabe Çalışmaları ile bazı Uygur dil bilimciler ve onların çalışmaları ek olarak yer almaktadır.

2.2.3.5. Diğer Sözlükler

Qisqıçe Pelsepe Luğiti (Kısaca Felsefe Sözlüğü)

M. Rozéntal ve P. Yudin tarafından hazırlanan ve M. Élahun tarafından çevrilen sözlük, 1984 yılında Pekin'de Milletler Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Bu sözlük Sovyet felsefecileri Rozéntal ve Yudin tarafından hazırlanan "Kısaca Felsefe Sözlüğü"nü'nün 1978 senesindeki Çince çevirisinden Uygurcaya aktarılmıştır. Sözlükte 610 kelime yer almakta olup eserin birincisi 843, ikincisi 769 sayfa olmak üzere toplam iki ciltten oluşmaktadır. Sözcükler Uygur alfabesine göre sıralanmıştır. Sözlüğün sonunda sözcükler, Çincenin Latince (Pinyin) okunuş sırasına göre Çince olarak sıralanmıştır.

Siyasi İqtisat Luğiti (Siyasi İktisat Sözlüğü)

Şüy Dişing tarafından hazırlanan ve Abdulla Abliz, Xoca Abdulla Osman, Nurbiye Eziz ve Helime Muhemmet tarafından çevirisi yapılan sözlük, 1989 yılında Pekin'de Milletler Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Bu sözlük 3 ciltten oluşmaktadır. 1. cilt giriş, kapitalizmden önce ve kapitalizmden sora diye üç kısımdan; 2. cilt cihangirlik, yarı sömürge, yarı feodal iktisat, yeni demokratik iktisat, Çin iktisadı anlayışı tarihi, yabancı iktisat görüşü gibi bölümlerden; 3. cilt ise sosyalizm, işletmeler ve meslek işletmeleri gibi bölümlerden oluşmaktadır. Bu 3 ciltte toplam 2000 madde yer almaktadır.

Nezeriye Öginiş Luğiti (Kuram Öğrenme Sözlüğü)

Erkinca editörlüğünde Qétum Vahap, Tyen Şibav ve Exmet Pasar'ın Çince'den çevirdikleri sözlük, 1990 yılında Şangay Luğet Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. 1254 sayfadan oluşan sözlükte 1000 civarında sözlük yer almaktadır ve sözcükler Uygur alfabesine göre sıralanmıştır. Sözlüğün sonunda kelimelerin Çince-Uygurca indeksi yer almaktadır.

Yilnamiler Luğiti (Yılnameler Sözlüğü)

Abliz Emet tarafından hazırlanan sözlük 1993 yılında Ürümqi'de Yaş-Ösmürler Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Şeytan Luğiti (Şeytan Sözlüğü)

Qadir Arslan tarafından hazırlanan sözlük, 1998 yılında Ürümqi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlük 1990 yılında Amerika'da Ambrose Bierce tarafından yayımlanan Devil's Dictionary sözlüğünün Çinceye çevirisinden Uygurcaya çevrilmiş olup toplam 333 sayfadır. Bu sözlük birçok dile çevrilmiştir.

Uygur Tébabiti Atalğuliri Qisqıçe Luğiti (Uygur Tıbbî Terimler Sözlüğü)

Ahmetcan İsmail tarafından hazırlanan sözlük, 1995 yılında Ürümqi'de Şincang Pen-Téxnika Sehiye Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Şincang Maarip Luğiti (Şincan Maarif Sözlüğü)

Mavénhua, Macunbing ve Çinbin tarafından hazırlanan sözlük, Ablimit Hékim tarafından Uygurcaya çevrilmiş ve 2003 yılında Ürümqi'de Şincang Pen-Texnika Sehiye Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlükte Uygur Özerk Bölgesi'ndeki ilk-ortaokullar, meslek okulları, üniversiteler, Uygur Özerk Bölgesi'ndeki tüm milletlerin eğitimi ile ilgili açıklamalar, eğitim programları, yine bu bölgede çalışan eğitimciler hakkındaki bilgiler yer almaktadır. 497 sayfadan oluşan sözlüğün 450-467 sayfaları arasında Uygur alfabesine göre indeks oluşturulmuştur.

Uygur Kişi İsimliri Qamusi (Uygur Şahıs Adları Sözlüğü)

Mutellip Sidiq Qahari tarafından hazırlanan sözlük, 2010 yılında Ürümqi'de Şincang Üniversitesi Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Bu sözlükte 23.000'den fazla şahıs adı yer almaktadır. Bunlardan 21.000'den fazlası Çağdaş Uygur adlarını oluştururken diğerleri eski dönemlerde kullanılan şahıs adlarıdır. Adlar, Uygur alfabesine göre sıralanarak önce erkek sonra kadın adları verilmiştir. Tüm adlar anlam yönünden açıklanmıştır. Bu sözlük toplam 912 sayfadan oluşmakta olup 1-116 sayfaları arasında Uygur adlarının oluşum şekli, geçmişi, değişimi gibi pek çok özellikler açıklanmıştır. 117- 887. sayfalar arası ise sözlük kısmıdır. Sonraki sayfalarda Allah'ın 99 ismi ve Peygamberimizin 105 sıfatına yer verilmiştir.

Kutadgu Bilig İndeksi (Kutadgu Bilig İndeksi)

Memettursun Zunun Oqya tarafından hazırlanan eser, 2012 yılında Londra'da yayımlanmıştır. Bu çalışmada Kutadgu Bilig'in Çağdaş Uygurca olarak yayımlanan nüshası kullanılmıştır. İndeks kısmında kelimeler açıklanırken sözcüklerin telaffuzu Latin, indeks ise Uygur alfabesi ile yazılmıştır ve aynı anda Divanu Lugati't Türk ile de karşılaştırma yapılmıştır. Bunun için Divanu Lugati't Türk'te geçen 1500 civarında sözcük doğrudan kullanılmıştır. Bu çalışma, Kutadgu Bilig ile Divanu Lugati't Türk ve Çağdaş Uygur sözcüklerini birlikte ele alması açısından önem arz etmektedir. Çalışma 448 sayfadan oluşmaktadır.

2.2.4. Uygurca-Çince ve Çince-Uygurca Sözlükler

2.2.4.1. Uygurca-Çince Sözlükler

Uygurçe-Henzuçe-Rusçe Luğet (Uygurca-Çince-Rusça Sözlük)

Burhan Şehiydi tarafından hazırlanan sözlük, 1953 yılında Pekin'de Milletler Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlük toplam 832 sayfa olup Uygurca sözcükler 1953 yılının imla ve alfabesi ile Çince kısımlar ise eski Çince ile yazılmıştır. Sözlük İ. A. Baskakov ve V. M. Nasilov tarafından yayımlanan Uygurca-Rusça Sözlük'e Çince eklenerek oluşturulmuştur (Arziyev, 20019).

Uygurçe-Xenzuçe Luğet (Uygurca-Çince Sözlük)

1982 yılında Ürümqi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanan sözlükte 30.000 kelime yer almaktadır. Uygurca sözcükler Latin alfabesi ile yayımlanmıştır (Arziyev, 2019:182; Öztopçu, 1993:172; Yaqup,1990:2).

Emily Qollinilidiğan Uygurçe-Xenzuçe Luğet (Pratik Uygurca-Çince Sözlük)

Çin Şiming, Liyav Zéyu gibi dilciler tarafından hazırlanan sözlük, 1995 yılında Ürümqi'de Şincang Üniversitesi Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır (Heyit, 2006: 344).

Uygurçe-Xenzuçe Luğet (Uygurca-Çince Sözlük)

Liyav Zéyu ve Ma Jünmin tarafından hazırlanan sözlük 2000 yılında Ürümqi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır (Abbas, 2006: 1389).

Uygurçe-Xenzuçe Luğet (Uygurca-Çince Sözlük)

Abdusalam Abbas ve diğer dil bilimcilerin hazırladığı sözlük, 2006 yılında Pekin’de Milletler Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Bu sözlük Uygurca-Çince hazırlanan en kapsamlı sözlüktür. Sözlük, Uygur Özerk Bölgesi Milletler Dil ve Yazı Çalışmaları Komitesi tarafınca hazırlanmış, Uygur ve Çin dil bilim adamlarından oluşan bir ekip projede görev almıştır. Sözlük hazırlama gurubunun başkanı Abdusalam Abbas yönetiminde 20 kişinin görev aldığı projede, Kontrol ve Denetleme Başkanlığı’nı Mirsultan Osmanov ve Éli Zahitlar üstlenmiştir. Sözlükte 70.000 civarında kelimeye yer verilmiştir. Sözlüğün 1-18 sayfaları arasında sözlük ile ilgili bilgiler, 19-1285 sayfaları arasında sözlük kısmı, 1286-1317 sayfaları arasında Uygur grameri, 1318-1331 sayfaları arasında ise dünyadaki diller ve dil sistemlerin adları Uygurca-İngilizce-Çince olarak verilmiştir. Sonraki sayfalarda Uygur şiiri, yıldız ve burçlar, mevsimler, takvimler, kıtalar, ülkeler, başkentler, para birimleri, Çin tarihindeki önemli tarihler, jeolojik devirler, ölçüler, Batı bölgelerindeki önemli beylikler, Uygur tarihindeki önemli şahıslar ile ilgili bilgiler Uygurca ve Çince olarak yer almıştır. Sözlüğün en son kısmında Uygur millî giyimi, müzik aletleri, takıları gibi bazı kültürel özelliklere yer verilmiştir. Sözlük toplam 1426 sayfadır.

Uygurçe-Xenzuçe Uyğur Xelq Maqal-Temsilliri (Uygurca-Çince Uygur Atasözleri)

Alim Héyit ve Aygöl Tursun tarafından hazırlanan sözlük, 2006 yılında Pekin’de Milletler Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Eserde 1771 deyim ve onların farklı şekilleri olmak üzere toplam 2337 deyim yer almıştır. Sözlük toplam 358 sayfadır.

Uygurçe-Xenzuçe Uyğur Xelq Maqal-Temsilliri (Uygurca-Çince Uygur Atasözleri)

Ma Cünmin ve Liyav Zéyü tarafından hazırlanan sözlük, 2007 yılında Ürümqi’de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlükte Çinli araştırmacılar tarafından Uygurlarda en çok kullanılan 3.000 deyim Çinceye aktarılmıştır. Deyimler, Uygur alfabesine göre sıralanmış olup her deyim Çince karşılığı verilmiştir. Sözlük, 303 sayfadır.

Uygur Tilida Köp İşlitilidiğan 5000 Söz (Uygurca Sık Kullanılan 5000 Kelime)

Semet Memtimin ve Ömer Hapiz gibi araştırmacılar tarafından hazırlanan sözlük, Ürümqi’de Şincang Halk Neşriyatı tarafından 2012 yılında yayımlanmıştır. Sözlükte Uygurcada en çok kullanılan 5.000 sözcük Latin alfabesi ile Uygurca-Çince olarak verilmiştir. Sözcükler kullanım sıklığına göre derecelendirilmiştir.

2.2.4.2. Çince-Uygurca Sözlükler²

Xenzuçe-Uygurçe Qisqıçe Luğet (Çince Uygurca Sözlük)

1963 yılında Ürümqi’de yayımlanan sözlükte 12.000 kelime yer almaktadır (Öztopçu, 1993: 172; Arziyev, 2019: 180; Yaqup, 1990: 2).

Xenzuçe-Uygurçe Luğet (Çince-Uygurca Sözlük)

Abliz Yaqup, Ma Cuming, Key Ying, Peyzulla Raxman, Ezizcan Mexsut, Vang Cénibin, Yi Kunşyu, Li Cunming, Mahmut Nizam, Ma Tingci, Tursun Réhim, Eysa Qasim, Amine Ğappar, Xelim Salix, Lo Kéhua ve Rabiye Arip tarafından hazırlanan sözlük 1970 yılında yayımlanmıştır (İmin, 2008: 3).

Xenzuçe-Uygurçe Luğet (Çince-Uygurca Sözlük)

1974 yılında Şincang Halk Neşriyatı tarafından Ürümqi’de yayımlanan sözlükte Uygurca kelimeler Latin alfabesi ile yazılmıştır (İmin, 2008: 1).

Xenzuçe-Uygurçe Turaqliq İbariler Luğiti (Çince-Uygurca Deyimler Sözlüğü)

² Çince-Uygurca sözlük isimleri, yazı karakterleri kaynaklı probleme sebebiyet vermemesi için Uygurca olarak yazılmıştır.

Sözlük, 1979 yılında Pekin’de Milletler Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır (Salih, 1993: 2).

Xenzuçe-Uygurçe Luğet (Çince-Uygurca Sözlük)

1979 yılında Ürümçi’de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanan sözlükte 47.000 kelime yer almaktadır. Sözlük, Şincang Maarif Başkanlığı, Şincang Üniversitesi ve Sabiq Til-Yeziq Komitesi tarafından hazırlanmıştır (Öztopçu, 1993: 172; Arziyev, 2019: 180; Yaqup, 1990: 2).

Xenzuçe-Uygurçe Luğet (Çince-Uygurca Sözlük)

1980 yılında İbrahim Ehmedi, Péng Zonglu, İbrahim Ömer, Perhat Cilan, Ma Délung, Rén Yunçang, Abduqadir İbrahim, Liyav Zéyü, Şén Yungning, Enver Cappar, Xu Yavşen, Qadir Qavuz, Azatgül Atavulla, Enver Gazi tarafından hazırlanmıştır (İmin, 2008: 3).

Xenzuçe-Uygurçe Pen-Téxnika Luğiti (Yéza İgilik Maşiniliri Qismi) (Çince-Uygurca Teknoloji Sözlüğü (Tarım Makinaları Kısmı))

1983 yılında Ürümçi’de yayımlanmıştır.

Xenzuçe-Uygurçe Ormançiliq Luğiti (Çince-Uygurca Ormançılık Sözlüğü)

1984 yılında Pekin’de yayımlanmıştır (Öztopçu,1993).

Xenzuçe-Uygurçe Luğet (Çince-Uygurca Sözlük)

1989 yılında Ürümçi’de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanan sözlük, 1981 yılında Çin’de yayımlanan “Çağdaş Çin Dili Sözlüğü” temelinde oluşturulduğundan daha önce yayımlanan sözlüklere göre daha kapsamlıdır. Söz konusu “Çince-Uygurca Sözlük”te 9.500’den fazla tek kelime, 70.000 civarında da bileşik kelime yer almaktadır (İmin, 2008: 1-2).

Xenzuçe-Uygurçe Sözlük (Pelsepe Qismi) (Çince-Uygurca Sözlük (Felsefe Kısmı))

Ehmet Pasar editörlüğünde hazırlanan sözlük, 1990 yılında Pekin’de Milletler Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlükte felsefe ile ilgili 3.000’den fazla kelime yer almaktadır.

Xenzuçe-Uygurçe Tarixiy Atalğular Luğiti (Çince-Uygurca Tarihî Terimler Sözlüğü)

Qadir Hapiz ve Qurban Veli editörlüğünde hazırlanan sözlük, 1990 yılında Ürümçi’de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlükte Çin tarihi ve Orta Asya tarihinde çok kullanılan ancak çevirisi farklı olan 11.000 civarında tarihî şahıs, yer adı, millet, makam, eser adı, siyasi iktisat, askerlik, kanun, kültür, sanat, din ve ideoloji alanlarındaki sözcükler yer almaktadır. Sözcükler Çincenin Latince okunuş (Pinyin) sırasına göre sıralanmış olup 444 sayfadan oluşmaktadır.

Xenzuçe-İngilizçe-Uygurçe Turaqliq İbariler Luğiti (Çince-İngilizce-Uygurca Deyimler Sözlüğü)

Qadir Qavuz tarafından hazırlanan sözlük, 1990 yılında Ürümçi’de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlükte 10.600 civarında deyim yer almaktadır. Deyimlerin doğru anlaşılması için farkı kullanım alanlarına göre örnekler verilmiştir. Sözlüğün hazırlanmasında ve kontrol edilmesinde Péng Zunglu ve Daniel Sinjin yardımcı olmuştur. Sözlükte kelimeler, Çincenin Latince okunma sırasına göre sıralanmıştır. Deyimler ise Çince ve Latince (Pinyin) okunuşu, İngilizce anlamı ve Uygurca çevirisi ile verilmiştir. Sözlük 2004 yılında yeniden yayımlanmıştır.

Xenzuçe- Uygurçe Yançuq Luğiti (Çince-Uygurca Cep Sözlüğü)

Enver Cappar ve Ablet İmin tarafından hazırlanan sözlük, 1993 yılında Ürümçi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. 1090 sayfadan oluşan eserde, 31.000 kelimeye yer verilmiştir.

Xenzuçe-Uyğurçe Turaqliq İbariler Luğiti (Çince-Uygurca Deyimler Sözlüğü)

Helim Salih ve Vang Cénbén tarafından hazırlanan sözlük, 1993 yılında Pekin'de Milletler Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlüğün 1-33 sayfaları arasında sözlük hakkında açıklama, 34-638 sayfaları arasında sözlük, 639-751 sayfaları arasında da Çince karakterlere göre indeks yer almaktadır. 751 sayfadan oluşan sözlüğün 2001 yılında 2. baskısı yapılmıştır. Sözlükte 8.000 civarında madde yer almaktadır.

Xenzuçe-Uyğurçe Şinxua Luğiti (Çince-Uygurca Şinhua³ Sözlüğü)

Enver Cappar, Hesencan Veli, Dilşat Sultan, Qadir Qavuz, Maxmutcan İslam, Batur Mamut ve Enver İmin tarafından çevirisi yapılan sözlük, 1994 yılında Şincang Halk Neşriyatı tarafından Ürümçi'de yayımlanmıştır. 1035 sayfadan oluşan sözlükte 10.000'den fazla Çince tek heceli sözcük, 3.500 civarında da iki ve daha fazla heceli sözcük yer almaktadır. Sözlüğün ilk 100 sayfasında Çince karakter çizgelerine göre arama çizelgesi, sonraki 890 sayfada sözlük, diğer sayfalarda ise Çincenin Latince okuma (Pinyin) alfabesi, Çin tarihi takvimi, Çin'deki azınlıklar listesi, dünyadaki devletler, bölgeler, başkentler, nüfus ve elementler cetveli gibi ekler bulunmaktadır. Sözlük 1995 yılında yeniden basılmıştır.

Xenzuçe-Uyğurçe Şincang Yer Namliri Luğiti (Çince-Uygurca Şincang Yer Adları Sözlüğü)

Abdureşit Sabit ve Turdi Nasir tarafından hazırlanan sözlük, 1994 yılında Ürümçi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlükte Uygur Özerk Bölgesi'nde bulunan 30.000'den fazla mahalle, belde, sokak vb. yer adı yer almaktadır ve bu adlar resmî kayıtlarda geçen yerlerdir. 905 sayfadan oluşan sözlüğün ilk 35 sayfası sözlüğün kullanımı ile ilgili bilgileri içerirken sonraki 580 sayfa sözlük kısmıdır. Sözlüğün 580-863 sayfaları arasında ise kelimelerin Uygur alfabesine göre indeksi yer almaktadır.

Xenzuçe-Uyğurçe Maqal-Temsiller Sélišturma Luğiti (Çince-Uygurca Karşılaştırmalı Deyimler Sözlüğü)

Ğeyyur Abduqadir tarafından hazırlanan sözlük, 1996 yılında Kaşgar'da Qeşqer Uyğur Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır (Heyit, 2006: 344).

Tarihi Atalğularni Tercime Qilish Qollanmisi (Tarihî Terimler Tercüme Klavuzu)

Ablet Nurdin tarafından hazırlanan eser, 1998 yılında Ürümçi'de İctimaiy Pen Journalliri Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Bu sözlükte 1990 yılında yayımlanan "Çince-Uygurca Tarihî Terimler Sözlüğü"nde yer almayan 7000'den fazla terim yer almaktadır. Sözlük dünyadaki hanlıklar, Batı memleketleri tarihi ile ilgili terimleri içermektedir. Eserde kelimeler Çincenin Latince okunma (Pinyin) sırasına göre yer almış ve yanlarında Uygurca tercümesi verilmiştir. Kitabın son sayfalarında (178-193), Batı bölgelerindeki hanlıkların nesebnameleri ve onların durumunu içeren belgeler yer almaktadır.

Oquğuçılar Üçün Xenzuçe-Uyğurçe Turaqliq İbariler Luğiti (Öğrenciler İçin Çince-Uygurca Deyimler Sözlüğü)

Eli Zahit, Alim, Heseni ve Hüseyincan Esqeri tarafından hazırlanan sözlük, 1999 yılında Ürümçi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. 4000'den fazla kelimenin yer aldığı sözlük, 405 sayfadan oluşmaktadır.

³ Yeni Çin'i ifade etmektedir.

Xenzuçe-Uygurçe Din Luğiti (Çince-Uygurca Din Sözlüğü)

Şemşidin Hacı tarafından hazırlanan sözlük, 2000 yılında Ürümçi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Xenzuçe-Türkçe-Uygurçe Türküm Sözcükler Luğiti (Çince-Türkçe-Uygurca Tematik Kelimeler Sözlüğü)

Mömin Abudulla tarafından hazırlanan sözlük, 2002 yılında Ürümçi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlükte devlet daireleri, parti, uluslararası örgütler, Çin'in çeşitli bayramları, idare bölgeleri, kırsaklar, turistik yerler, oteller, sağlık-tedavi merkezleri, sanayi kuruluşları, tarım, eğitim ve kültür, ulaşım gibi pek çok alanda kullanılan sözcükler yer almaktadır. 326 sayfadan oluşan sözlüğün son kısmında ilgili sözcükleri içeren cümleler ve onların çevirisi verilmiştir.

Ruşçe-Xenzuçe-Uygurçe Tavar Namliri Luğiti (Ruşçe-Çince-Uygurca Ürün Adları Sözlüğü)

Tahir Abuveli, Abduğappar Abduraxman, Patigül Ablikim ve Anargül Abdurehim tarafından hazırlanan sözlük, 2007 yılında Pekin'de Milletler Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlükte ithalat ve ihracat ile ilgili sık kullanılan 30 mesleğe ait 14.000 civarında sözcük yer almaktadır. 533 sayfadan oluşan eserde, sözcükler Rus alfabesine göre sıralanmış ve yanlarına kelimenin Çince ve Uygurca çevirisi verilmiştir.

Xenzuçe-Uygurçe Köp Qollinilidiğan Maqal-Temsiller Luğiti (Çince-Uygurca Sık Kullanılan Atasözleri Sözlüğü)

Li Şiyangroy, Fu Véy, Li Lençin ve Cu Yunliyang tarafından hazırlanan sözlük, 2005 yılında Ürümçi'de Şincang Üniversitesi Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır (Heyit, 2006: 344).

Xenzuçe-Uygurçe Çong Luğet (Çince-Uygurca Büyük Sözlük)

Ablet İmin, Enver Cappar ve Hüseyin Esqer tarafından hazırlanan sözlük, 2008 yılında Ürümçi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlükte 10.000'den fazla Çince tek heceli kelime, 80.000'den fazla da iki ve daha fazla heceli kelime yer almaktadır. Sözlüğün ilk 77 sayfasında sözlüğün kullanımı ve Çin alfabesine göre kelimelerin indeksine yer verilmiştir. Sonraki 2597 sayfa ise sözlük kısmıdır. Sözlüğün 2598-2734 sayfaları arasında Çin'in özel bölgeleri, şehirleri, Çin'de yaşayan milletler, Uygur Özerk Bölgesi'nde kasabadan daha büyük yerleşimler, kıtalar, devletler, başkentler, para birimleri, ülke kodu, Çince ve uluslararası ölçü göstergeleri, mevsimler, elementler cetveli gibi pek çok bilgi bulunmaktadır. Sözlük toplam 2734 sayfadan oluşmaktadır.

2.2.5. Uygurca-İngilizce ve İngilizce-Uygurca Sözlükler**2.2.5.1. Uygurca-İngilizce Sözlükler*****A Vocabulary of the Eastern Turkestan (Doğu Türkistan Sözlüğü)***

R. B. Shaw'ın 1880 yılında yayımladığı eseridir. Bu sözlük, Batı dünyasında Çağdaş Uygurca ile ilgili hazırlanan ilk sözlüktür (Öztopçu, 1993: 171). Eserin 1-208 sayfaları arası sözlük kısmıdır. Sonraki sayfalar ise kuş ve bitki adları sözlüğüdür (Yıldırım, 2019:544). Sözlükte yer alan Uygurca sözcükler, eski Uygur alfabesi ile yazılırken yanlarında Latin alfabesi ile telaffuzu da verilmiştir. Bu sözlük üzerine Fikret Yıldırım tarafından yüksek lisans çalışması yapılmıştır (Yıldırım, 2017).

Polyglot List of Birds-Turki, Manchu and Chinese (Çok Dilli Kuş Listesi-Türkçe, Mançuca, Çince)

Edward Denison Ross tarafından 1907 yılında yayımlanan sözlükte, 360 tane kuş adı Uygurca, Mançuca ve Çince olarak verilmiştir (Ross, 1907; Öztopçu: 1992).

Turki-English Vocabulary, English-Turki Vocabulary (Türkçe-İngilizce Sözlük, İngilizce-Türkçe Sözlük)

Harold Whitaker tarafından hazırlanan ve 1909 yılında Printing Press tarafından yayımlanan sözlükte “Türk” dili Uygurca’yı göstermektedir. Sözlüğün Uygurca-İngilizce kısmı 22, İngilizce-Uygurca kısmı 15 sayfadan oluşmaktadır. Sözlükten önce Çağdaş Uygurca ile ilgili gramer bilgisi de yer almıştır (Yıldırım, 2019: 544).

An Eastern Turki-English Dialect Dictionary (Doğu Türkçesi-İngilizce Lehçeler Sözlüğü)

Gunnar Jarring tarafından 1964 yılında Lund’da yayımlanan sözlükte, “Doğu Türkçesi” ifadesi Uygurca’yı göstermektedir. Sözlük 338 sayfadan oluşmaktadır.

Xenzuçe-Uyğurçe-İngilizce Meşhur Cay Namliri (Çince-Uygurca-İngilizce Ünlü Yer Adları)

Enver Cappar tarafından 1989 yılında Ürümçi’de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

An Uyghur-English Dictionary (Uygurca-İngilizce Sözlük)

Henry G. Schwarz tarafından 1992 yılında Bellingham-Washington’da yayımlanan sözlüğün ilk ve son 2 sayfasında Uygurca sözcükler için Uygur alfabesi, Latin alfabesi ayrıca Uygurca sözcükleri yazmak için kullanılan transkripsiyon çizelgesi verilmiştir. Sonraki 24 sayfada Uygur dili, Uygurca dil bilgisi, sözlük kullanımı ve kısaltmalar gibi bilgilere yer verilmiştir. Sözlüğün 1-948 sayfaları arasında Uygur alfabesine göre transkripsiyon ile kelimeler sıralanmış ve yanına İngilizce çevirisi verilmiştir. Sözlükte 84 harita, 268 bitki, 47 hayvan, 18 müzik aleti ve 15 kültürel unsur olmak üzere toplam 450 resim yer almaktadır. Sözlüğün 948-1059 sayfaları arasında tarım, uzay, botanik, kimya, giyim, yemek, jeoloji, gramer ve dil bilgisi, tarih, edebiyat, matematik, tıp, askerlik, müzik, felsefe, fizik, psikoloji, din, spor ve zooloji gibi özel alanlarda kullanılan Uygurca terimlerin İngilizce çevirisi ve açıklaması verilmiştir. Sözlüğün 1060-1083 sayfaları arasında Uygurca ekler, takvim, yer-bölge adları, kişi adları, ağırlık ve ölçüler, yararlanılan kaynaklar ve sözlük yazarı hakkında bilgilere yer verilmiştir.

A Uighur-English Dictionary (Uyğurçe-İngilizce Luğet) (Uygurca-İngilizce Sözlük)

Daniel St. John tarafından hazırlanan sözlük, 1993 yılında Ürümçi’de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. 681 sayfadan oluşan sözlükte 12.500 civarında kelime yer almaktadır. Sözcükler Uygur alfabesine göre sıralanmıştır ve sözlüğün son kısmında (540-680) Uygurcanın yapım ekleri ve fiil ekleri gibi gramerine ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Xenzuçe-Uyğurçe-İngilizce Néfit Ximiye Sanaiti Luğiti (Çince Uygurca-İngilizce Petrol Kimya Sanayi Sözlüğü)

Ürümçi Néfit Xémiye Sanaiti Baş Zavuti tarafından hazırlanan sözlük, 1996 yılında Ürümçi’de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Uyğurçe-İngilizce Luğet -A Concise Uighur-English Dictionary- (Uygurca- İngilizce Sözlük)

Daniel St. John tarafından hazırlanan sözlük, 1997 yılında Ürümçi’de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlük 843 sayfa ve 12.500 civarında sözcükten oluşmaktadır.

Uyğurçe-İngilizce-Xenzuçe Tibbiy Emiliy Qollanma (Uygurca-İngilizce-Çince Pratik Tıp Kılavuzu)

Ehmetcan İsmail tarafından hazırlanan sözlük, 1998 yılında Ürümçi’de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Bu kılavuz, “sözlük” adı ile yayımlanmasa da sözlük

tarzında hazırlanmıştır. Tıp ile ilgili pek çok terim içermektedir ve 450 sayfadan oluşmaktadır.

2.2.5.2. İngilizce-Uygurca Sözlükler

English-Turki Dictionary Based on the Dialects of Kashgar and Yarkand (İngilizce-Türk Sözlük, Kaşgar ve Yarkent Lehçeleri Temelinde)

Gustal Richard Raquette tarafından hazırlanan sözlük, 1927 yılında Lund'da yayımlanmıştır. Sözlükte kullanılan "Türk" sözcüğü, Uygurca'yı göstermektedir. Sözlükte 3.500 İngilizce sözcüğün karşılığı 13.000 Uygurca kelimeyi içermektedir ve 137 sayfadan oluşmaktadır (Öztopçu, 1992: 167). Bazı çalışmalarda "İngilizce-Yeni Uygurca Sözlük" olarak da çevirisi yapılmıştır (Yıldırım, 2019:545).

İngilizçe-Uygurçe Luğet (İngilizce-Uygurca Sözlük)

Peyzulla Ezimet tarafından hazırlanan sözlük, 1988 yılında Ürümçi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Bu sözlükte 7.200'den fazla İngilizce kelime yer almaktadır. 565 sayfadan oluşan sözlüğün sonunda dünya ülkeleri ve yer adları verilmiştir.

Xenzuçe-İngilizçe-Uygurçe Bioximiye Luğiti (Çince-İngilizce-Uygurca Biyokimya Sözlüğü)

Enver Cappar tarafından hazırlanan sözlük 1993 yılında Ürümçi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Xenzuçe-İngilizçe-Uygurçe Adem İsimliri (Çince-İngilizce-Uygurca Kişi Adları)

Quddus Hapiz tarafından hazırlanan sözlük 1996 yılında Ürümçi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Xenzuçe-İngilizçe-Uygurçe Éléktron Téxnikisi Luğiti (Çince-İngilizce-Uygurca Elektronik Teknoloji Sözlüğü)

Hoşur İslam Lükeydi tarafından hazırlanan sözlük, 1996 yılında Ürümçi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Xenzuçe-Uygurçe-Yaponca Yer Namliri Luğiti (Çince-Uygurca-Japonca Yer Adları Sözlüğü)

1996 yılında Ürümçi'de Şincang Üniversitesi Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Uygurçe-İngilizçe-Xenzuçe Tibbiy Emeliy Qullanma (Uygurca-İngilizce-Çince Pratik Tıp Sözlüğü)

1998 yılında Ürümçi'de Şincan Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Xenzuçe-İngilizce-Uygurçe Kompýotér Atalguliri Luğiti (Çince-İngilizce-Uygurca Bilgisayar Terimleri Sözlüğü)

Alim Heseni tarafından hazırlanan sözlük, 1999 yılında Ürümçi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

İngilizce-Uygurçe Luğet (İngilizce-Uygurca Sözlük)

Haci Qutluq Qadiri tarafından hazırlanan sözlük, 1999 yılında Ürümçi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlükte 10.000 civarında sözcük yer almakta olup eser toplam 624 sayfadan oluşmaktadır.

Xenzuçe-İngilizce-Uygurca Tibbiy Luğet (Çince-İngilizce-Uygurca Tıp Sözlüğü)

1999 yılında Ürümçi'de Şincang Pen-Téxnika Sehiye Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

İngiliz Tilining Canliq Til Luğiti (İngilizcenin Etkili Konuşma Sözlüğü)

Çén Şinyuen ve Qadir Havuz tarafından 2001 yılında Ürümqi’de Şincang Halk Sehiye Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

İngilizce-Uygurçe Misalliq Luğet (İngilizce-Uygurca Örnekli Sözlük)

Qadir Havuz tarafından hazırlanan sözlük, 2001 yılında Ürümqi’de Şincang Halk Sehiye Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

İngilizce-Uygurçe Qosh İzahliq Luğet (Çince-Uygurca Çift Açıklamalı Sözlük)

Qadir Qavuz tarafından hazırlanan sözlük, 2002 yılında Ürümqi’de Şincang Pen-Texnika Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlükte 15.000 civarında sözcük, 50.000’den fazla birleşik sözcük, 300.000’den fazla örnek, 3.000 civarında da İngiliz şahıs adlarının Çince-Uygurca karşılaştırması, devlet adları, para birimleri gibi pek çok kelime içermekte olup toplam 1278 sayfadır.

İngilizce-Xenzuçe-Uygurçe Disnéy Balilar Resimlik Luğeti (İngilizce-Çince-Uygurca Disney Çocuk Resim Sözlüğü)

Munarcan Toxtaxun tarafından hazırlanan sözlük, 2002 yılında Ürümqi’de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Xenzuçe-İngilizçe-Uygurca Pen-Téxnika Luğiti (Çince-İngilizce-Uygurca Teknoloji Sözlüğü)

Memetili Abdurehim tarafından hazırlanan sözlük, 2002 yılında Ürümqi’de Şincang Üniversitesi Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Xenzuçe-İngilizçe-Uygurca Türlerle Ayrılan Sözler Luğiti (Çince-İngilizce-Uygurca Türlerle Ayrılmış Kelimeler Sözlüğü)

Memet Eli tarafından hazırlanan sözlük, 2003 yılında Ürümqi’de Şincang Üniversitesi Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Xenzuçe-İngilizçe-Uygurca Kompıyotér Luğiti (Çince-İngilizce-Uygurca Bilgisayar Sözlüğü)

Mirşat Letip tarafından hazırlanan sözlük, 2003 yılında Ürümqi’de Şincang Üniversitesi Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Xenzuçe-İngilizçe-Uygurca Géofızika Luğiti (Çince-İngilizce-Uygurca Jeofizik Sözlüğü)

Tuniyaz Sabit ve Xelil Abdurehim tarafından hazırlanan sözlük, 2005 yılında Ürümqi’de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Xenzuçe-İngilizçe-Uygurca-Qazaqça Séysmologıye Luğiti (Çince-İngilizce-Uygurca-Kazakça Sismoloji Sözlüğü)

Tuniyaz Sabit tarafından hazırlanan sözlük, 2005 yılında Ürümqi’de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Xenzuçe-İngilizçe-Uygurca-Éléktron Éléktir ve Uçur Téxnikisi Luğiti (Çince-İngilizce-Uygurca-Elektronik ve İletişim Teknolojisi Sözlüğü)

Taşpolat Teyip tarafından hazırlanan sözlük, 2006 yılında Ürümqi’de Şincang Üniversitesi Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Emeliy İşlilidiğan İngilizçe-Uygurca Luğet (Pratik İngilizce-Uygurca Sözlük)

Enver Cappar tarafından hazırlanan sözlük, 2007 yılında Ürümqi’de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Xenzuçe-İngilizçe-Uygurca Türge Ayrılğan Yéza İgilik Luğiti (Çince-İngilizce-Uygurca Türlerine Ayrılmış Tarım Sözlüğü)

Hüsencan Esqer ve Enver Eli tarafından hazırlanan sözlük, 2011 yılında Ürümqi’de Şincang Üniversitesi Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

İngilizçe-Uygurçe Çong Luğet (İngilizce-Uygurca Büyük Sözlük)

Ömercan Qurban, Niğmet Memtimin, İsmail Abdurəhim, Gülnaz Əziz, Abducelil Rahman ve Ömercan Ğociexmet tarafından hazırlanan sözlük, 2012 yılında Ürümqi’de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Xenzuçe-İngilizçe-Uygurca Türler Boyıçe Qéliplaşturulğan Kompyutér Atalğuliri Luğiti (Çince-İngilizce-Uygurca Türlerine Göre Standartlaşan Bilgisayar Terimleri Sözlüğü)

İbrahim Türgün tarafından hazırlanan sözlük, 2012 yılında Ürümqi’de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Xenzuçe-İngilizçe-Uygurce Qisqıçe Luğet (Çince-İngilizce-Uygurca Sözlük)

Qadir Qavuz tarafından yayımlanan sözlük, 2014 yılında Ürümqi’de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

İngilizce ve Uyğurçe Resmlik Luğet (İngilizce-Uygurca Resimli Sözlük)

Rizwangel Mahsum tarafından hazırlanan ve 2018 yılında Hollanda’da yayımlanan sözlük; kişi, kıyafet, yemek, yaşam malzemeleri, trafik, öğretim, doğa gibi günlük yaşam ile yakından ilgili sözcük ve resimleri içeren 61 bölümden oluşmaktadır. Sözlük, 134 sayfadır.

2.2.6. Uygurca-Rusça ve Rusça-Uygurca Sözlükler

2.2.6.1. Uygurca-Rusça Sözlükler

Uyğurçe-Rusçe Luğet (Uygursko-Russkii Slovar) (Uygurca-Rusça Sözlük)

N. A. Baskakov-V. M. Nasilov tarafından hazırlanan ve 1939 yılında Moskova’da yayımlanan sözlükte 12.000 Uygurca kelime yer almaktadır ve kelimeler Latince yazılmıştır. Sözlükte Uygurcanın kısaca gramerine de yer verilmiştir. Eserin sonunda sözlüklerin indeksi Arap alfabesi ile birlikte verilmiştir. Sözlüğün hazırlandığı dönemde Orta Asya’da Latin, Doğu Türkistan’da Arap alfabesi kullanılmaktaydı (Arziyev, 2019).

Uyğurçe- Rusçe Luğet (Uygursko-Russkii Slovar) (Uygurca- Rusça Sözlük)

Ş. Kibirov ve Y. Tsunvazov tarafından hazırlanan ve 1961 yılında Almuta’da yayımlanan sözlükte 16.000 kelime yer almaktadır. Ayrıca E. Qaydarov’un Uygurcanın grameri ile ilgili bir makalesine ve özel isimlere de sözlükte yer almıştır (Arziyev, 2019).

Uyğurçe- Rusçe Luğet (Uygursko-Russkiy Slovar) (Uygurca-Rusça Sözlük)

Emir Necipoviç Necip tarafından hazırlanan sözlük, 1968 yılında Moskova’da yayımlanmıştır. Bu sözlükte 33.000 kelime yer almakta olup kelimeler Arap ve Kiril alfabesi ile Sovyetler Birliğinde kullanılan imla kuralına göre yazılmıştır (Öztopçu, 1992: 165). Uygurca sözcüklerin yanına Kiril alfabesi ile Uygurca okunuşu da yazılmıştır (Arziyev, 2019). Sözlük 828 sayfadır.

Uyğurçe-Rusçe Luğet (1-Tom) (Uygurca-Rusca Sözlük (1. Cilt)

Ğojahmet Sedbaqasov tarafından hazırlanan sözlük, 1970 yılında Almuta’da yayımlanmıştır (Arziyev, 2009:185).

Xenzuçe-Uyğurçe-Rusçe Maşinisazliq Resimlik Luğiti (Çince-Uygurca-Rusça Makine Sanayi Resimli Sözlüğü)

Abdireyim Arup ve diğeri tarafından hazırlanan sözlük, 1986 yılında Ürümçi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

2.2.6.2. Rusça-Uygurca Sözlükler

Russko-Uygurskii Slovar (Rusçe- Uyğurçe Luğet) (Rusca Uygurca Sözlük)

E. İliev, Ş. Kibirov, Q. Muhemmediev, M. Roziev, Yo. Tsunvazo ve A. Şemideva tarafından hazırlanan sözlük, 1955 yılında Almuta'da yayımlanmıştır. Bu sözlük Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurlar için hazırlandığından Uygurca sözcükler Arap alfabesi ile yazılmıştır (Arziyev, 2019: 178).

Russko-Uygurskii Slovar (Rusça- Uygurca Luğet) (Rusça-Uygurca Sözlük)

T. R. Rahimov ve diğeri tarafından hazırlanan sözlük, 1956 yılında Moskova'da yayımlanmıştır. Sözlükte 30.000 madde başından oluşan sözcük yer almaktadır. Uygurca kelimeler Arap ve Kiril harfiyle yazılmıştır (Öztopçu 1992: 166).

Russko-Uygurskii Slovar (Rusçe-Uyğurçe Luğet) (Rusça- Uygurca Sözlük)

E. İliev, Ş. Kibirov, M. Roziev ve Yo. Tsunvazo tarafından hazırlanan sözlük, 1956 yılında Moskova'da yayımlanmıştır. 30.000 civarında sözcüğün yer aldığı sözlük, Arap ve Kiril alfabelerinde yayımlanmıştır (Arziyev, 2019).

Russko-Uygurskii Slovar (Rusçe-Uyğurçe Luğet) (Rusça-Uygurca Sözlük)

E. İliev ve Y. Delthova tarafından hazırlanan sözlük, 1984 yılında Almuta'da yayımlanmıştır. Bu sözlük öğrenciler için hazırlanmıştır (Arziyev, 2019: 181).

Rusçe-Uygurca Tilşunasliq Terminologiya Luğiti (Rusça-Uygurca Dil Bilim Terimleri Sözlüğü)

A. Qaydarov ve Ş. Baratov tarafından hazırlanan sözlük, 1987 yılında Almuta'da yayımlanmıştır.

Rusçe-Uyğurçe Fizika ve Matématika Atalğular Luğiti (Rusça-Uygurca Fizik ve Matematik Terimleri Sözlüğü)

V. Mensurov ve Ş. Ömerbaqiyev tarafından hazırlanan sözlük, 1989 yılında Almuta'da yayımlanmıştır.

2.2.7. Uygurca-Türkçe ve Türkçe Uygurca Sözlükler

2.2.7.1. Uygurca -Türkçe Sözlükler

Uyğurçe-Türkçe Luğet (Uygurca-Türkçe Sözlük)

Emir Necipoviç Necip tarafından hazırlanan sözlük, 1995 yılında İklil Kurban tarafından çevirisi yapılarak Ankara'da Türk Dil Kurumu Yayınları arasından çıkmıştır. Bu sözlük Emir Necip tarafından 1968 yılında yayımlanan "Uygurca-Rusça Sözlük"ün Türkçe çevirisidir (Necip, 1968; Kurban, 1955). Sözlük 1955, 2008 ve 2013 yılında tekrar yayımlanmıştır. Sözlük 33.000 kelime içermektedir. Bu sözlük Türkiye'de yayımlanmış ilk Uygurca-Türkçe sözlük olması açısından önem arz eder. Türkiye'de Uygurca çalışmalar ile ilgili temel kaynaklardan birisidir. Sözlük ile ilgili kapsamlı araştırma da yapılmıştır (Koraş, 2009: 778-785).

Qeşqer ve Yarkent Şivisi Luğiti (Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü)

Robert Barkley Shaw tarafından hazırlanan sözlük, Fikret Yıldırım tarafından Türkçeye çevrilerek 2014 yılında Ankara'da yayımlanmıştır. Sözlükte kullanılan Uygurca sözcükler, günümüz Çağdaş Uygurcası ile karşılaştırılmış ve sözcüklerin kökenleri üzerinde durulmuştur. Uygurca sözcükler madde başlarında Latin alfabesi ile yazılmış, yanına Türkçe

karşılığı ve Uygur alfabesi ile yazılışı verilmiştir. Toplam 4.798 madde başı içeren sözlüğün 1-26 sayfaları arası sözlük ile ilgili genel bilgileri içerirken 29-320 sayfaları arasında sözlük kısmı, 321-324 sayfaları arasında kaynaklar, 325-393 sayfaları arasında köken bilgisi, 395-453 sayfaları arasında ise günümüz Uygurcası köken bilgisine yer verilmiştir. Sözlük toplam 453 sayfadan oluşmaktadır.

Uygurca-Türkçe-Erebçe Resimlik Luğet (Uygurca-Türkçe-Arapça Resimli Sözlük)

Sözlük, 2017 yılında İstanbul'da Bilgiyar Texnika Mulazimet Şirketi tarafından yayımlanmıştır. Bu sözlükte 2000 civarında kelime yer almaktadır ve kelimeler, Uygurca-Türkçe-Arapça olarak resimleri ile beraber yer almaktadır. 232 sayfadan oluşan eser, bu üç dilden herhangi birini bilenler için kullanışlıdır.

2.2.7.2. Türkçe-Uygurca Sözlükler

Türkçe-Uygurca Luğet (Türkçe-Uygurca Sözlük)

Mömin Abdulla tarafından 1989 yılında Pekin'de Milletler Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlük 1056 sayfadan oluşmaktadır. Bu sözlük Türk Dil Kurumu tarafından 1966 yılında yayımlanan Türkçe Sözlük (Ağakay,1966) temelinde hazırlanmıştır.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Türk Lehçiliri Siliştirme Luğiti)

1991 yılında Kültür Bakanlığı tarafından Ankara'da yayımlanan bu sözlük, Ahmet Bican Ercilasun başkanlığında, Aleeddin Mehmetdoğlu Aliyev, Alma Şayhulov, Erden Zadauli Kajibek Kadirali Konkobay Uulu, Berdak Yusuf, Cebbarmehemt Göklenov, Valeriy Uyguroğlu Mahpir, Ali Çeçenov'dan oluşan komisyon tarafından Türkçe, Azerice, Başkurtça, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Tatarca, Türkmence, Uygurca ve Rusça olmak üzere 10 lehçede karşılaştırmalı olarak hazırlanmıştır. Sözcükler Latin alfabesine göre sıralanmış olup eserlerde sık kullanılan 7.000 civarında kelime yer almaktadır. Sözlükte kullanılan lehçelere ait kelimeler, Latin alfabesi ile yazılmıştır. Latin alfabesinde bulunmayan harfler özel karakterlerle gösterilmiştir. Sözlük toplam 1183 sayfadır.

Türkçe-Uygurca Sözlük (Türkçe-Uygurca Sözlük)

Sözlük, 2006 yılında Ürümçi'de yayımlanmıştır. 51.800 civarında sözcük içermekte olup 602 sayfadır. Bu sözlük, Şincang Nurlan Elektron Pen-TeXnika Şirketi tarafınca hazırlanmıştır.

Türkçe-Uygurca Luğet (Türkçe-Uygurca Sözlük)

Loqmancan Hirai tarafından hazırlanan sözlük, 2017 yılında İstanbul'da Hira Maarip Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlükte 3.053 kelime yer almakta olup eser toplam 176 sayfadır. Bu sözlük, öğrenciler ve Türkçe öğrenmeye yeni başlayanlar için hazırlanmış bir cep sözlüğüdür.

2.2.8. Arapça-Uygurca Sözlükler

Erebçe-Uygurca Qisqıçe Luğet (Arapça-Uygurca Sözlük).

Muhemmed Salih tarafından hazırlanan sözlük, 1993 yılında Ürümçi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlükte 11.000 civarında sözcük yer almaktadır. Sözcükler, Arap alfabesine göre sıralanmış olup eser, 207 sayfadan oluşmaktadır.

Erebçe-Uygurca Luğet (Arapça-Uygurca Sözlük)

Ablikim Nurmuhmet Hacı tarafından hazırlanan sözlük, 2001 yılında Ürümçi'de Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmış olup toplam 1199 sayfadır.

Erebçe-Uygurca Çong Luğet (Arapça-Uygurca Büyük Sözlük)

Muhammed Salih tarafından hazırlanan sözlük, 2002 yılında Ürümqi'de Şıncang Halk Neşriyatı tarafından iki cilt olarak yayımlanmış olup 990 sayfadır.

Erebçe-Uygurçe Luğet (Yengi Tüzülgen) (Arapça-Uygurca Sözlük)(Yeni Baskı)

Muhammed Emin Xudaberdi tarafından hazırlanan sözlük, 2004 yılında Ürümqi'de Şıncang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Sözlükte kelimeler, Arap alfabesi sırasına göre sıralanmış ve sözlük 1235 sayfadan oluşmaktadır.

2.2.9. Diğer Sözlükler

Beş Tilliq Mancuçe Luğet (Beş Dilli Mancuca Sözlük)

18. yüzyılda Pekin'de yayımlanan Mancuca-Tibetçe-Moğolca-Uygurca-Çince hazırlanmış bir sözlüktür. Mançu diline ait 18.600 sözcük yer almaktadır. Toplam 4973 sayfadan oluşan sözlükte kelimelerin Mancuca, Moğolca, Uygurcaları Uygur alfabesi ile Tibetçe sözcükler Tibet yazısı ile Çince kelimeler ise Çince ile yazılmıştır.

Qisqıçe İslam Luğiti (İslam Sözlüğü)

Sadiq Hapiz tarafından hazırlanan sözlük, 1994 yılında Şıncang Halk Neşriyatı tarafından Ürümqi'de yayımlanmıştır. Sözlükte yer alan kelimeler, 1989 yılında Taşkent'te yayımlanan "İslam" adlı kitaptan ve diğer dini kitaplardan derlenmiştir. Sözlük 245 sayfadır.

İslam Dini İzahliq Luğiti (İslam Dininin Açıklamalı Sözlüğü)

Abdullacan Kerim tarafından hazırlanan sözlük, 2003 yılında Şıncang Halk Neşriyatı tarafından Ürümqi'de yayımlanmıştır. Sözlükte yer alan kelimeler, 1999 yılında Şanghay Luğet Neşriyatı tarafından yayımlanan "İslam Luğiti" ve 2000 yılında yayımlanan "İslam Kiskıçe Luğiti" adlı kaynaklarda yer alan sözcüklerden seçilmiştir. Sözlük 600 sayfadır.

Uygurçe-Yaponçe Sözlük (Uygurca-Japonca Sözlük)

Jun Sugawar tarafından hazırlanan sözlük, 2009 yılında Tokyo'da yayımlanmıştır. Bu sözlükte 16.000 Uygurca kelime, Latin ve Uygur alfabesi ile yazılarak Japonca karşılığı verilmiştir. Sözlüğün sonunda 21.000 Japonca kelime indeks şeklinde verilmiştir. Sözlük 772 sayfadır.

Gollandiyeçe-Uygurçe Luğet (Hollandaca-Uygurca Sözlük)

Rizwangül Mahsum tarafından hazırlanan sözlük, 2010 yılında Hollanda'da yayımlanmıştır. Sözlükte 5.000 civarında sözlük ve 5.000 civarında da cümle yer almakta olup 480 sayfadan oluşmaktadır.

Fince-Uygurçe Luğet (Fince-Uygurca Sözlük)

Abliz Ayup tarafından hazırlanan sözlük, 2010 yılında Helsinki'de yayımlanmıştır. Sözlükte 10.000 civarında kelime, 900 civarında da çok kullanılan cümle yer almaktadır. Ayrıca Fincenin grammerinin de yer aldığı sözlük 492 sayfadır.

Şiviteçe-Uygurçe Luğet (İsveççe-Uygurca Sözlük)

Zulhayat Ötkür tarafından hazırlanan sözlük, 2014 yılında Stockholm'da yayımlanmıştır. Bu sözlükte 10.000 civarında kelime yer almakta ve 365 sayfadan oluşmaktadır.

Sonuç

Bu çalışma sonucunda Uygurca sözlükler ile ilgili güncel katalog oluşturulmaya çalışılmıştır. Katalog oluşturulurken iki farklı kaynak kullanılmıştır. Birinci kaynak, resmî yayın ve basım evleri tarafından yayımlanmış sözlükler ya da sözlüklerin elektronik kopyalarıdır. Bunlar özenle incelenmiş ve sözlükler tanıtılmaya çalışılmıştır. İkinci kaynak, literatür taramaları ile tespit edilen ve kaynakları net olarak belirtilen sözlüklerdir.

Literatür taramalarında bilgi (yayın adı, yazar, tarih, yayın yeri vb.) eksikliği olan çalışmalar, bu kataloğa dâhil edilmemiştir ve daha sonra tekrar araştırılmak üzere ayrılmıştır. Çalışmanın bu kısmında 7 Eski Uygurca Sözlük, 8 Arap alfabesi ile yazılan sözlük, 52 Uygur araştırmaları sözlüğü, 32 Uygurca-Çince Sözlük, 37 Uygurca-İngilizce Sözlük, 11 Uygurca-Rusça Sözlük, 7 Uygurca-Türkçe Sözlük, 4 Arapça-Uygurca Sözlük ve 7 diğer dillerde hazırlanan sözlük olmak üzere toplamda 165 sözlük tanıtılmıştır. Elimizde bulunan diğer sözlüklerle ilgili araştırmalarımız devam etmektedir. Bu çalışma, Uygurca ile ilgili sözlüklerin hem çeşitliliğini hem de çokluğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Kaynakça

- Abbas, Abdusalam (1996). *Uygur Tilidiki Ahangdaş Sözler Luğiti*. Beijing: Milletler Neşriyatı.
- Abbas, Abdusalam vd. (2006). *Uygurçe-Xenzuçe Luğet*. Beijing: Milletler Neşriyatı.
- Ablet, İmin vd. (2008). *Xenzuçe-Uygurçe Çong Luğet*. Ürümçi: Şincang Xelq Neşriyatı.
- Ağakay, Mehmet Ali (1966). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arziyev, Ruslan (2019). *Uygur Tili*. Almuta: Mir Neşriyatı.
- Bahavudun, Muhammetursun vd. (2002). *Çağatay Dilinin Açıklamalı Sözlüğü*. Ürümçi: Xin Jiang Halk Neşriyatı.
- Baskakov, N. A. ve Nasilov, V. M. (1939). *Uygursko-Russkii Slovar*. Moskova.
- Clauson, Gerhard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Elišir Nevâî (1988). *Muhakemetul Luğeteyn*. Beijing: Milletler Neşriyatı.
- Emet, Abliz (2001). *Uygur Halk Maqal-Temsilliri İzahliq Luğet*. Keşker: Qeshqer Uygur Neşriyatı.
- Helim, Salih ve Cénbén, Vang (1993). *Xenzuçe-Uygurçe Turaqliq İberiler Luğiti*. Beijing: Milletler Neşriyatı.
- Héyit, Alim ve Tursun, Aygül (2006). *Uygurçe-Xenzuçe Uygur Xelq Maqal-Temsilliri*. Beijing: Milletler Neşriyatı.
- Jarring, Gunnar (1964). *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*. Lund: C.W.K. Gleerup.
- Koraş, Hikmet (2009). "Türkiye'de Çağdaş Türk Lehçeleri ile İlgili Sözcük Çalışmaları ve Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü Üzerine". *Turkish Studies*, 4(4): 761-789.
- Maluf, S.Y. (1954). *Uygur Tilining Qumul Şivisi*. Moskava: Pen Neşriyatı.
- Necip, Emir Necipoviç (1968). *Uygursko-Russkiy Slovar*. Moskova.
- Necip, Emir Necipoviç (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (çev.: İklil Kurban). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Orhun, Murat (2020). "M. Zunun Oqya, Qisqıçe Uygur Örp-Adetliri Qamusu, 2 Cilt, Londra, 2019, 1807 s.". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 15: 221-224.
- Osmanof, Mirsultan vd. (2009). *Hazırqi Zaman Uygur Edebiy Tilining İmla Luğiti (İmla ve Teleppuz Qaidisi)*. Ürümçi: Şincang Xelq Neşriyatı.
- Öztopçu, Kurtuluş (1992). "Modern Uygurca ile İlgili Açıklamalı Bir Kaynakça". *Türk Dilleri Araştırmaları*, 2: 155-170.

- Öztopçu, Kurtuluş (1993). Uygurca'nın Yazı Dili Olarak Gelişmesi ve Uygurca Sözlükler. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3: 167-174.
- Peyzulla, Ezimet (1988). *İngilizçe-Uygurçe Luğet*. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neshriyati.
- Ross, Edward Denison (1907). "Polyglot List of Birds-Turki, Manchu and Chinese". *Memoirs of the Asiatic Society of Bengal* 2, 253-340.
- Schwarz, Henry G. (1992). *An Uyghur-English Dictionary*. Washington: *East Asian Studies Press*.
- Şirin, Hatice (2020). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Tömür, Hemit ve Polat, A. (2016). *Çağatay Uygur Dilinin Açıklamalı Sözlüğü*. Beijing: Milletler Basımevi.
- Whitaker, Harold (1909). *Eastern Turki (as Spoken In Turkestan): Grammar, Turki-English Vocabulary, English-Turki Vocabulary, With English Phonetic Pronunciation*. Chaubattia U.P.: Regtl. Printing Press.
- Yaqup, Abliz vd. (1990). *Uygur Tilining İzahlıq Luğiti 1*. Beijing: Milletler Neşriyati.
- Yıldırım, Fikret (2007). *Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlükleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, Fikret (2019). "Yeni Uygurca ve Yeni Uygurca Sözlükler". *Folklor/Edebiyat*, 25(99): 539-552.
- Zunun Oqya, Memettursun (2021). *Çağdaş Uygur Dil Bilgisi Terimler Sözlüğü*. London: Uygur Araştırmaları.

Gönel Sönmez, Tugba (2022). Uygur Şair Mutallip Saydulla ve Türkçe Yayınlanan Kitapları Üzerine, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2022/19, s. 93-96.

DOI: 10.46400/uygur.1114929

Uygur Şair Mutallip Saydulla ve Türkçe Yayınlanan Kitapları Üzerine

[Kitap Tanıtım ve Değerlendirme/Book Review]

*Tugba GÖNEL SÖNMEZ**

Geliş Tarihi: 10.05.2022

Kabul Tarihi: 08.06.2022

Türkiye'ye coğrafi olarak uzak bir noktada yer almasına rağmen kültürel anlamda oldukça yakın olan ve aynı köklerden beslendiğimiz Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türkleri, tarihin en eski döneminden beri dil, edebiyat, resim, müzik vb. alanlarda Türk dünyasının en önemli boylarından birini oluşturmaktadır. 11. yüzyıldan itibaren Türk edebiyatının, tarihinin ve kültürünün gelişiminde sayısız eser veren Uygur Türklerinin bir kısmı 19. yüzyılda artan siyasi ve sosyal olaylar nedeniyle bu topraklardan göç etmeye başlamıştır. 19. yüzyılda bugünkü Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan'a başlayan göç serüveni, 20. yüzyılda Türkiye ile devam etmiş, 21. yüzyılda ise başta ABD ve Avrupa ülkeleri olmak üzere dünyanın farklı ülkelerine Uygur Türkleri zorunlu ya da gönüllü yerleşmiştir. Bu noktada özellikle 21. yüzyılda Doğu Türkistan dışında, ABD ve Avrupa ülkelerinde Uygur dili, folkloru ve tarihi üzerine bilimsel çalışma yapan Uygur araştırmacıların yanı sıra şiir, hikâye, roman vb. türde eser kaleme alan çok sayıda şair ve yazar dikkat çekmektedir. Bu sanatçılar ve edebiyatçılar, eserlerini kendi dilleri olan Uygur Türkçesinin yanı sıra yaşadıkları/vatandaşları oldukları ülkelerin dillerinde (İngilizce, Norveççe, İsveççe vs.) yayımlamaktadırlar. Türkiye ile güçlü gönül bağı kuran bu sanatçıların edebî ve bilimsel eserlerinin son yıllarda Türkçeye aktarımının da yaygınlık kazandığı görülmektedir. Bu bağlamda 2004 yılından beri Norveç'te yaşayan ve üç eseri Türkiye Türkçesine aktarılan Uygur şairlerden biri de Mutallip Saydulla'dır.

Modern Uygur şiirinin diasporadaki önemli isimlerinden biri sayılan Şair Mutallip Saydulla, 8 Ekim 1972 yılında, Doğu Türkistan'ın Keriye İlçesinin Laysu Köyünde, aydın bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur. 1993 yılında Urumçi'de bulunan Şincan Petrol Enstitüsü'nden mezun olmuştur. Mezun olduktan sonra, Karamay şehrinde Petrol Genel Müdürlüğü'nde teknisyen ve mühendis yardımcısı olarak çalışmıştır. Şairin sanat hayatı üniversite dönemlerinde başlamıştır.

Uygur edebiyatının önemli dergileri sayılan "Tangritağ", "Tarim", "Turpan", "Maybulak" gibi dergilerde 300'den fazla şiiri, eleştirileri ve makaleleri; "Edebi Tercimiler", "Şincan Geziti", "Şincan İqtisad Geziti", "Urumçi Kechlik Geziti", "Asiya Kindiki" ve "İşçilar Vakti" gibi gazetelerde 200'den fazla tercüme eseri bulunan Mutallip Saydulla'nın Türkiye'de "Kardeş Kalemler", "Güncel Sanat" ve "Hece" gibi dergilerde birçok şiiri yayımlanmıştır. Şairin 2020 yılında "İki Göz İki Yüz" ve "Denizin Söyledikleri" adlı şiir kitapları, "Dahi" ve "Bengü" yayınları tarafından yayımlanmıştır. 2021 yılında şairin bazı şiirleri diasporada yaşayan Uygur şairlerin yayımladığı "Çağdaş Uygur Şiiri Antolojisi", "Dilsiz Kuşlar" gibi şiir kitaplarında da yer almaktadır. Mutallip Saydulla'nın son şiir kitabı, 2022 yılında Bengü yayınları arasında yerini alan "Soğuk Sahil" adlı eseridir. Şairin bazı şiirleri, İngilizce,

* Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Halk Bilimi Bölümü, e-posta: tugbagonelsonmez@gmail.com
Orcid: 0000-0002-3858-887X

Norveççe, Çince ve Türkçe 'ye çevrilmiştir. Şair Mutallip Saydulla, şu an Norveç Oslo'da yaşamaktadır. Şair Çince, Türkçe ve Norveççe gibi dilleri bilmektedir.

Mutallip Saydulla'nın "Denizin Söyledikleri" (2020a) adlı kitabı Nur Ahmet Kurban tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Mutallip Saydulla'nın ilk kitabı olan eser, Memtimin Ala tarafından şairin şiir serüveninin değerlendirildiği bir Ön Söz ile 103 şiirden oluşmaktadır. Şair bu eserinde tıpkı "deniz" ile konuşuyormuşçasına okurlarına seslenmektedir. Söz konusu deniz imajı çoğunlukla Asya bozkırlarında hayatlarını sürdüren Uygur Türklerinin hayatı ile deniz arasındaki mekânsal değişimin şiire intikalini yansıtmaktadır.

Şairin bir diğer şiir kitabı "İki Göz İki Yüz" (2020b) olup İmran Abdülgani Sadaî tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. 59 şiirden oluşan eserin sunuş mahiyetindeki Giriş bölümünde Alimcan İnyet tarafından Uygur şiirinin gelişim dönemleri, özellikleri ve önemli temsilcileri hakkında bilgiler verilmektedir. Mutallip Saydulla'nın bu eserinde "Denizin Söyledikleri"nden farklı olarak sadece şiirlerinin Türkiye Türkçesine aktarılmış

metinlerine değil Uygur Türkçesi ile yazılmış orijinal metinlerine de yer verilmiştir.

Mutallip'in şiirleri genel olarak değerlendirildiğinde biri şair olarak ortaya çıkmış "ben" ve diğeri uzaklardan özlemi duyulan "ben" in karşısındaki "sen" olmak üzere iki özne bulunmaktadır. Nitekim şair bu eserine "İki Göz İki Yüz" adını vermiş olup "sen" i arayan "ben", "Sen ve Ben" şiirinde de dizelenmektedir:

"Sen ve Ben

Bazen

Seni aramak isterim, işte o an kendimi karşımda

Görürüm

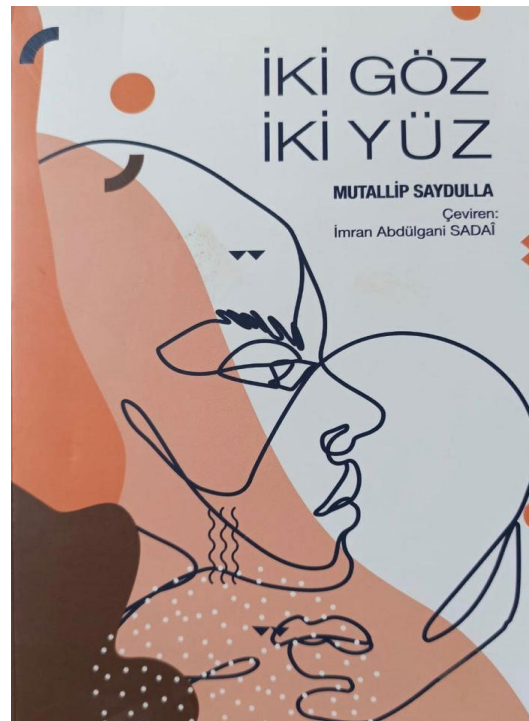
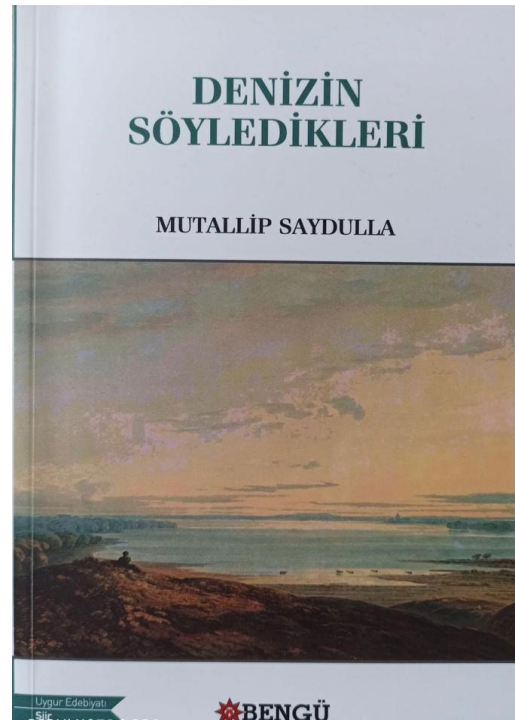
Her dakika kendime bakarım, yine de seni hissedirim

Hayranım

Rüya ve gerçeğin faytonundayım

Net hatırımızda ya?

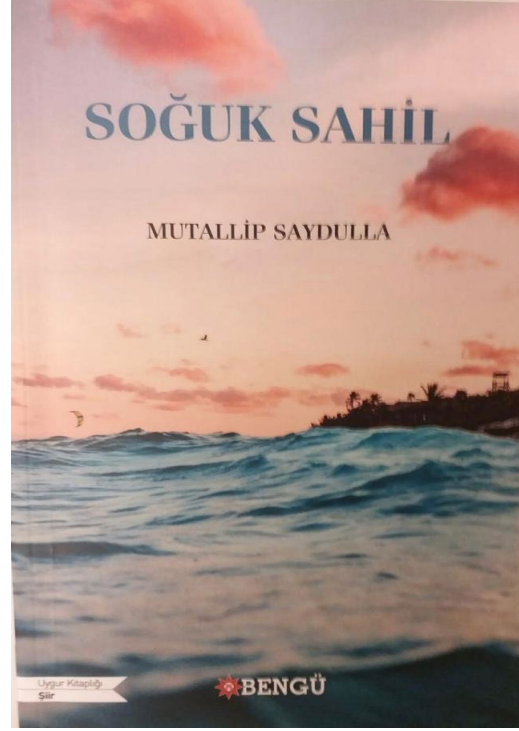
Biz ayrılalı olmuştu epey?" (2020b: 43)

Mutallip Saydulla'nın "İki Göz İki Yüz" adlı eserinde dikkati çeken bir diğer husus şairin "Ontario Gölü" adlı şiirini (2020b: 34) Uygurlarda Guñga şiir¹ akımının ilk temsilcisi olan Şair Ahmetcan Osman'a ithaf etmiş olmasıdır.

Şairin son şiir kitabı olan "Soğuk Sahil" (2022), Esra Emet tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Eser, Erkin Emet'in "Diaspora Uygur şiiriyetinin şekillenmesinden önemli rol oynayan Mutallip Saydulla" (2022: 11) ve eserleri hakkındaki değerlendirmelerini ihtiva eden Ön Sözü ile 69 şiirinden oluşmaktadır. Bu eserde Mutallip Saydulla'nın biyografisinin etkisinin açıkça gözlemlenebildiği vatan hasreti, ayrılık, ıstırap ve aşk gibi temaların sıklıkla yer aldığı görülmektedir. Nitekim şairin "Vatan", "Ürümçi", "Babamın Hatırasına", "Ayrılık" ve "Aşk ve Ölüm" gibi şiirleri söz konusu temalar etrafında dizelenmektedir.

Şiirlerinde serbest nazım tekniğini kullanan şair, sade ve yalın bir dil ve lirik bir anlatıma sahiptir. Doğanın çekiciliğini güçlü gözlem yeteneği ve çeşitli betimlemeler vasıtasıyla okurlarına sunmaktadır. Şiirlerinde sevgi, vatan özlemi, çocukluk özlemi ve ayrılık gibi temalara sıklıkla yer vermektedir.

Şairin bir diğer hassasiyeti Uygur diline olan sevgisi olup Memtimin Ala bu hususta:

"... Önemli olan o yok olmanın eşiğine gelmiş bir dile karşı duyduğu acı ve bu yüzden saldırgan bir şekilde kalem oynatmaya çalışan bir şairdir. O dil için hayatını ortaya koymuş ve hatta onun şerefini korumak için herhangi biriyle düelloya çıkmaktan geri durmayacak bir şairdir. Bu açıdan bakıldığında o şiir ile yaşamayı değil, dahası ölümü arayan bir şairdir." (Saydulla, 2020a: 17) ifadelerine yer vermektedir.

Sonuç olarak Mutallip Saydulla'nın kendine özgü üslubu, yalın dili ve duygusal tezatlardan beslenen lirik anlatımı ile modern Uygur şiirine yeni bir soluk getirdiğini söylemek mümkündür. Şiirlerindeki zengin imge ve çağrışımlar vasıtasıyla dilin ifade gücünü okuyucuya sunan Şair Mutallip Saydulla'ya ve şiirleri orijinal metinleri ile birlikte okuma fırsatı sunarak Türkiye Türkçesine aktaran İmran Abdülgani Sada'ye, Nur Ahmet Kurban'a ve Esra Emet'e teşekkür eder, köklü ve zengin Uygur şiirine yeni eserleri ile katkılarının devamını dileriz.

Kaynakça

Hasançan, Abdulvahit (2017). "Modern Uygur Şairi Ahmetcan Osman Şiirleri ve Onun Önderliğinde Guñga Şiir Hareketi". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (9): 1-10.

¹ "Guñga" kelimesi Uygur Türkçesinde "muğlak, anlaşılmayan, açık olmayan" anlamına geliyor. Guñga şiir Modern Uygur edebiyatına özellikle şiire ait özel bir terim olup 1980'lerin ortalarından itibaren Uygur şiirinde görülmeye başlayan serbest tarz şiirlerdir. Söz konusu şiirler şekil ve üslupta geleneksel aruz vezni ve hece veznindeki şiirlerden tamamıyla farklılıklar göstermiştir." Uygur şairi Ahmetcan Osman ve Guñga şiir hareketi hakkında detaylı bilgi için bk. (Hasançan, 2017)

Saydulla, Mutallip (2020a). *Denizin Söyledikleri*. (çev.: Nur Ahmet Kurban). Ankara: Bengü Yayınları.

Saydulla, Mutallip (2020b). *İki Göz İki Yüz*. (çev.: İmran Abdülğani Sadaî). İstanbul: Dahi Yayıncılık.

Saydulla, Mutallip (2022). *Soğuk Sahil*. (çev.: Esra Emet). Ankara: Bengü Yayınları.

Serbest, Kamile (2022). Zulhayat Ötkür, Seyyahlar İzinden, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2022/19, s. 97-99.

DOI: 10.46400/uygur.1117621

Zulhayat Ötkür, Seyyahlar İzinden, İstanbul: Uygur Araştırma Enstitüsü, 2021. 733 s.

[Kitap Tanıtım ve Değerlendirme/Book Review]

Kamile SERBEST*

Geliş Tarihi: 16.05.2022

Kabul Tarihi: 08.06.2022

19. yüzyılda Sanayi İnkılabı ile birlikte Türkistan'a olan merak artmış; İsveçli, Rus, Alman, Japon, İtalyan, İngiliz vb. birçok araştırmacı, seyyah, haritacı, arkeolog, antropolog, misyoner, casus Doğu Türkistan başta olmak üzere Türk Dünyası'nda faaliyetlerini arttırmıştır. Zulhayat Ötkür tarafından Uygurca olarak kaleme alınan "Seyyahlar İzinden" adlı eser, 19. ve 20. yüzyıllarda İsveçli seyyah ve misyonerlerin Doğu Türkistan'da gerçekleştirdikleri saha çalışmalarını ve bölgedeki faaliyetlerini konu almaktadır.

Eser, Uygur Araştırma Enstitüsü tarafından Türkiye'de yayımlanmış olup Dr. Eset Sulayman'ın sunuş yazısı ile okuyuculara takdim edilmiştir. Giriş ve üç ana bölümden oluşan eserin son kısmında bölgenin tarihini, kültürünü ve dilini kapsayan birçok konuya temas edilmiştir.

Eserin 1. Bölüm'ünde İsveç Türkolojisinde ayrı bir yer edinmiş, Orta Asya'ya seyahatleri ile kendisinden sonraki İsveçli araştırmacılara yol gösteren Sven Hedin'in Doğu Türkistan'daki çalışmalarına temas edilmektedir. "Hedin'in çalışmaları ve derlediği malzemeler, 20. yüzyılın hemen başında oryantalist dikkatlerinin Türkolojiye çekilmesini sağlamıştır" (Berbercan, 2017: 43). Ayrıca jeolog, metrolog ve ressam olan Sven Hedin'in 1890-1935 yılları arasında Kaşgar, Hoten, Keriye, Kumul, Urumçi, Turfan, Aksu, Lopnur bölgelerinde gerçekleştirdiği faaliyetleri, araştırmacıların Sven Hedin hakkındaki görüşleri ve Sven Hedin'in hayatı ve eserlerine dair bilgilere yer verilerek Uygur tarihine ve kültürüne sağladığı katkıları farklı açılardan analiz edilmiştir.

Ötkür'ün çalışmasında yer verdiği seyyahlardan bir diğeri de jeoloji âlimlerinden olan Nils Ambolt'tur. Ambolt, 1927-1933 yılları arasında Orta Asya'da astronomi ve jeoloji üzerine incelemelerde bulunmuş ve Sven Hedin'in izlerini yol edinerek Orta Asya'ya gerçekleştirdiği ziyaretlerini ve faaliyetlerini "Karvan" adlı eseri ile 1935 yılında ölümsüzleştirmiştir. Nils Ambolt söz konusu yıllarda Hoten, Çerçen, Karaşehir ve Urumçi bölgelerinden sözlü edebiyat ve bazı etnografik ürünleri toplamış olup 1927 yılında Tanrı Dağlarının güneyinde

*Arş. Gör., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Türk Halkbilimi Bölümü, e-posta: kamile.serbest0@gmail.com
Orcid: 0000-0001-9859-3120

Sven Hedin ile incelemelerde bulunmuştur. Eserde Ambolt'un Doğu Türkistan'a gerçekleştirdiği ziyaretlerin yanı sıra Ambolt'un eserleri hakkında da bilgilere değinilmiş olup Sven Hedin ile birlikte incelemelerde bulunduğu süreçte bölgeden topladığı ürünlerden örneklere de yer verilmiştir.

Eserde yer verilen seyyahlardan biri de Johan Gustaf Renat'tır. Ötkür, Renat'ın bölgeye olan ziyaretlerinin yanı sıra Renat tarafından çizilen Cungarya haritasının Lopnur bölgesini de içine alan ilk harita olduğunu belirterek Renat'ın çalışmasının önemine vurgu yapmıştır. Ayrıca hem Renat'ın hem de Renat'ın eşi Birgitta Hanım'ın bölgede kaldığı süre zarfındaki hayatına dair bilgiler de eserde yer bulmuştur.

Sven Hedin ile birlikte Doğu Türkistan'ı seyahat eden seyyahlardan biri de antropolog ve aynı zamanda arkeolog olan Folke Bergman'dır. Folke Bergman'ın "*Researches in Sinkiang Archaeological*" adlı eseri 2000 yılında "*Şincang Arkeolojisi*" adı ile Uygurcaya çevrilmiştir. Bergman, eserin Uygurca neşrinin ardından Uygurlar arasında oldukça tanınırlık kazanmıştır. Söz konusu eserinin yanı sıra bölge ile ilgili önemli eserleri bulunmakta olup gerek eserleri gerekse Sven Hedin ile bölgedeki faaliyetleri Ötkür tarafından detaylı olarak aktarılmıştır.

Ötkür'ün eserinde yer verdiği önemli seyyahlar arasında Doğu Türkistan'daki faaliyetleri ve bölgedeki el yazması eserleri elde etmesi ile Uygurlar üzerine yapılacak çalışmalara kaynaklık eden arşivi oluşturan Türkolog Gunnar Jarring ve hocası Gustaf Raquette de yer almaktadır. "1924'te Lund Üniversitesi'nde Gustaf Raquette'nin Türkoloji doçenti olmasıyla birlikte Türk dili ve edebiyatı çalışmaları hız kazanmış ve Türkoloji, bir bilim alanı olarak İsveç'te yükselişe geçmiştir. Raquette'nin öğrencisi Gunnar Jarring, Doğu Türkistan'da topladığı malzeme ve hazırladığı çalışmalar ile bu hızı daha da artırmıştır" (Berbercan, 2017: 43). "Türkçe öğrenmeye yönelik merakı doğrultusunda çalışmalarına başlayan Gunnar Jarring, Türkçe çalışmalarına devam etmeye karar verdiğinde hocası Gustaf Raquette ona ya İstanbul'da Osmanlı Türkçesi ya da Doğu Türkistan'da Doğu Türkçesi alanında dil çalışması yapmasını önerir. Jarring, Doğu Türkistan'ın kulağa daha hoş geldiğini düşünerek 1919 sonbaharında doktora tezi için materyal toplamak üzere Doğu Türkistan'a gitmiştir" (Törnvall ve Çakmak, 2014: 104). Ötkür, Raquette ve Jarring'in Doğu Türkistan'daki seyahat ve faaliyetlerini detaylı bir şekilde ele almakla birlikte bölgeden elde ettikleri veriler ışığında kaleme aldıkları eserlerine, Gunnar Jarring'in Lund Üniversitesinde bulunan *Gunnar Jarring Koleksiyonu*'nda yer alan eserlerin kataloğuna, yine bölgeden topladığı sözlü kültür ürünlerine, el yazmalarından örneklere ve Gunnar Jarring ve çalışmaları hakkındaki düşüncelere de yer vermiştir. Ayrıca Raquette ve Jarring'in Uygurlar ile ilgili yaptığı çalışmaların bibliyografyası da Ötkür tarafından ortaya konmuştur.

Eserin 2. Bölüm'ünde 1892 yılından 1938 yılına kadar Doğu Türkistan'ın güneyindeki Kaşgar, Yenihisar, Yarkent vb. bölgelerde dini yayma ile meşgul olan İsveçli misyonerlerin faaliyetleri ve gittikleri bölgelerden topladıkları etnografik materyaller hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca bu bölümde, Doğu Türkistan'a misyonerlik faaliyeti için giden John Törnqvist L. E. Högberg, David Gustafsson, Lovisa Engvall, Margarita Hök Wenfors, Gustaf Ahlbert, Oskar Hermansson, Sigfrid Moen'in hayatı ve eserleri, İsveçli misyonerlerin Uygurlar üzerine yaptığı çalışmaları, misyonerlerin Doğu Türkistan ile ilgili fotoğraf arşivleri, misyonerlerin günlüklerinde yer alan Uygur örf-adetleri ve misyonerlerin Doğu Türkistan'dan ayrılmaları ile ilgili birinci el kaynaklardan elde edilen bilgiler mevcuttur.

Eserin "İnceleme ve Düşünceler" adını taşıyan 3. Bölüm'ünde Uygurların yemek kültürü, giyim-kuşamı, yer adları gibi önem arz eden birçok konuya değinilmiş, yazarın araştırma makalelerinden oluşan kısımda Çağatayca olarak kaleme alınan meslek risaleleri üzerine yapılan çalışmalar da tanıtılmıştır. Yine bu bölümde, tarihi şahsiyetlere ait daha önce hiçbir yerde yayınlanmayan mektuplar sistematik bir şekilde incelenmiştir. Çalışmada

aynı zamanda arşivlerde bulunan 400'den fazla görsele yer verilmiştir. Bu görseller, o dönemlere ait bazı belirsizliklerin ortadan kalkmasını sağlayarak ileride yapılacak olan çalışmalar için kaynak teşkil etmektedir. Çalışma, Uygurca Kaynaklar, Diğer Dillerdeki Kaynaklar ve İnternet Kaynakları olarak ayrılan Kaynakça bölümü ile son bulmaktadır.

Ötkür tarafından kaleme alınan çalışma, İsveçli seyyahların Doğu Türkistan'a yaptığı seyahatleri, bu seyahatlerde derlenen gerek yazılı gerekse görsel arşivi bir araya getirmesi, Doğu Türkistan ile ilgili yeni kaynakların ortaya konması açısından önem arz etmektedir. Çalışmanın gerek Doğu Türkistan gerekse Uygur Türkleri üzerine farklı disiplinlerde yapılacak olan çalışmalara yol olmasını temenni ederim.

Kaynakça

Berbercan, Mehmet Turgut (2017). "İsveç Türkolojisinden İki Bilgin: Gustaf Raquette ve Gunnar Jarring". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (10): 42-54.

Ötkür, Zulhayat (2021). *Seyyahlar İzinden*. İstanbul: Uygur Araştırma Enstitüsü.

Törnvall, Gunilla ve Çakmak, Serkan (2014). "Hoten ve Kaşgar'dan: Gunnar Jarring ve Jarring Koleksiyonu". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (4): 103-111.

ULUSLARARASI UYGUR ARASTIRMALARI DERGISI

ISSN: 2458-827X

www.uygurarastirmalari.com

uygurarastirmalari@gmail.com

